

ПОЛІТОЛОГІЯ

Посібник для студентів вузів

За редакцією
О. В. Бабкіної,
В. П. Горбатенка

Київ «Видавничий центр «Академія» 1998

Посібник охоплює основну політологічну проблематику, включену до вітчизняних навчальних програм із політології для вищої школи. Видання розраховане на студентів, викладачів, аспірантів, прислужиться вчителям і учням середніх спеціальних навчальних закладів, а також усім, хто цікавиться науками соціально-гуманітарного циклу.

*Рекомендовано
Міністерством освіти України
як посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Авторський колектив:

*Бабкіна О. В.
Безродний Є. Ф.
Горбатенко В. П.
Дмитренко С. П.
Дорофей В. Т.
Іванова Н. Ю.
Кодола В. Ф.
Козенюк А. І.
Коляденко В. А.
Кудряченко А. І.
Лебедівська Г. О.
Лінецький С. В.
Москаленко О. М.
Нечай В. І.
Ніконенко В. М.
Остапенко М. В.
Перглер Т. І.
Поляков О. В.
Рябов С. Г.
Савченко М. Ф.
Туренко В. В.
Хворостяний В. Я.*

Рецензенти:
доктор філософських наук,
професор В.Г. АНТОНЕНКО;
доктор історичних наук,
професор І.С. ДЗЮБКО.

II 0801000000-007 Без оголошення
ВЦ «Академія» - 2000

ISBN 966—580—065—5

© О.В. Бабкіна, Є.Ф. Безродний,
В.П. Горбатенко та ін., 2000
© Дизайн В.М. Штогриня, 2000

ІСПИТ ПРОТЯГОМ УСЬОГО ЖИТТЯ

Саме з політології доведеться його складати
кожному громадянину

Політологія як навчальна дисципліна постала у вузівських програмах лише в останнє десятиліття. Телер це вже далеко не екзотична, як було на перших порах, дисципліна, а обов'язковий компонент. Вона з великими труднощами освоюється на освітніх теренах, що зумовлено передусім дефіцитом кваліфікованих викладацьких кадрів, ґрунтовних підручників, посібників, інших видань. Але актуальність її від цього не зменшується, а інтерес до неї невпинно росте, що цілком закономірно. Адже ми торуємо дорогу до суспільства, в якому громадянин є не лише об'єктом, а й повноцінним суб'єктом політики. І йому не справитися з цією роллю без відповідних базових знань щодо суті політики, закономірності та специфіки функціонування політичних суб'єктів, динаміки процесів і тенденцій в сучасному світі.

Це надто важливо в суспільстві, яке прощається з монополією однієї надідеології, громадяни якого звикають до того, що публічна боротьба за владу розмаїтих політичних сил — природне явище.

Події в посттоталітарних державах свідчать, наскільки це складний, драматичний процес. І настільки ж важливим завданням стає формування справді демократичного мислення, світобачення, утвердження в політичній практиці легітимних, коректних процедур навіть при зіткненні політичних сил, інтересів, що протистоять між собою.

Політологія дає можливість через опанування основних принципів політичної етики, історичного досвіду людської цивілізації, тенденцій сучасної політичної практики уникнути багатьох недемократичних прийомів владним структурам, у повному обсязі використати свої можливості як суб'єктів політики — громадянам.

Орієнтуючись на кращі науково-теоретичні та навчально-методичні політологічні видання, автори цього посібника прагнули не лише втілити власний досвід роботи, а й врахувати теоретичні здобутки сучасної політичної науки задля формування у студентів систематизованих наукових уявлень про політику та гуманістичні засади. Основну увагу зосереджено на таких головних проблемах: з'ясування сутнісних оз-

нак феномена політики, визначення місця й ролі політології в системі знань про суспільство та розкриття особливостей її утвердження як науки; генеза найвищих здобутків світових політичних учень і розуміння політики, висвітлення базових характеристик вітчизняної політичної думки; засвоєння головних категорій політичної науки, як-от: політичне життя, етнонаціональні відносини, національна політика, політична еліта, політичне лідерство, політична система суспільства, держава, політична влада, політичні режими, громадські об'єднання, національна безпека, політичні конфлікти, геополітика, політичні партії, політична модернізація, глобальні проблеми сучасності та ін.; формування уявлень про основні політологічні течії, найважливіші принципи та цінності політології.

При визначенні структури посібника за основу взято рекомендації щодо проекту типової програми з політології, підготовленої робочою групою Міністерства освіти України. Матеріал викладено на основі комплексного міждисциплінарного підходу до аналізу політичного життя з урахуванням надбань світової та вітчизняної політичної науки. Дистанціювання від оцінних суджень щодо тих чи інших реалій, процесів, уникнення романтизації української політичної дійсності, об'єктивне ставлення до зарубіжного досвіду і набутків національної пам'яті — одна із суттєвих рис змісту посібника, який прислужиться не лише студентам, викладачам, а й кожному громадянину, небайдужому до подій у світі, своїй державі та до себе як суб'єкта політичної практики. А політологія така дисципліна, іспит з якої доведеться неодноразово складати протягом усього життя.

ПОЛІТИКА І ПОЛІТИЧНА НАУКА

Об'єктом дослідження політології, як засвідчує назва цієї науки, є політика. Засвоєння первісних уявлень про політику є неодмінною умовою опанування предмета політичної науки, її характерних особливостей і змісту. Не випадково серед розмаїття суспільних наук політологія займає одне з провідних місць. Закорінені в давні часи спроби збагнути особливості політичного розвитку людської цивілізації постійно розвиваються і вдосконалюються в рамках політології, збагачуючи світову суспільно-політичну думку, синтезуючи й систематизуючи політичні знання.

Сутність, структура і функції політики

Походження поняття «політика» здебільшого пов'язують із назвою однойменної праці відомого давньогрецького мислителя Арістотеля, в якій він розглядав основи організації та діяльності держави, політичної влади. Його спроба осмислення політики є, насамперед, свідченням досить давнього походження цього суспільного феномена.

Як відносно самостійна сфера суспільного життя політика виникла на тому етапі розвитку суспільства, для якого була характерна поява соціальної, етнічної та релігійної диференціації. Причини її пов'язані з ускладненням механізмів матеріального виробництва, з культурним прогресом і зростанням соціальної мобільності суспільства. Внаслідок цих об'єктивних процесів у різноманітних людських і міжгрупових контактах визначився своєрідний блок інтересів людей з характерною підвищеною конфліктністю, навіть непримиренністю. Водночас механізми обміну й розподілу виробництва, догмати й ідеали релігійної віри, звичаї, традиції та інші регулятори людських відносин виявилися неспроможними ефективно усувати протиріччя, що виникали в суспільстві. Отже, з'явилася нагальна потреба в соціальній силі, здатній забезпечити реалізацію людських інтересів, регулювання відносин між людьми для збереження цілісності суспільства.

Звідси політику можна стисло визначити як мистецтво суспільного існування і необхідний чинник збереження цілісності диференційованого суспільства.

Водночас відомо, що «політика» є одним із найбільш неоднозначних термінів. Це виявляється насамперед у повсякден-

ному житті, коли політикою називають будь-яку цілеспрямовану діяльність: мистецтво управління суспільством, прояви громадської активності, сферу задоволення амбіційних і користолюбних прагнень людей і т. ін.

Неоднозначність побутових уявлень про політику пов'язана зі складністю, багатогранністю й багатством проявів означеного феномена. Саме з цим пов'язане й широке коло наукових тлумачень, з яких політика постає як: одна зі сфер життєдіяльності суспільства; система певних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, держав між собою і владою; сукупність дій, заходів, установ, за допомогою яких узгоджуються інтереси різних верств населення; прагнення, пов'язані зі здобуттям і використанням державної влади, цілеспрямованим впливом на неї; участь у справах держави, визначення форм, завдань, змісту її діяльності; наміри, мета і способи дій правлячої еліти та її оточення; прояви хитрощів, обережності, таємничості, ухилинь, обачності.

Перелічені вище способи інтерпретації політики, звісна річ, не вичерпують усієї багатоманітності її визначень, а лише відображають найважливіші з них.

***Політика**— це сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб.*

Функціонування політики в політичній науці розмежовується:

— за сферами суспільного життя (економічна, соціальна, культурна, національна, військова політика тощо);

— за орієнтацією (внутрішня, зовнішня);

— за масштабами (міжнародна, світова, локальна, регіональна);

— за носіями й суб'єктами (політика держави, партії, руху, особи);

— за терміном дії.

Політика має досить складну структуру. Вирізняють численні аспекти і складові політики. Одним із поширених підходів до її структури є виокремлення в ній трьох основних елементів:

— політичних відносин і політичної діяльності (відображають стійкий характер взаємодії суспільних груп між собою і з інститутами влади);

— політичної свідомості (показує принципову залежність політичного життя від свідомого ставлення людей до своїх владно значущих інтересів);

— політичної організації (характеризує роль інститутів публічної влади як центрів управління й регулювання

суспільних процесів, включає такі елементи: сукупність органів законодавчої, виконавчої й судової гілок влади; партійні та громадсько-політичні інститути; групи тиску; громадські організації й рухи тощо).

У світовій політичній науці для позначення різних аспектів політики використовують три самостійні англійські терміни:

— «polity» — форма політики, тобто її організаційна структура, інститути, які надають їй стійкості, стабільності й дозволяють регулювати політичну поведінку людей (держава, партії, групи інтересів, закони, політичні та правові норми);

— «policy» — зміст політики, втілений у її цілях і цінностях, у проблемах, що їх вона вирішує, в мотивах і механізмах винесення політичних рішень;

— «politics» — політичний процес, у якому відображається складний, багатосуб'єктний і конфліктний характер політичної діяльності, відносин різних соціальних груп, організацій та індивідів.

У політології виокремлюють (здебільшого на загальнодержавному рівні) різноманітні функції політики:

— задоволення владно значущих інтересів усіх груп і верств суспільства;

— раціоналізація конфліктів і протиріч, спрямування їх у русло цивілізованого діалогу громадян і держави;

— примус в інтересах окремих верств населення або всього суспільства в цілому;

— інтеграція різних верств населення за рахунок підпорядкування їхніх інтересів інтересам усього суспільства;

— соціалізація особистості (включення її у складний світ суспільних відносин);

— забезпечення послідовності та інноваційності соціального розвитку як суспільства в цілому, так і самої людини.

Багатоманітність функцій політики засвідчує її всеосяжний характер, неперервність впливу на суспільство й неперервність значення для врегулювання суспільних відносин.

Політика тісно пов'язана з іншими сферами суспільного життя — економікою, правом, мораллю, художньою культурою, релігією, екологією і т. ін. Взаємовідносини між політикою та економікою, теоретичні розробки західних політологів переконливо доводять, що слід розглядати не залежність політики від економіки (марксистський підхід), а їхню взаємозалежність і взаємопов'язаність. Так, досвід колишнього СРСР та інших соціалістичних країн свідчить, що централізація влади призводить до посилення авторитарних, навіть тоталітарних, тенденцій, які не йдуть на користь економіці. І навпаки, в розвинених країнах Заходу децентралізація влади вводить плюралістичну

демократію, яка, у свою чергу, сприяє економічному зростанню.

У таких же тісних взаємовідносинах перебуває політика і з суспільною мораллю. На прикладі трагічної вітчизняної історії ХХ ст. ми бачимо, що коли політика відхиляється від загальнолюдських цінностей у бік класових, групових, корпоративних і т. ін., тоді різко деформується суспільна мораль. У роки сталінщини нормою вважалися доноси, зрада друзів і родичів, нехтування людської гідності. Поєднання політики із загальнолюдською мораллю, здійснюване в демократичних країнах, досягається консенсусом, компромісами, цивілізованим ставленням до опозиції, запереченням фанатичної жертовності. Що ж до взаємозалежності політики і права, то право може бути використаним проти політичних опонентів і стати знаряддям антидемократичної політики. Водночас саме право визначає межі й можливості діяльності як опозиції, так і правлячих кіл, забезпечує стабільність політичного режиму. Отже, всі сфери суспільного життя не тільки активно впливають на політику, а й виступають об'єктами свідомого політичного керівництва і управління. За сучасних умов суспільно-політичного розвитку, коли людство винайшло потужні демократичні регулятори політичних відносин і політичної діяльності, на політику покладається завдання бути засобом регулювання економічних, соціальних і духовних відносин. Політика покликана орієнтувати розвиток сучасного суспільства на мінімальну конфліктність й максимальну життєздатність суспільних процесів.

Сучасною політичною наукою та всією громадсько-політичною думкою сформовано чіткі засади демократичної політики:

- оптимальне поєднання класового й загальнолюдського, універсального й національного;
- гуманістична спрямованість, подолання технократизму, насильства, злочинності;
- демократизм і моральність у здійсненні політики;
- громадянськість і патріотизм.

Перехід до чесної та гуманної політики є складним і довготривалим процесом, тісно пов'язаним із корінними змінами у свідомості мас, особливо в тих країнах, які знаходяться в стадії переходу від тоталітаризму до демократії, від закритих до відкритих суспільств. Нині ж під час вироблення та реалізації політики важливо враховувати такі основні чинники:

- конкретно історичні умови розвитку того чи іншого соціуму, геополітичні умови й географічне розташування тієї чи іншої держави;
- рівень участі чи відчуження населення щодо влади й державно-суспільних справ;

— спрямованість національної ментальності, рівень розвитку політичної та правової свідомості;

— етнонаціональний і демографічний чинники суспільного розвитку;

— відповідність політичних ідеалів і завдань історичній традиції, політичним цінностям даного суспільства, а також принципам гуманізму й соціальної справедливості;

— реальна міжнародна ситуація і ставлення до даної держави світової громадськості.

В Україні на нинішньому етапі її політичного розвитку найбільш характерною прикметою є те, що держава, українське суспільство перебувають в перехідному стані свого розвитку, в умовах боротьби між старим, віджилим, і новим, що народжується. Ускладнює ситуацію те, що в Україні переплітаються два різнорідні процеси. По-перше, здійснюється перехід від стану одного з регіонів наддержави до статусу самостійної держави. По-друге, руйнується стара авторитарно-бюрократична система, і одночасно робляться спроби утвердити нову модель суспільного розвитку, основними характеристиками якої повинні стати: змішана економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство, права і свободи особистості.

Найбільш помітні позитивні зрушення сталися на терені державотворення. За кілька років незалежності Україна створила основні атрибути держави, зокрема, Конституцію, в якій заявила про себе як «суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Значно зріс рівень політичної свободи громадян. Почалося становлення реальної багатопартійності, зароджується вільне підприємництво. Хоча через низку об'єктивних і суб'єктивних причин перших років незалежності руйнівні процеси в окремих сферах суспільного життя (насамперед в економіці) переважали над конструктивними, в цілому соціально-політичне становище, що склалося в Україні, може бути охарактеризоване як відносно спокійне, щоправда, зі збереженням значного рівня соціальної та політичної напруженості. До політичних причин такого стану слід віднести: нерозвиненість політичних та організаційних структур, відсутність дійових політичних партій; низький рівень політичної культури населення; довготривалість ситуації нежиттєздатного поєднання елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади; невизначеність принципів зв'язку між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади; низький рівень концептуального обґрунтування ідеї державності України та вкорінення її у свідомості всіх верств населення. За вищезазначених умов найбільш актуальними в полі-

тичному сенсі для України залишаються такі завдання: 1) в галузі зовнішньої політики — вироблення власної стратегії поведінки на міжнародній арені з визначенням кола прихильників і суперників в основних сферах міждержавного спілкування; 2) у внутрішній політиці — стимулювання виробництва, пошуки експортних можливостей, а також визначення суспільно-політичних пріоритетів, структури й чисельності збройних сил, воєнної доктрини з урахуванням геополітичного становища України.

Отже, зі становленням власної державності в Україні виникли передумови динамічного розвитку суспільства, самореалізації кожної людини. Проблема — у створенні належних умов для такої реалізації. Саме ці умови й покликана створювати політика, поступово інтегруючи політичні відносини в соціальні, спираючись на ґрунтовні наукові досягнення політичної науки.

Політологія як наука і навчальна дисципліна

Об'єктом політології як науки є сфера політичних відносин, що включає сукупність усіх об'єктів політичної діяльності, або політика в широкому її розумінні. А позаяк осмислення політики є однією з найхарактерніших ознак розвитку світової суспільної думки від найдавніших часів до сьогодні, то й початок теоретичного осмислення політики пов'язаний з іменами і творчістю найдавніших мислителів — Конфуція, Платона, Аристотеля, Цицерона та ін. Вони розуміли політологію як науку про вище благо людини і держави, про найкращий державний устрій. Політична наука, на думку Аристотеля, покликана вчити людей гарно і справедливо жити разом у суспільстві, взаємодіяти в єдиній державі. Саме Аристотель значною мірою заклав підвалини політології як самостійної науки. Однак Аристотель ще не бачив різниці між політичною наукою, етикою та філософією. Це зробив інший політичний мислитель XVI ст. Н. Макіавеллі, який у центр політичних досліджень поставив проблему державної влади, а політичну думку підпорядкував вирішенню реальних практичних завдань. Так було зроблено перший серйозний крок до створення сучасної політичної науки.

Викладене вище, однак, не дає вагомих підстав вважати Аристотеля чи Макіавеллі родоначальниками політології. Її виникнення — поступовий процес, який має певні стадії розвитку: 1-а — від часів Аристотеля до середини XIX ст. (філософський період розвитку політології); 2-а — від середини XIX ст. до закінчення другої світової війни (емпіричний період розвитку

науки, тобто опора на практичний досвід); 3-я — від закінчення другої світової війни донині (період рефлексії, тобто критичного переосмислення всього арсеналу накопичених емпіричних і теоретичних знань та подальшого їх поглиблення).

У Радянському Союзі політології явно не поталанило. Від 1917 р. і аж до кінця 80-х рр. на неї було накладено ідеологічне табу. Її називали «лженаукою», «буржуазною наукою» і т. ін. Представники офіційної влади настільки боялися її, що категорично відкинули навіть дуже обережні пропозиції створення «марксистсько-ленінської політичної науки». Окремі політичні дослідження якщо й здійснювалися, то лише в межах історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії КПРС, теорії держави і права та деяких інших ідеологізованих дисциплін. Але й вони зводилися нанівець засиллям догм офіційного марксизму і загальним кризовим станом суспільствознавства, цинічно зорієнтованого на обслуговування влади.

В Україні розвиток політології як науки став можливим лише з набуттям країною незалежності. З 1990 р. політологія почала впроваджуватись як навчальна дисципліна у вищій школі. Необхідність її зумовлена такими потребами: виробленням раціоналістичного менталітету; засвоєнням цінностей і норм демократичної політичної культури; розвитком таких якостей, як політична толерантність, готовність до компромісу й партнерства, схильність до консенсусу, вмінням цивілізовано захищати свої інтереси, вирішувати соціальні конфлікти; забезпеченням громадянського миру та національної злагоди, утвердженням у свідомості почуття громадянського обов'язку, відповідальності перед суспільством; формуванням свідомої, повноправної особистості. Щоб з'ясувати сутність політології як науки, слід зосередитись також на проблемі предмета політології, тобто відповісти на питання: «Що вивчає політологія?» Предмет політології, з погляду сучасної науки, не є чимось однозначним. Щодо нього існують різні думки, а, отже, його розуміння залежить від дослідницьких підходів, ступеня деталізації політичних явищ і наукових методів.

Серед підходів до розуміння предмета політології найбільш поширеними вважаються: тлумачення політології як однієї з наук із усієї сукупності політично орієнтованих дисциплін, таких як політична соціологія, політична філософія, політична географія, політична психологія та ін.; отождолення політології з політичною соціологією як найбільш загальною наукою про політику; погляд на політологію як на загальну науку про політику в усіх її проявах. Найпоширенішим з перелічених трактувань політології є останнє. Загальний (інтеграційний) підхід

політичну соціологію, політичну філософію, теорію держави і права, політичну географію та решту політичних дисциплін. Зміст предмета політології складають: політична свідомість і політична культура, політичні інститути (передовсім держава і партії), суб'єкти політики (особистість, групи за інтересами, еліта, лідери і т. ін.); внутрі- та міждержавні політичні відносини, політичний процес як динамічна характеристика політики.

Науковий підхід, що розглядає політологію як загальну, єдину і водночас внутрішньо диференційовану науку про політику, отримав широке світове визнання, що, зокрема, знайшло відображення в самому терміні «політична наука», котрий вживається в однині та вважається загальноприйнятим.

Політологія — це наука про політику та її взаємовідносини з людиною і суспільством.

Більш конкретизоване загальне визначення політології, з огляду на багатозначність поняття «політика», прибічниками інтеграційного підходу вважається недоцільним і неможливим.

Важливим для розуміння політичної науки є питання про її метод. Але спершу слід з'ясувати, що таке метод науки взагалі.

Метод — це спосіб, підхід, інструмент, яким користується певна наука для дослідження закономірностей і категорій, що становлять її предмет.

Закономірності, що виявляються в політичній науці та характеризують тенденцію розвитку й використання влади, мають системний характер. До них належать: політико-економічні (відображають співвідношення між економічним базисом і політичною владою); політико-соціальні (характеризують розвиток політичної влади як особливої системи зі своєю логікою і структурою).

Усвідомлення змісту політології здійснюється через її категоріальний апарат, тобто через основоположні поняття, кожне з яких являє собою самостійний предмет дослідження і рівночасно служить для вивчення політології в цілому. До основних категорій політології належать: політика, влада, демократія, свобода, політична система, політична еліта, політичне лідерство та ін. Важливими для політології вважаються й такі категорії: політичні партії, групи тиску, групи інтересів, політична культура, політичний процес, політичний режим та ін.

Вирізняють три групи найважливіших методів, якими найчастіше користується політична наука:

— загальні методи дослідження політичних об'єктів (іноді

Їх називають підходами). До цієї групи належать: соціологічний підхід (з'ясування залежності політики від суспільства); культурологічний підхід (виявлення залежності політичних процесів від рівня політичної культури); нормативно-ціннісний підхід (орієнтує на розроблення ідеалу політичного устрою, на необхідність використання у практичній політиці етичних цінностей і норм); функціональний метод (аналіз реального життя з усіма його протиріччями); біхейвіористський метод (базується на дослідженні поведінки окремих особистостей і груп); системний підхід (політика розглядається як цілісне явище, як механізм саморегуляції); інституціональний метод (орієнтує на вивчення політичних інститутів); антропологічний підхід (аналізує зв'язки між політикою і природою самої людини); психологічний підхід; порівняльний метод; історичний метод.

— загальнологічні методи: метод аналізу і синтезу; метод поєднання історичного і логічного аналізу; метод моделювання; прогностичний метод; математичний метод.

— методи емпіричних досліджень (одержання первісної інформації про політичні факти): використання статистичних даних; аналіз документів; анкетне опитування; лабораторні експерименти; контроль за поведінкою групи людей в умовах експерименту.

Роль політичної науки в суспільстві полягає в необхідності утвердження достовірних знань про політику, об'єктивної інформації про політичні процеси, запобігання політичним помилкам і т. ін. Вона реалізується завдяки таким її функціям: гносеологічна (пізнавальна) функція; оцінна функція; функція політичної соціалізації, формування громадянськості, демократичної політичної культури населення; мотиваційно-регулятивна функція (вплив за допомогою політичної просвіти на політичну поведінку людей); функція раціоналізації політичного життя (політичні реформи, реорганізації, оптимальні моделі управління і т. ін.); прогностична функція.

Політологія як наука і навчальна дисципліна має значний авторитет на Заході та швидкими темпами утверджується на теренах посттоталітарних країн. Увага до неї зумовлена тими завданнями, що їх політологія виконує або потенційно здатна виконати в суспільстві: формування політичної культури народу через оволодіння мистецтвом здійснення політики, влади; створення громадянського суспільства, забезпечення прав і свобод людини, утвердження гуманізму і людяності; оптимізація політичних процесів і політичних рішень; поширення демократичних норм і цінностей, ідей та ідеалів, інформації та знань у суспільстві; виховання майбутніх громадян.

Значення політології для розвитку суспільства в Україні продиктоване проблемами теоретичного і практичного характеру, які вельми загострилися та болючо виявляються за умов посттоталітарної реальності. До головних із них слід віднести: недостатню кількість наукових досліджень політичного характеру на вітчизняному матеріалі; відсутність систематизованого викладу політичних знань на базі середньої школи та недостатній рівень політичної освіти студентів вищих навчальних закладів; відсутність практично-політичного досвіду на всіх рівнях соціального управління; слабкий зв'язок вітчизняної науки і практичної політики з міжнародними організаціями та відомими у світі науковими політичними центрами.

До того ж потреба в політичних знаннях зумовлена об'єктивними глобальними процесами, якими характеризуються сучасні міжнародні відносини.

Отже, оновлення суспільства в Україні зараз не уявляється можливим без оновлення політичної свідомості, формування нової політичної, демократичної за характером, культури. Головними чинниками, що визначають значення політології для оновлення суспільства, є: заповнення політико-культурного вакууму в свідомості людей; перехід від класових, національних, корпоративних цінностей до загальнолюдських; піднесення значення особистості; надання людині можливостей реалізації своїх здібностей за умов ускладнення цієї соціально-політичної організації суспільного життя.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Який зміст понять «світ політики», «політична сфера суспільного життя»?

Віднайдіть у наукових словниках пояснення терміна «політика», порівняйте їх і спробуйте визначити наріжні поняття, пов'язані з цим феноменом.

Чи може політика розглядатися як «чиста справа»? Сформулюйте основні критерії моральної політики з огляду на політичний розвиток сучасної України.

Визначте місце політології в системі соціально-гуманітарних наук та її зв'язок із дисциплінами, що їх ви вивчаєте.

Що ви розумієте під політичною просвітою населення? Назвіть найважливіші складові й завдання цього процесу.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

- Принципи політичної діяльності володаря в концепції Нікколо Макіавеллі.
- Наукові й побутові уявлення про політику: характерні ознаки й відмінності.
- Завдання політології як науки та навчальної дисципліни у політичному розвитку сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

- Белов Г. А. О системе политических наук и политологии // Вестник МГУ. Социально-политические исследования. — 1991. — № 1.
- Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. — М., 1990.
- Лузан А. О. Політика і суспільство // Політологічні читання. — 1993. — № 1.
- Методика преподавания политологии в высшей школе // Вопросы общественных наук: Межведомств. науч. сб. — Вып. 91. — К.: Либідь, 1992.
- Пойченко А. М. Політика: теорія і технологія діяльності. — К., 1994.
- Рікер П. Навколо політики. — К., 1995.
- Рогачев С. Я. Предмет политологии и ее место в системе социальных наук // Государство и право. — 1993. — № 5.
- Федун Л. А. О предмете и методе политологии // Социально-политические науки. — 1993. — № 3.
- Хекер Е. Що є політична теорія // Політологічні читання. — 1993. — № 1.

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Складність і мінливість сучасного політичного життя потребує майстерного та оперативного застосування насамперед політичних знань, вироблених і осмислених людством. Включивши названі політичні знання до свого арсеналу, політична наука постійно мусить звертатися до них, щоби не припуститися політичних помилок і прорахунків минулого, ціною яких нині може стати саме існування людської цивілізації.

Політична думка Стародавнього світу

Процес виникнення світової політичної думки тісно пов'язаний з розвитком стародавніх держав як первісної форми організації влади. Людству знадобилося майже два тисячоліття досвіду державного управління суспільством, перш ніж з'явилися умови для теоретичних узагальнень і висновків стосовно політичного життя як особливої сфери суспільних відносин. На ранніх етапах виникнення політичної думки стародавні мислителі лише описували наявний суспільно-політичний устрій, не замислюючись над потребою його зміни чи вдосконалення. Перші спроби теоретичних пошуків «ідеального правління» зародилися на Стародавньому Сході, зокрема в Китаї.

Давньокитайський мислитель Конфуцій (551—479 до н. е.) зосередив свої політичні погляди докола ідеї морального виховання правителів і підлеглих. Згідно з його вченням, держава — це велика сім'я, де імператор — суворий, але справедливий батько, а його піддані — слухняні діти. Всі негаразди в суспільному житті Конфуцій пояснював недосконалістю суспільної моралі, тому головною метою державної політики вважав виховання досконалої моралі. Найвищі вимоги він пред'являв до морального виховання правителів, висловлюючи думку про залежність від моральності правлячих моральності підданих, що, зокрема втілювалось в одному з відомих афоризмів Конфуція: «Не роби відносно підлеглих того, чого не бажаєш собі».

На протилежному полюсі давньокитайської думки стояв мислитель IV ст. до н. е. Шан Ян, який започаткував напрям, що одержав назву «легізму». Відображаючи погляди службової знаті Китаю, легісти, на відміну від конфуціанців, вважали

моральне виховання людей недостатнім і наголошували на необхідності жорстких законів і суворих покарань. Отже, давньокитайська політична думка, що розвивалась в умовах східного деспотизму, зробила перші кроки в бік раціонального самопізнання, пошуків оптимальної державної організації.

Вершиною політичної думки Стародавнього світу небезпідставно вважається антична політична думка, зокрема політична філософія Стародавньої Греції. Антична цивілізація, культура давніх греків і римлян помітно вплинули на загальний процес становлення, розвиток європейської та світової культур. У Стародавній Греції зародилася система античної демократії. В античній філософії, літературі, мистецтві, релігії з'явилися шедеври, які увійшли до скарбниці світової культури, політичної думки й стали частиною сучасного життя. Тому необхідно розглядати античну цивілізацію в тісному зв'язку, з одного боку, з історією країн Стародавнього Сходу, а з іншого — з історією Візантії та середньовічної Європи, які органічно влилися в історію наших днів. На основі багатьох джерел можна прослідкувати вплив античної цивілізації в цілому та її політичної думки, зокрема, на подальший розвиток світової культури в середні віки, епоху Відродження, на історію XVIII — XX ст.

Старогрецький мислитель Платон Афінівський (427—347 до н. е.) спробував сформулювати найголовніші принципи і правила, орієнтовані на створення стабільного суспільного ладу. У своєму діалозі «Держава» він проводив думку про те, що основною ідеєю будь-якої держави є ідея справедливості, створення ідеального політичного ладу на чолі з вибраними мудрецькими. Існування людини поза суспільно-політичним життям, за Платоном, неможливе. У державі існують різні стани: мудрі правителі, сторожі й так звані третій стан (селяни, ремісники, торговці). Кожен стан повинен займатися тим, на що він здатний, досконало володіти своєю майстерністю. Одним із перших Платон звернувся до характеристики політичних форм демократії та олігархії, вважаючи їх недосконалими. Найбільш недосконалою для Платона є демократія — влада мас, посередності, яка неминуче призводить до тиранії більшості.

Платон намагався реалізувати свої політичні ідеї в Сицилії (м. Сіракузи), але марно. У «Законах», що належали до останнього періоду його творчості, і відбилися його розчарування. Саме в «Законах» він зобразив таку собі поліцейську (тоталітарну, з погляду сьогодення) державу, яка примушує людей бути щасливими проти їхньої волі. Платон першим звернув увагу на існуючий зв'язок між веденням війн і соціальним ла-

дом держави. Оскільки війни не можна вести без спеціально підготовлених для цього людей, повинна існувати відокремлена група воїнів. Варте уваги й те, що, наприклад, утворення монархії чи об'єднання племен, а отже, і зміни політичного характеру він пояснював змінами способу життя, тобто соціологічно. У політичному вченні Платона, з одного боку, неважко помітити витоки тоталітаризму, а з іншого — знайти розумні основи громадянськості й високого морального духу.

Вагомий внесок у створення теорії політики зробив ще один давньогрецький філософ — Аристотель Стагірит (384—322 до н. е.). На відміну від інших філософів античності, зокрема Платона, він уперше в історії суспільної думки у своїй праці «Політика» виникнення і функції держави розглядав через призму ранніх зв'язків: статевих, необхідних для існування виду; між господарем і рабом, потрібних для утворення стабільного соціального об'єднання. На цих двох зв'язках тримався будинок (або сім'я, яку він розглядав як спільний осередок рабовласника з його рабами). Над сім'єю височіла громада, а над нею вже стояла держава — третя й найвища форма суспільства. Держава, за Аристотелем, зумовлена об'єктивними життєвими потребами людей. Водночас лише вона забезпечувала розквіт особистості, оскільки за своєю природою людина — істота суспільна. Форми державного устрою Аристотель поділяв на правильні (монархія, аристократія, політія) і неправильні (тиранія, олігархія і демократія). Політію вважав найкращою з правильних форм на той час, а ідеальною та єдиною правильною формою — монархію. Форми державного устрою мислитель пов'язував з їхніми принципами. Так, основою аристократії, на його погляд, була добродетель, олігархії — багатство, демократії — свобода. Політія ж мала об'єднати всі названі елементи і вважатися справжньою аристократією («правлінням найкращих»), об'єднуючи інтереси заможних та бідних. Аристотель значною мірою вплинув на філософський і політичний напрями розвитку суспільної думки середньовіччя і нового часу. Його вчення про державу, розвиток політичної думки, філософських концепцій, суспільства та інших складових інтелектуальної діяльності, в яких він намагався поєднати сильні аспекти вчення Демокріта з досягненнями Платона, ґрунтується як на послідовно матеріалістичних, так і об'єктивно ідеалістичних засадах.

Чимало для розвитку політичної думки Стародавнього світу зробили й давньоримські мислителі Цицерон, Сенека, Епіктет, Лукрецій Кар, Пліній Старший, Марк Аврелій, Светоній Транквіл та ін. Вдало інтерпретуючи ідеї своїх давньогрецьких попередників, Цицерон (106—43 до н. е.) створив учення

про державу як публічно-правову спільність, запровадив поняття «юридична особа». У творах «Про державу» і «Про закони» Цицерон, будучи прихильником основних філософських праць Платона, описав «взірцеву» державу з найкращим законодавством, а водночас ідеологічно обґрунтував привілей панівного класу. Крім того, збереглися чотири зібрання його листів — безцінне джерело для з'ясування суспільних, політичних і юридично-правових відносин того часу.

В іншого римського мислителя Лукреція Кара наявний заклик виявити зацікавленість соціально-політичним життям, відкинути війну з її жахами, таврувати ганьбою занепад моральності вищих станів, котрі намагаються утримати політичну владу за будь-яку ціну.

Становлення рабовласницьких відносин, поглиблення соціальної диференціації суспільства, а також і самого панівного класу, нерозвиненість державних політичних структур для здійснення влади, виникали громадські організації як форма політичного протидіяння панівного класу і трудящих мас. Першими з'явилися політичні партії. Вже в IV ст. до н. е. в Аттіці утворилися: партія великих землевласників — педієї, торговельно-ремісницька поміркована партія — паралії, селянська партія — диакрії. Це були регіональні політичні структури, використовувані аристократичними родами провінцій у політичній боротьбі. У Стародавньому Римі у II — I ст. до н. е. протистояли одна одній партії оптиматів (знать) і популярів (виражали інтереси плебсу, передусім сільського). Всі вони, ясна річ, були не партіями в сучасному розумінні, а їхнім прообразом і також свідченням розвиненості політичної думки й суспільно-політичної структури Стародавнього світу.

«*В. У. П. К. С.*»

Середньовічні релігійно-політичні концепції

Надбання політичної думки в стародавні часи, в епоху античності набули розвитку в «середні віки». У той час під впливом християнства, якому язичництво поступово програто безкомпромісну боротьбу за душі людей і яке з 381 р. набуло статусу державної релігії, виникли нові соціально-політичні уявлення. Замість античного філософсько-етичного підходу до осмислення політики запанував релігійно-християнський з його вичапеністю у вічній мудрості Божій, яка визначає долю держав, народів і кожної людини. Відтоді вірою в Бога було освячено всі устремління й роздуми людини про світ.

Проте християнська церква не змогла органічно злитися з

державною ієрархією. Верховні правителі розглядали священиків як своїх чиновників, зобов'язаних виконувати всі їхні забаганки, навіть втручалися в суто релігійні питання. Водночас духовенство, могутнє своєю організацією та ідейним впливом на маси, не погоджувалося бути слухняним виконавцем на службі у світській владі. Навіть більше, церква претендувала не лише на повну незалежність у релігійних справах, а й на участь у політичній владі, вимагаючи допомоги держави в утвердженні християнства, боротьбі з ересями, примноженні та охороні церковних багатств. Претензії церкви на її участь у системі державної влади найбільш детально й аргументовано викладено у працях найавторитетніших учених-теологів, отців церкви і творців християнської політичної теорії Аврелія Августина і Фоми Аквінського.

Аврелій Августин (Блаженний, 354—430) у своєму вченні запропонував цілісну картину світу, причому настільки довершену, що впродовж восьми століть Захід не зміг створити нічого подібного. Під кутом зору політичної науки можна вирізнити два найважливіші складники його вчення. Передусім оригінальність і непересічна цінність Августина для історії всього європейського мислення, в тому числі й політичного, полягала у відкритті ним теорії особистості, в центрі якої — становлення «нової» людини у її відношенні до Бога й до світу. Августин утверджував віру в силу людської особистості, спрямованої до істини й добра. Він любив людину і кликав її до праці в ім'я ідеалу, надихав надією на успіх. Тема становлення моральної особистості через подолання себелюбства в любові до Бога — наскрізна в усій його творчості. Зміст добра, на думку Августина, задається моральним законом, тобто Божими Заповідями. Гріхове суспільство або ж не знає вищого закону, або ж знає, та не може його здійснити. Спираючись на власний досвід, Августин писав у «Сповіді», що людських сил для спасіння хворої душі кожної особистості недостатньо, — лише «Божественна благодать» здатна вилікувати душу. Отже, Віра — єдине джерело істини і спасіння. Августин вперше показав, що життя душі окремої особистості, життя «внутрішньої людини» надто складне і навряд чи остаточно визначене. Людина потребує постійного догляду й спостереження.

У безпосередньому зв'язку з теорією особистості перебуває й інша теорія Августина — теорія християнської держави. Не вірячи в моральність земних держав, що їх він часто порівнював із розбійними зграями, Августин вважав, що реальна держава — це різновид необхідного зла. І виправдання її — у служінні церкві, в допомозі «небесному граду» спрямовувати

свій світ земний до світу небесного, зберігати й підтримувати єдність людських помыслів і устремлінь. Не мав він особливих ілюзій і щодо «християнської держави», хоч і вважав її, за недосконалості суспільного впорядкування життя, зразком «граду земного», сутність якого передавав такими словами: «Держава найкраще впорядковується і зберігається, коли вона заснована й пов'язана вірою і тісною злагодою, коли всі люблять спільне благо; вищим же благом є Бог».

Суттєвою хибою його практичної та творчої діяльності було визнання права та обов'язку для церкви користуватися примусовою владою держави, аби змусити «заблудлих» (насправді ж інакомислячих) покоритися і з'єднатися з правовірними. В такий спосіб одержав санкцію одного з найбільших мислителів людства принцип насилля у справах віри, що є яскравим прикладом торжества системи, ідеології, церковної ієрархії над почуттями і переконаннями окремої особистості.

Вчення Августина справило величезний вплив на розвиток християнсько-теологічних концепцій політики і права, політичної історії та політичної практики. Концепції Августина (про мир, «універсальну публічну владу» та ін.) використовуються для пояснення проблем сучасної світової спільноти й міжнародних відносин.

Єдиним конкурентом Августина на тисячолітньому просторі середньовічної історії був Фома Аквінський (1226—1274). Політико-правові погляди цього мислителя викладено у трактатах «Сума теології», «Про правління володарів», а також у коментарях до «Політики» та «Етики» Аристотеля. Аквінат, як його ще називають, слідом за Августином розглядав державу як частину універсального порядку, творцем і верховним правителем якого є Бог. Головну мету і виправдання держави він убачав у збереженні суспільної злагоди і громадянського миру, які досягаються наданням кожній людині прийнятних умов для існування, засобів для морального й розумового розвитку, що має допомагати державі в духовному вихованні справжнього християнина. Влада, на думку Фоми Аквінського, має божественний характер і відповідає природним потребам людини — бути моральною, розумною, соціальною і політичною істотою. А втім, божественна воля не поширюється на отримання й використання влади, тому остання може протирічити волі верховного правителя. Ідеалізуючи слідом за Аристотелем, Полібієм і Цицероном змішану форму правління (монархія, аристократія та політія), віддавав перевагу монархічному правлінню. Влада монарха, на його думку, повинна бути єдиним началом і спиратися на мудрість правителя, який має стави-

тися до управління державою як до мистецтва, тобто не тільки управляти нею, а й бути її творцем. Але цю владу належить обмежувати законами, рахуватися з «волею народу». Виступи проти влади як такої, невдоволення нею вважав за великий гріх. Але на випадок нестерпної тиранії допускав навіть убивство тирана народом.

Як і Августин, Фома Аквінський намагався обґрунтувати верховенство церкви над світською владою, закликав світську владу безжально карати всіляких єретиків, що порушували єдність церкви. Отже, гуманістичне за суттю вчення великого філософа-мораліста в соціально-політичному контексті виявилось водночас теоретичною підставою та виправданням інквізиції.

Спрямованість його вчення на зміцнення позицій римо-католицької церкви, послідовна теологічна обробка численних політико-правових проблем забезпечили йому високий авторитет серед ідеологів католицизму, що не похитнувся впродовж подальшої історії та укріпив сучасний неотомізм. Його ідеї та погляди дотепер широко використовуються для обґрунтування сучасних релігійних концепцій як у сфері права, так і в політичній науці.

Політичні вчення нового часу: від Н. Макіавеллі до М. Вебера

«...»

Наступним значним кроком у розвитку світової політичної думки став новий час, ранній етап утвердження якого пов'язують з епохою Відродження. Одним із видатних діячів цієї епохи був італійський політичний мислитель і державний діяч Нікколо Макіавеллі (1469—1527). У творі «Володар» він стверджував, що головною причиною бід тогочасної Італії була політична роздрібненість, подолати яку змогла б тільки міцна державна влада. Макіавеллі писав, що всі фундаментальні положення про державні структури повинні базуватися на конкретних ситуаціях, оскільки, на його думку, немає ідеального ладу поза часом і простором, а є тільки лад, адекватний конкретній ситуації. Не існує незмінно добрих чи поганих методів управління людьми, є лише методи, адекватні ситуації та неадекватні їй. Він вірив у те, що історія повторюється, а отже, даючи оцінку справам минулого, ми отримуємо знання про наш час і про майбутнє. Правителям він радив постійно піклуватися про зміцнення держави й заради цього вважав допустимими будь-які засоби; звідси термін «макіавеллізм», що його вживають для позначення політики, несумісної з нормами моралі.

Подальший розвиток наукового трактування політики пов'язаний з ім'ям англійського філософа Томаса Гоббса (1588—1679), який у праці «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та світської» (1651) обґрунтував наявність зв'язку між приватною власністю і створенням держави, що стало важливим кроком до соціально-економічного вмотивування виникнення державної власності. Держава, що її Гоббс уподібнював до міфічного біблійного чудовиська Левіафана, є наслідком домовленості між людьми, що поклала край природному станові й небезпеці виникнення «війни всіх проти всіх». Він був одним із перших мислителів, які досліджували державу раціональним методом, вільним від будь-яких теологічних прикрас. Крім «Левіафана...», Т. Гоббс створив інші визначні твори, серед яких — «Основи філософії», «Про тіло», «Про людину», «Про громадянина».

Ще один англійський філософ — Джон Локк (1632—1704) вважається творцем ідейно-політичної доктрини лібералізму. У своєму соціально-політичному підході він спирався на теорію природного права й суспільного договору. У концепції, викладеній у праці «Два трактати про управління державою», вчений висунув на перший план аргументи, які доводили право народних мас на революцію і водночас визначали межі права згідно з інтересами заможних класів. Виникнення політичного суспільства, за Локком, було наслідком досягнення спільної згоди, що обмежувала свободу окремої людини. На його думку, повинна бути переконлива причина, щоби люди схвалили створення політичної влади і погодились користися їй. Ця причина крилася в бажанні зберегти свою власність. Отже, за висновком мислителя, основою держави є приватна власність, яка набула розвитку з появою грошей як товару. Важливе місце в концепції Локка посідала ідея відокремлення держави від влади, яка передбачала два види згоди: суспільний договір, що його встановлює держава, і урядовий, ініційований владою. Тому революція скасовує владу, але не знищує держави. Порушення владою урядового договору дає людям право (і зобов'язує їх) на революцію, яка встановлює нову владу, але не знищує держави. Локку належить не тільки економічне тлумачення генезису держави, а й важлива для політичної соціології ідея поділу державної влади на законодавчу та виконавчу, а також її змінюваності. Ідеї Дж. Локка справили неабиякий вплив на французьких матеріалістів XVIII ст. і представників утопічного соціалізму початку XIX ст.

У XVIII ст., котре характеризувалося кризою феодальної системи та утвердженням буржуазного суспільства, спостері-

галосся нове піднесення політичної думки і створення нових теоретичних концепцій, які пояснювали політичні відносини. Значний внесок у створення теорії політичних відносин зробили представники історичного еволюціонізму: Йоган-Готфрід фон Гердер (1744—1803) у Німеччині, Едмунд Берк (1729—1797) в Англії, Шарль-Луї Монтеск'є (1689—1755) у Франції та всі французькі просвітителі. Вони розглядали суспільне життя, в тому числі й політичне, як результат історичного процесу, де велику роль відіграють географічні чинники, особливо клімат. У праці «Про дух законів» (1748) Монтеск'є, наприклад, намагався розкрити причини виникнення того чи іншого державного ладу, аналізував різні форми держави, стверджував, що законодавство країни залежить від форми правління. Засобом забезпечення законності він уважав принцип «поділу влади» на три гілки. Низка цікавих політичних концепцій з'явилася на початку XIX ст. Їх авторами були французькі вчені та громадські діячі періоду післянаполеонівської Реставрації та Липневої монархії — Франсуа Гізо (1787—1874), Жан Тьєррі, Луї Тьєр і Жуль Мігіль (1798—1874). Спираючись на аналіз витоків англійської та французької революцій, вони дійшли трьох основних висновків: по-перше, історія створюється людьми; по-друге, революції відбуваються внаслідок суспільних протиріч; по-третє, походження класів і державної влади сягає корінням часів захоплення одних племен іншими.

У XIX ст. значної популярності набула теорія завоювання. Ця концепція пояснює процес виникнення держави як наслідок загарбання слабких сильнішими, де політичні явища спричинюються лише зовнішнім конфліктом між племенами, народами чи расами. Відкриття Чарлза Дарвіна (1809—1882) в царині природничих наук, його теорія еволюції та боротьби за існування використовувались як аргумент на користь перенесення теоретичних концепцій дарвінізму в суспільні науки. Одним із перших соціальних дарвіністів був Уолтер Беджгот — англійський вчений, який у праці «Фізика й політика» мав намір перенести біологічні елементи боротьби за існування на політику. Його ідеї продовжив польський соціолог Людвіг Гумплович, який вважав, що людям від народження притаманна взаємна ненависть. Аналогічні погляди розвивав австрійський генерал Густав Ратценгофер. Він стверджував, що різні племена виникли у процесі боротьби за існування. Характерною особливістю розвитку цієї теорії було те, що вона використовувалася в різних політичних цілях. Скажімо, Артур де Гобіно (1816—1882), французький соціолог, один із засновників расизму та расово-антропологічної школи в соціо-

логії, використовував цю теорію для викладу основних положень расизму, тоді як Йоаким Лелевель (1786—1861) — історик, ідеолог польського національно-визвольного руху трактував її як аргумент на користь визволення народних мас і встановлення демократії.

Значної популярності в той час набули ідеї Огюста Конта (1798—1857) — французького філософа, основоположника соціології, одного з засновників позитивізму, який у 30-х рр. XIX ст. запропонував до наукового обігу цей термін. Позитивізм, за Контом, — напрям у філософії, який виходить із того, що позитивні знання є сукупним результатом спеціальних наук. Наука, згідно з позитивізмом, не потребує домінуючої над нею філософії для дослідження світоглядних проблем. Заслуга Конта полягає насамперед в обґрунтуванні ним необхідності наукового підходу до вивчення суспільства, виокремлення соціології в самостійну науку, застосування в ній як основних методів спостереження та експерименту, пізнання законів суспільного розвитку, практичного використання досягнень науки з метою здійснення соціальних реформ на благо суспільства. Ще одним родоначальником позитивізму та ідеологом буржуазного лібералізму був англійський філософ Герберт Спенсер (1820—1903), який розвинув вчення Ч. Дарвіна про всесвітню еволюцію, утвердив у соціології індивідуалістичний підхід до вивчення суспільства, висунув на перший план вивчення структури суспільства і функцій його структурних елементів. Названі соціологічні підходи в подальшому справили значний вплив на створення основ і подальший розвиток політології як науки.

Особливе місце в історії світової політичної думки належить німецькому філософу Георгу-Вільгельму-Фрідріху Гегелю (1770—1831). Його політичні погляди викладено в працях «Основи філософії права», «Конституція Німеччини», «Про внутрішні відносини у Вюртемберзі «нового часу», «Англійський більб про реформу в 1831 році» та «Енциклопедія філософських наук». У цих творах слід виокремити чотири основні положення: 1) держава, за Гегелем, — це конституційна монархія, наділена міцною бюрократичною виконавчою владою; 2) правова структура держави перебуває в процесі змін, викликаних пристосуванням теоретичних передумов до традиційних умов; 3) політичне життя кожної епохи формується і визначене домінуючими духовними і матеріальними силами даної епохи, всією її культурою та цивілізацією; 4) остаточне пояснення характеру кожної епохи та переходу від однієї епохи до іншої доцільно шукати в природі метафізичного буття,

визначеного Духом, Думкою, Розумом. Гегель створив також основи теорії інтересів та їхньої ролі в політичній системі. Виходячи з цієї теорії, він зробив значний крок до розуміння основ політичної влади. Особливо чітко простежується це у праці «Конституція Німеччини», в якій розроблено й інше важливе положення гегелівської політичної концепції: «Народ — основа держави».

У середині XIX ст. утвердилося філософське, економічне й соціально-політичне вчення Карла Маркса (1818—1883) і Фрідріха Енгельса (1820—1895). Внесок марксизму в політологію пов'язаний насамперед з розробленням ним теорії класів і класової боротьби, соціалістичної революції та соціалістичних ідеалів. Ідеї марксизму від часу його утвердження справили серйозний вплив на подальший розвиток соціально-політичної думки. Але критичне переосмислення марксизму наприкінці XIX — на початку XX ст. виявило його вразливі місця: перебільшення економічних і нехтування соціально-політичними чинниками у розвитку суспільного життя; абсолютизація ролі робітничого класу та зневажання інших класів, суспільних верств; надмірне, з переходом у злочинне, захоплення насильницькими формами соціально-політичних перетворень; заперечення історичних можливостей і перспективи в розвитку капіталізму; нетерпимість до інакомислення та ін.

Принципове значення для розвитку політичної теорії та демократії мали вчення мислителів XIX ст. французького вченого Алексіса де Токвіля (1805—1859) і англійського теоретика Джона-Стюарта Мілля (1806—1873). У книзі «Демократія в Америці» та інших працях Токвіль висловив такі ідеї політологічного характеру: вірогідного конфлікту між політичною рівністю й політичною свободою в демократичному суспільстві як наслідку демократичного індивідуалізму й розпорошеності; взаємопов'язаності процесів централізації й децентралізації, соціальної залежності й свободи, відчуження та участі населення в політичному житті; можливості подолання деспотизму через свідоме культивування мистецтва добровільної політики й соціальної кооперації, створення вільних інститутів місцевого самоврядування й добровільних політичних і громадських асоціацій. Подібно до Токвіля, Мілля присвятив свою наукову діяльність пошукам способів подолання тиранії більшості. Вирішення цієї проблеми він убачав у створенні системи традиційного представництва, котра урівноважувала б широку участь населення в політичному житті з благодійним впливом інтелектуальної та ідеальної еліти. Крім того, Мілля обстоював захист законом індивідуальної свободи, розширення політичної участі, активну захисну роль держави щодо суспільства.

Наприкінці XIX ст. у громадсько-політичній думці з'явилися досить впливові теорії еліти та олігархізації політичних партій. Творцями теорії еліти виступили італійські вчені — Вільфредо Парето (1848—1923) і Гаetano Моска (1858—1941). Зазначена теорія — один із найрозвиненіших напрямів соціології політичних відносин, котрий стверджує, що світом завжди правила і повинна правити еліта — обрана, наділена особливими якостями меншість суспільства. Теорія еліти перебільшувала роль психологічного чинника і майже повністю заперечувала значення економічних і класових чинників суспільного розвитку. Сприяючи розумінню того, як побудована, з кого складається і як функціонує панівна політична група даного суспільства, теорія еліти мала велике пізнавальне й практичне значення і справила значний вплив на подальший розвиток суспільно-політичної думки.

Теорію олігархізації політичних партій створили російський мислитель Мойсей Острогорський (1854—1919) та німецький соціал-демократ і соціолог Роберт Міхельс (1876—1936). Острогорський у праці «Демократія та організація політичних партій» стверджував, що в кожній масовій партії влада знаходиться в руках партійного апарату (олігархії) та незалежно від ідеології, яку проповідує цей апарат, неминуче набуває недемократичного характеру. Слідом за Острогорським Міхельс запевняв, що кожна організація неминуче веде до олігархії, бо це є причиною організаційних вимог, а не психологічних якостей людей. Згідно з цією теорією, вожді ніколи не поступаються своєю владою масам, а тільки іншим вождям, тобто об'єктивно існує «залізний закон олігархічних тенденцій». Сучасні вчені розрізняють десять значень терміна «олігархізація» у працях Міхельса: 1) виникнення керівництва; 2) поява професійного керівництва і його стабілізація; 3) формування бюрократії, тобто оплачуваного призначеного апарату; 4) централізація влади; 5) переорієнтація цілей з кінцевих на поточні; 6) посилення ідеологічного режиму; 7) наростаюча різниця між інтересами та ідейною позицією керівників і членів партії; 8) зниження ролі членів партії у схваленні рішень; 9) кооптація лідерів партійної організації до наявного керівництва; 10) орієнтація партії на підтримку всіх виборців, а не тільки свого класу. Політологічні висновки М. Острогорського і Р. Міхельса залишаються актуальними й досі як теоретична платформа обґрунтування неминучості процесів бюрократизації та олігархізації.

На межі XIX—XX ст. суттєвий внесок у світову політичну думку зробив німецький соціолог, історик, економіст і юрист Макс Вебер (1864—1920). У працях «Аграрна історія Старо-

давнього світу», «Протестантська етика і дух капіталізму», «Господарство і суспільство» та ін. М. Вебер висловив догляди на політику як на прагнення до участі у владі чи здійснення впливу на її поділ, а також на державу як на спосіб панування людей над людьми, що спирається на легітимне насилья. Вчений вирізняв три типи легітимного панування: раціонально-легальний (правова держава); традиційний (заснований на традиційно існуючих порядках і системі влади); харизматичний (відданість певній особі, керівникові на основі властивого цій людині священного дару — харизми чи доблесті). Водночас Вебер значну увагу приділив бюрократії як апаратові влади, якій властиві такі особливості: керівництво офіційними справами відбувається незмінними методами; вирішення їх спирається на визначений комплекс установлених норм і принципів, які визначають обов'язки кожної функції; функціонер має владу не завдяки індивідуальним якостям, а своєму місцю в ієрархії влади; засоби, які служать для виконання влади, становлять власність організації, а не особисту власність окремих функціонерів; службові місця й посади не є особистою власністю тих, хто їх посідає, і не можуть бути проданими, подарованими чи переданими у спадок; весь процес функціонування бюрократичної організації побудований на кругообігу документів.

Аналіз теорії раціональної бюрократії М. Вебера дає можливість виокремити три найважливіші моменти: по-перше, аналіз бюрократії як технічно досконалого апарату здійснення влади; по-друге, критику бюрократії; по-третє, аналіз бюрократії як відображення класової структури. З метою запобігання тиранії бюрократів М. Вебер запропонував теорію плебісцитарної демократії, згідно з якою харизматичний лідер, вибраний прямим голосуванням усього народу, має доповнити недостатню легітимістську силу парламентарної демократії. Рівночасно Вебер аналізував форми демократії без вождя, які дозволили б звести до мінімуму панування людини над людиною.

Отже, політичні вчення нового часу, підсумувавши попередні досягнення громадсько-політичної думки та всебічно висвітливши проблему примирення через політику держави й суспільства, заклали підвалини формування і розвитку політології як науки.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Назвіть основні причини появи перших міфологічних тлумачень влади й держави.

Що нового в ученні про політичну владу й державу, порівняно з Платоном, вніс Аристотель?

У чому виявилась суперечливість політичних поглядів Аврелія Августина?

Розкрийте основні положення теорії раціональної бюрократії Макса Вебера.

Визначте характер діяльності сучасної бюрократії в механізмі політичної влади в Україні.

Запропонуйте власний варіант порівняльного аналізу політичних ідей Стародавнього світу, середньовіччя й нового часу за такими параметрами: поєднання політики й моралі, функціонування держави, здійснення державної влади, відносини панування-підпорядкування.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Проблеми управління державними справами у громадсько-політичних поглядах Конфуція.

Ідеї розвитку громадянського суспільства в політичних концепціях мислителів нового часу.

Теорія правової держави у політичному вченні Іммануїла Канта.

ЛІТЕРАТУРА

Аристотель. Політика // Сочинення. — Т. 4. — М., 1990.

Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М.: Издательская группа «Прогресс» — «Политика», 1992.

Бергев А.А. Политическая мысль древнегреческой демократии. — М., 1966.

Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.

Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Сочинения. — Т. 2. — М., 1991.

Данэм Б. Герои и еретики. Политическая история западной мысли. — М., 1967.

Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения. — Т. 3. — М., 1987.

Макиавелли Н. Государь. — К., 1990.

Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения. — М., 1995.

Переломов Л.С. Слово Конфуция. — М.: ТПО «Фабула», 1992.

Платон. Государство // Сочинения. — Т. 3. — Ч. 1. — М., 1971.

Ручка А.А., Танчер В.В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.

Фролов Э.Д. Факел Прометей. Очерки античной общественной мысли. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1991.

СТАНОВЛЕННЯ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Політологія як наука виникла у другій половині XIX ст. Відтоді вона розвивалася і адосконалювалася, залучаючи до свого арсеналу безцінні здобутки європейського та американського напрямів її утвердження, а також своєрідний досвід національних політологічних шкіл. Проблеми, що їх на сучасному етапі світового суспільно-політичного розвитку досліджує наука про політику, тісно пов'язані з політичним життям різних суспільств і людської цивілізації в цілому.

Інституювання й теоретичні передумови формування політичної науки

Історія Політології

Наявність широких політичних досліджень, починаючи від найдавніших часів до середини XIX ст., а також відносна самостійність предмета політико-дослідницьких теорій і вчень про державу логічно привели до оформлення політології як самостійної науки. Деякі вчені, переважно європейські, початком політології як самостійної науки вважають створення в першій половині XIX ст. правової школи в Німеччині. Американські автори й частина європейських датують її виникнення 1857 р., пов'язуючи цей акт з ім'ям Френсіса Лейбера, який саме тоді започаткував у Колумбійському університеті курс лекцій з політичної теорії та створив необхідні умови для відкриття 1880 р. при Колумбійському університеті вищої школи політичної науки, яку після нього очолив американський вчений Джон Берджесс. Ще одна група вчених, не називаючи точної дати, вважає часом зародження політології злам XIX — XX ст., коли термін «політична наука» одержав широке визнання й набув поширення в Європі. На початку XX ст. процес виокремлення політології в самостійну науку в основному завершився. В 1903 р. було створено Американську асоціацію політичних наук, а 1949 р. під егідою ЮНЕСКО виникла Міжнародна асоціація політичної науки.

Процес формування сучасної західної політології в різних країнах був неоднаковим. Різною була соціально-історична ситуація, нетотожними були наукові основи розвитку, а звідси — неоднакова роль різних національних шкіл політичної науки у становленні сучасної політології. Якщо наприкінці XIX — на

початку ХХ ст. політичні концепції розвивалися з однаковим успіхом як у Європі, так і в Америці, то потім, через світові війни, криваві революційні процеси й формування тоталітарних режимів у Європі, внесок цього континенту у формування нової науки різко скоротився. Ще однією причиною цього стала еміграція європейських учених до США. До того ж США, як найбільш динамічне суспільство ХХ ст., взагалі відзначається інтелектуальним лідерством у розвитку передових і пріоритетних наукових дисциплін. Політологія тут розвивалася на основі не лише традиційної політичної науки, а й соціології та психології, що першими вдалися до неформального вивчення суспільних структур.

У Європі в основі формування нової науки лежали традиційні дисципліни: у Франції — конституційне право, в Німеччині — політична філософія. Все це зумовило лідерство американської політології майже в усіх сферах — від методології до емпіричних досліджень. І якщо на початку століття відбувався інтенсивний процес взаємозбагачення і досить сильний вплив європейської політичної школи на американську політологію, то після другої світової війни американська поведінкова політологія (біхейвіоризм) була просто поширена на Європейський континент, оскільки нічого іншого тут не було. Це призвело до драматичного знеособлення та уодноманітнення національних шкіл, що відрізняються лише периферійними традиційними школами політичної думки. Певний злам у цей процес внесла так звана постбіхейвіоральна революція, але широкомасштабне відродження самостійної європейської політичної науки можливе лише в контексті глобального процесу самовизначення Європи і відходу в минуле епохи американізму.

Першими ознаками формування нової науки стало масштабне застосування порівняльно-історичних методів для аналізу традиційних політичних проблем (державний суверенітет, співвідношення права й політики тощо) і можливостей розвитку сучасних державно-правових і політичних інститутів в останній чверті ХІХ ст. Г. Адамс, Д. Берджесс, Е. Уайт, В. Вільсон та інші мислителі з цієї метою намагалися застосувати ідеї еволюціонізму у сфері політичної історії. Під політичною еволюцією вони розуміли передусім розвиток принципів конституціоналізму.

У першій чверті ХХ ст. було сформовано інтелектуальну основу нової науки, розроблено концепції, які підготували основу для становлення поведінкової політології та нині розглядаються як політологічна класика. Назрівання кризових явищ у суспільстві стимулювали глибокі дослідження політичної сфе-

ри. У Європі на той час домінували радикальні революційні течії, що призвело до ідеологізації політичної науки та різкої поляризації різних політологічних шкіл. У США розгорнувся буржуазно-реформаторський («прогресистський») рух, у межах якого поступово відбувався перехід від історичного аналізу до спроб описати й пояснити функціонування державного апарату, реально діючих інститутів. Вироблення практичних рекомендацій вимагало конкретного аналізу громадської думки, груп тиску. У працях А. Бентлі вперше було обґрунтовано і пояснено систему політичного плюралізму в демократичному суспільстві на основі аналізу поведінкових аспектів політики. У працях деяких вчених, насамперед У. Ліппмана, було сформульовано концепцію громадської думки. Е.-А. Росс займався проблемами соціального контролю та його характеру в умовах ліберальної демократії. Французький вчений Л. Дюгі сформулював концепцію солідаризму. Італійські політологи Г. Моска і В. Парето започаткували теорію еліт, М. Острогорський і Р. Міхельс — соціологічне дослідження політичних партій. Німецький мислитель М. Вебер розробив політологічну теорію панування.

20—30-ті рр. ХХ ст. стали переломними не тільки для політології, а й для сучасної цивілізації в цілому. За глобальної кризи тогочасного суспільства визначилися два способи її подолання. Один — історично безперспективний, безвихідний, із суворою регламентацією суспільного життя і формуванням тоталітарних режимів: в СРСР, Німеччині, Італії, Іспанії, інших країнах. Тут політологія, як і взагалі суспільні науки, стала елементом ідеології та пропаганди, інструментом забезпечення офіційної політики. США віддали перевагу іншому способу — оновленню традиційного капіталістичного суспільства на основі ліберально-демократичних принципів, утвердженню соціальної ролі держави, поєднанню приватновласницької економіки з державною системою соціального захисту. «Новий курс» Ф. Рузвельта став соціальним замовленням на розвиток емпіричних досліджень соціальних процесів. За таких умов політологія перетворювалась на поведінкову науку, спрямовану на вивчення неформальних аспектів державного управління. Метою політичних досліджень стало пояснення мотивів і чинників, що впливають на політичну поведінку людей, а також умов, необхідних для «раціонального» соціального планування й контролю. Посилився соціально-психологічний напрям досліджень на чолі з Ч. Мерріамом, Г. Госнелом, Г. Лассуелом. Для вироблення нової методології політичного аналізу з соціальної психології було «запозичено» ідею Терстоуна про те, що вив-

тешал повстидпал людинаи мае спиратиси на анализа и настанов — через анализ резульаатив опитувань громадської та особистої думки. Адаптація цього «психометричного методу» в політології привела до конститування біхейвіористського напрямку. При цьому стався перехід од вивчення державних інститутів як основи політичної науки до аналізу політичної влади і політичної поведінки, дослідження партій, груп тиску, виборів і громадської думки. Перші біхейвіористи-політологи головну увагу звертали на вивчення мотивів, що визначали суб'єктивне ставлення до політики, і через це — на психічний стан індивіда. Згодом у центрі методології опинилася проблема верифікації (перевірки достовірності) політологічного знання взагалі. Для всіх біхейвіористських напрямів характерне надання переваги емпіричним методам дослідження, а звідси — велика увага до конкретних методик збирання, обробки та узагальнення отримуваних даних.

Найбільше значення для розуміння специфіки сучасної політології має її зв'язок із соціологією. Вся концептуально-методологічна основа політології має соціологічну природу, і в певному розумінні можна вважати, що політологія — це соціологічна політична наука. Деякі автори так і називають її — соціологія політичних відносин, хоча статус її дотепер є предметом дискусій, оскільки одні автори ототожнюють цю дисципліну з політичною наукою (скажімо, М. Дюверже), інші ж пропонують різноманітні варіанти співвідношень науки про політику, політичної соціології та соціології політичних відносин.

Біхейвіоризм у політології особливо поширився після другої світової війни і досяг панівних позицій, чому значною мірою сприяв процес технократизації державного управління і суспільства в цілому. Було проведено значну кількість емпіричних досліджень із політичної поведінки в інституціях законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, досліджень політичних партій, виборів, політичних орієнтацій і політичної культури, засобів масової інформації, політичного виховання, добору кадрів, політичного лідерства. Ретельно розроблялися концепції тоталітаризму, порівняльного аналізу політичних систем і режимів, модернізації. На основі розробки методології та методик біхейвіористського аналізу і як результат цього формувалася спеціальний політологічний понятійний апарат політичної науки.

Для ускладнених суспільних структур і політичної діяльності вже в 50-х рр. було недостатньо лише емпіричних методів досліджень. До кінця 60-х рр. стала цілком очевидною обмеженість можливостей суто емпіричного аналізу політики,

осообливо його прогностичного аспекту. Завдання раціонального управління суспільством вимагали ширших узагальнень. Ліберально-реформаторська і радикальна течії антибіхейвіористського характеру в політології викликали явище, відоме як постбіхейвіоральна революція. Однією з її ознак стало вироблення загальної концепції політичної науки — теорії систем (1953 р., праця Д. Істона «Політична система»). Проте в основі дискусії лежали ширші проблеми — історизму й філософсько-ціннісного підходу. Наслідком дискусії став відносний консенсус у середовищі політологів щодо необхідності доповнення структурно-функціонального аналізу історичним підходом і поєднання «наукового» пізнавального аналізу й нормативно-ціннісного аспекту політичної науки на основі «соціальної включеності» вчених у політичний процес. Наслідком постбіхейвіоральної революції стало поширення неотрадиціоналістських настроїв і відродження інтересу до політичної філософії, історії, описово-інституціонального аналізу і класичного конституціоналізму. А втім, процес не порушив переважання біхейвіористсько-функціоналістської орієнтації в сучасній політології. Схоже, що цього й не станеться.

Останні півтора десятиріччя політологія розвивається як процес синтезу різних концептуально-методологічних підходів на основі поведінкової політичної науки, що характеризується успадкованістю принципів і досягнень та доповненням нових аспектів політологічного аналізу, які виходять за межі безпосередніх спостережень.

Основні національні школи і проблемні підходи сучасної західної політології

Основу сучасної західної політології становить американська політична наука. Однак у повосенний час у Європі поступово склались і розвиваються національні школи політології з притаманними їм особливостями і специфікою.

В Англії на базі американських досліджень було поступово створено власну теоретико-методологічну основу політичної науки. Тут передусім слід назвати праці Р. Джоунса про структурно-функціональний аналіз політики, Д. Нетла про теорію політичної мобілізації, Р. Роуза, М. Девіса, В. Льюїса і Х. Вайсмана про теорію політичних систем, І. Девіса про політичні зміни. На цій основі в 50—80-х рр. проведено чимало досліджень проблем держави, державного суверенітету й демократії (Е. Беркер, І. Берлін, В. Крік, Г. Іонеску, Г. Ласкі, К. Пошпер,

Р. Маккензі, Д. Хеніг, Д. Робертс, Д. Ліс, Р. Кімбер, Д. Робертсон, Д. Вілсон), груп тиску (Д. Стюарт, Е. Поттер, С. Файнер, Д. Муді), впливу на політичний процес робітничого руху (Д. Голдторн, А. Сілвер), політичної ідеології (М. Фогарті, К. Кутс), політичної поведінки, політичної культури й політичної активності різних класів і соціальних груп, громадської думки, голосування на виборах, каналів і засобів масової інформації, політичного лідерства та еліт (Д. Батлер, А. Кру, І. Бадж, Д. Бламлер, Б. Беррі, М. Харрісон, У. Гаттсман, Б. Джексон). Видаються постійні серії політологічних праць «Дослідження з порівняльної політики», «Політичні реальності». Для шкіл і коледжів розроблено спеціальні програми й підручники з політичної соціології, конституційного права і державного управління.

У Франції найпоширенішим напрямом політології можна вважати вивчення поведінки виборців (Ф. Бон, Ж. Шарло, Ф. Гель, Ж. Ранже, Ж. Жаффер, А. Ласло), певною мірою — дослідження політичних партій (М. Дюверже, Ж. Шарло). Набагато менше уваги французькі дослідники приділяють проблемам порівняльної політології, політичних комунікацій, політичного лідерства. Тут широко досліджується громадська думка, але майже немає досліджень політичної культури. Досить сильні позиції у Франції займають проблеми традиційної політичної науки — конституційне право і дослідження державних інститутів.

З 70-х рр. інтенсивно розвиваються політологічні дослідження в Німеччині. Тут можна вирізнити три основні напрями: нормативістську політологію, що ґрунтується на філософському аналізі моральних норм політичної діяльності; позитивістсько-біблейвіористську емпіричну соціологію; «практично-критичну науку» про соціально-політичну владу (франкфуртську школу). Проблематика досліджень охоплює політичний лад, політичні партії, громадські організації, емпіричний аналіз політичної поведінки й виборів, компаративістську політологію, політичну філософію та історію політичних ідей. З-поміж німецьких політологів можна назвати Т. Адорно, К. Баймер, Р. Дарендорфа, Ф. Ноймана, О. Флехтгайма, В. Генніса, Г. Майєра, О. Штаммера, Г. Шнайдера, Е. Кріпендорфа, Е. Гішеля, К. Лудса.

Досить сильні політологічні школи склалися також в Італії (політична соціологія) й Канаді. Активну діяльність здійснюють національні асоціації політичних наук Бельгії, Голландії, Данії, Австралії. У 1970 р. було створено Європейський консорціум для політичних наук і досліджень. Скандинавська асоціація політичних наук об'єднує політологів Норвегії, Швеції, Фінляндії.

ливе місце посідає проблема визначення предмета політології. Здебільшого концепції науки про політику містять уявлення про управління як соціальну функцію політичної діяльності, поняття про владу, її вплив як засіб вирішення конкретних проблем суспільства ухваленням відповідних політичних рішень. Але різко відрізняються визначення того, які цілі та які важелі впливу влади можуть бути охарактеризовані як політичні. Деякі автори вказують на порядок і контроль як мету політичної діяльності. Більшість політичних теоретиків пов'язують «політичне» управління з громадським управлінням і державною владою, дехто каже про «приватну політику» в університетах, корпораціях, профспілках, церкві, інших об'єднаннях. Ці «малі групи» експериментально досліджуються як політичні.

У сучасній західній політології дуже поширилося уявлення про політику як діяльність, спрямовану на контролювання та примирення різних інтересів у межах держави. Ось одне з таких визначень політолога Б. Кріка: «Політика може бути просто визначена як діяльність, за допомогою якої різнобічні інтереси в рамках даної одиниці правління примиряються через надання їм частки влади в пропорціях до їх важливості для добробуту і виживання всієї спільності». Таке широке визначення політики, звісна річ, спричиняє й широке розуміння науки політології, яка об'єднує в собі політичну філософію й політичну теорію, охоплює теорію держави і права, теорію міжнародних відносин, політичну соціологію, теорію представництва й виборів, соціологію політичних відносин (чимало авторів дві останні дисципліни не розділяють), а також основні висновки й положення політичної економії. Деякі автори намагаються ототожнити соціологічні аспекти політекономії та політичної науки, пояснюючи це тим, що вони вивчають одне явище — відносини між системами суспільних інтересів, які створюють діяльність суспільства і самі створюються діяльністю економічних механізмів. У центр політичної науки ставлять проблему розгляду суспільних відносин як зіткнення групових інтересів. Деякі автори через це беззастережно відносять політекономію до політичної науки.

За усталеною традицією західної політології часто-густо до неї частково включають дисципліни, що виникають на основі міжгалузевих інтеграційних наукових процесів, — політичну географію, політичну біологію, політичну психологію. Особливо слід підкреслити традиційний міцний зв'язок політичної психології з політичною наукою, оскільки саме психологія заклала основи вивчення мотивації політичної поведін-

Що ж до методу сучасної політичної науки, то тут існує величезна кількість підходів і, можливо, децю менша кількість способів їх кваліфікації. Деякі вчені віддають перевагу емпіричній дослідницькій техніці (опитуванню громадської думки, психологічному аналізу, експериментам «малих груп»), інші спираються на власний досвід людини й громадянина та здоровий глузд; пріоритетним вважають вироблення методів як канонів надійних (валідних) і достовірних логічних роздумів тощо; упродовж десятиліть безнадійно апелюють до «загальних законів розвитку природи, суспільства, мислення». Проте залишаються незмінними основні елементи методу:

1) філософські оцінки щодо природи реальності (метафізика чи онтологія), добра і зла (етика чи аксіологія), людських пізнавальних здатностей (епістемологія чи гносеологія);

2) концептуальні рамки політичної теорії, які свідомо чи несвідомо виводяться з цього ряду оцінок;

3) методики збирання, аналізу і презентації даних дослідження.

Категоріальний апарат склався в західній політології як синтез понять, успадкованих від традиційної політичної науки (держава, влада, політичний інститут, політична система тощо) і створених у рамках поведінково-соціологічного підходу (політична поведінка, мотивація, політичне рекрутування), а також за рахунок запозичення термінів із суміжних наук (політична система, політична психологія, політична соціологія). Найраціональніше можна розділити ці поняття за основними структурними елементами предмета дослідження: загальносистемні (політична організація, політична партія, політичний процес), інституціональні (політична партія, політичне лідерство, політична мобілізація); особистісні (політична свідомість, масова політика, громадська політична думка). Можливі й інші підходи.

Загальних законів розвитку суспільства західна політологія майже не бере до уваги, бо вона далека від завдань тотальної раціоналізації суспільства, а також ще й тому, що, як зауважив польський політолог Є. Вятр, такого знання у нас нема, а з огляду на характер суспільного життя його, можливо, й не буде.

Другою важливою проблемою сучасної західної політології є проблема панування демократії та громадської думки. Підвищена увага до останньої є найкращим свідченням того, що на Заході активізувався процес демократизації суспільного життя в усіх його виявах і формах. Пильна увага до проблем громадської думки є в основному наслідком практичних тенденцій

продисципліновано, емоційного, управлінського життя країн капіталу і ринкових відносин. Індустріальний капіталізм вимагає мобільного та активного типу особистості, інтереси та енергія якої легко піднімаються й фокусуються на постійних рухливих і соціальних цілях. Стимульований споживчими потребами, сучасний громадянин мимохідь стає вельми чутливим до різних нюансів свого оточення. Проте в цілому це, звісна річ, проблема в основному політична, оскільки стосується способу здійснення демократії, народовладдя, формування надійного механізму зворотного зв'язку між урядом і народом та контролю другого над першим, ролі масової політики в політичному житті.

У будь-якій політичній системі завжди існує центральна безперечна аксіома, на яку ця система спирається. В демократичній системі такою аксіомою є суверенітет громадської думки. Уявлення щодо природи громадської думки до першої світової війни розвивалися в основному на класичній конституційній теорії, тобто: у зв'язку з проблемою народного суверенітету. Найбільш загальний і всебічний аналіз суверенітету і природи громадської думки в рамках традиційної політичної науки зробив А.-О. Лоуелл у праці «Громадська думка і народний уряд» (1913 р.). Він вважав, що громадська думка є аспектом домінуючого клімату чи базисною структурою поглядів, у цілому прийнятих даною спільністю. Думка може бути визначена як громадська тоді, коли її втілення сприймається меншістю, яка її не схвалювала. Така добровільна, хоч і неохоча, згода з волею уряду є ознакою народного уряду, який може добровільно існувати тоді, коли люди погоджуються з цілями й методами уряду, не погоджуючись із ним з конкретних питань. Тільки за цих умов меншість може прийняти правління більшості, знаючи, що консенсус із фундаментальних питань є непохитним, що й забезпечує її виживання. За інших умов домінування більшості трансформується в тиранію. Звідси Лоуелл робив висновок про те, що в суспільствах, де існують гострі розбіжності думок із життєво важливих суспільних проблем, не може бути ні громадської думки, ні народного уряду. Тому демократія має працювати в рамках розумних обмежень щодо законодавчих новацій.

Після першої світової війни почався етап власне соціологічного дослідження громадської думки і становлення суспільних інститутів, пов'язаних із становленням і функціонуванням громадської думки як політичної сили. Якщо доти громадська думка розглядалася під кутом зору її суверенності й суспільної цінності, то тепер головна увага приділялася тому, як вона формується, яка техніка фіксації цієї думки, як її використати

в цілях управління. І оловним практичним питанням стало таке: як саме люди доходять тієї чи іншої думки, позиції та як зроби-ти, аби вони думали саме так, а не інакше.

З першими спробами маніпулювання громадською думкою виникла потреба соціологічного доказу суверенітету громадської думки та її позитивної ролі в суспільстві. Найважливішим таким дослідженням, що й досі стимулює різнобічні пошуки істини, стала праця У. Ліпмана «Громадська думка» (1922). На думку У. Ліпмана, громадська думка — це комплекс уявних образів і стереотипів, у межах яких люди діють у групах. Це не моральна оцінка фактів, а радше моралізована й закодована версія фактів. Загалом теорія У. Ліпмана стала основою формування елітних і консервативних теорій у політиці. Проте основна її заслуга полягає в тому, що вона стимулювала пошуки можливостей вирішення питання про те, чи витримують перевірку фактами основні постулати ліберально-демократичної теорії.

Одним із напрямів подальшого розвитку громадської думки став суто прагматичний пошук засобів впливу на неї тих чи інших соціальних груп у своїх практичних інтересах. Уже 1923 р. племінник З. Фрейда, Е.-Л. Бернейс у праці «Кристалізуючи громадську думку» розробив підвалини функціонування професійного інституту громадської думки, спеціалістів-агентів, що вивчають цей феномен. Внаслідок своїх глибоких психологічних основ, уважав він, головні стереотипи громадської думки відносно стійкі проти маніпулювання. Тому на практиці потрібно не намагатися змінити ці стереотипи, а розумно використовувати їх у своїх інтересах. Завдання полягає в тому, аби поєднувати потрібний інтерес із стереотипами громадськості. При цьому можливі і гра на упередженнях, і використання пропаганди, оскільки головне не правда, а спроможність ідеї пробитися на ринок політичних думок. Основним результатом функціонування такого інституту, як не дивно, стало не маніпулювання громадською думкою на користь особливих інтересів, а величезне зростання політизованості повсякденного життя. У суспільному житті з'явилася нова сила, з якою суспільство мало рахуватися, хоч її творці вважали, що вони лише маніпулюють наявними думками.

У 1935 р. Дж. Геллап організував Американський інститут громадської думки. У 1939 р. у Принстоні в лекції «Громадська думка в демократії» він виклав своє розуміння цього явища як елемента прямої демократії. Це означало початок нового етапу дебатів щодо співвідношення прямої та представницької демократії. Емпіричні дослідження громадської думки в основно-

му з допомогою опитування стали загальноприйнятими з другої третини ХХ ст. Сформувалася ціла індустрія наукового, комерційного, політичного характеру, виникли нові проблеми статистики, достовірності, методик вивчення громадської думки тощо. Інститут громадської думки став одним з основних елементів функціонування політичної системи. Разом із засобами масової комунікації, що формують, формулюють, відображають громадську думку, він отримав назву «четверта влада» поряд із законодавчою, виконавчою і судовою.

Іншим напрямом досліджень стало вивчення засобів масової інформації та їхнього впливу на громадську думку. Чимало дослідників основну увагу зосередили на вивченні громадської думки різних національних і соціальних груп щодо окремих галузей політики — зовнішньої, воєнної тощо. Так, велике значення мали дослідження Г. Алмонда і П. Фогейроля реакції американської та французької громадської думки на міжнародні події. Досить активно вивчалися ідеологічні аспекти громадської думки. Тут можна відзначити дослідження О. Струоффера та П. Лазерсфельда про ставлення до комунізму, антикомунізму й до проблем громадських свобод; К. Дойча про ставлення правлячих еліт до Атлантичного Союзу; Р. Патнема про ідеологічні позиції політиків різних країн і т. ін. Специфічною сферою політології стало дослідження політичної культури, ініціатором якого виступив американський політолог Г. Алмонд. Зараз воно вже повністю відійшло від досліджень лише громадської думки, оскільки на відміну від останніх об'єднує в єдине ціле три аспекти політичної свідомості — знання, оцінку та емоції.

Третьою важливою проблемою західної політології вважається дослідження плюралістичного характеру політичного процесу. Засновником політичного плюралізму вважають американця Дж. Медісона, який вперше заявив про нього 1787 р. До фундаторів-теоретиків відносять також американського філософа-прагматика Дж. Дьюї, англійських дослідників Дж.-С. Мілля і Г. Ласкі, німецьких учених О. фон Гірке і Е. Френкеля.

Основна функція плюралізму — легітимізація різноманітності, спрямована на утвердження свободи. Плюралізм розуміється як форма вираження свободи виражати й захищати свої інтереси для всіх соціальних і політичних груп, що не перебувають поза законом, тобто діють у межах конституції. Проте політичний плюралізм, у розумінні західної науки, — це не просто принцип, а й певний механізм здійснення влади в державі. Тому політичний плюралізм передбачає не просто процес

конфліктів між цими інтересами, стабілізації соціального організму. В операційно-політичному плані плюралізм розглядається як можливість доступу до державної влади всіх заінтересованих груп, незалежно від їхніх соціальної значущості й сили.

Проблемою політичного плюралізму в різні часи займалися А. Бентлі, представники чиказької школи (Ч. Мерріам, Г. Ласуелл), школа так званого плюралістичного індустріалізму (К. Керр, Дж. Данлор, Ф. Харбісон, Ч. Маерс та ін.), послідовники ідей Дж. Мілля (Р. Нісберг, В. Паккард) та ін.

Своєрідним відгалуженням теорії плюралістичного суспільства, пов'язаним із вивченням окремих груп тиску в межах фактичного політичного процесу, стала концепція «корпоративної держави» й корпоративізму в цілому (Г. Кремендаль, Ж. Лембрух), особливо популярна в Англії. Для корпоративної держави, заснованої на «ліберальному корпоративізмі», характерна наявність специфічних корпоративних інститутів, що складаються з представників заінтересованих груп і уряду та мають делеговану відповідальність за діяльність правління. Це — різні консультативні комітети та інші форми зв'язку з державою, в цілому система позапартійного функціонування представництва угруповань великого бізнесу й профспілок у державі. При цьому зростає і керівна роль держави.

Загалом політичний плюралізм у сучасному ліберально-демократичному суспільстві є основою для досягнення таких демократичних цінностей, як свобода, рівність, справедливість. Поставши й розвиваючись у руслі реалізації ідеалів буржуазно-демократичних революцій, він має безпосередній зв'язок і з завоюванням парламентської демократії, і з загальним виборчим правом, і з робітничим рухом, і з діяльністю профспілок. За сучасних умов він дедалі більше означає розвиток найширших можливостей участі всіх без винятку громадян в управлінні суспільством і схваленні політичних рішень за участю різних союзів і партій, а також різноманітних рухів і громадських ініціатив. Саме на цій основі плюралістичне суспільство ототожнюється з гуманістичним і демократичним, а сучасний індустріалізм характеризується як «демократичний капіталізм».

Усе це, певна річ, не означає ідеальності політико-плюралістичної системи. У сучасному ліберально-демократичному суспільстві існують і партикуляризм, і відчуженість від влади, і аномія, і сурогати колективізму — вони також ретельно досліджуються. Тому деякі мислителі різко критикують плюралізм — приміром, Г. Маркузе і К. Вольф визначають його як

політики, і в царині науки, і в сфері масової свідомості — орієнтується на плюралізм як незмінний фактор демократії та пов'язує майбутній розвиток політичної системи із становленням досконалиших форм плюралізму, позбавлених невинуватих диспропорцій і привілеїв.

І, нарешті, четвертою серед найважливіших проблем, якими опікується західна політологія, є проблема пріоритету прав людини й громадянина як основа свободи. Через необхідність забезпечення прав людини в рамках ліберально-демократичного суспільства з моменту його зародження і до нашого часу постійно виникають два питання. Перше з них — наскільки соціальний контроль і планування, необхідність яких стала очевидною у ХХ ст., можна поєднати з демократією, де існує свобода діяльності й волевиявлення. Соціалістичний варіант нікого, звісно, не переконав, оскільки він нищив свободи, не даючи планування, виключно з метою полегшення процесу управління суспільством тоталітарними методами. Взагалі не слід перебільшувати внесок у цю сферу соціалістичних держав, оскільки проблема планування розв'язувалася в капіталістичному суспільстві задовго до Жовтневого перевороту 1917 р. і на зовсім іншій основі.

Загальноконцептуальним фундаментом планування стала теорія соціального контролю. У 1901 р. американський теоретик Е.- А. Росс написав книгу «Соціальний контроль», у якій довів, що найбільш ефективним для суспільства, яке розвивається на демократичній основі, є не формальний контроль (політико-правовий), а неформальний соціальний контроль, що здійснюється через засоби соціалізації, громадську думку, неформальну групову діяльність і примус з допомогою неформальних інститутів. У сфері економічної діяльності ці думки розвинув економіст Колумбійського університету Дж.-М. Кларк у праці «Соціальний контроль бізнесу» (1926 р.). Простеживши історію становлення форм соціального контролю від ХVІІІ ст., Кларк вивів основні причини розвитку соціального контролю як розширення демократичних інститутів на основі політичного самоврядування і створення можливостей саморозвитку особи, а також розробив концепцію економізації соціального примусу за рахунок умілого використання стимулів і мотивів діяльності. На цій основі виникла школа демократичного планування та було розроблено кейнсіанську модель державного регулювання. Вона визначалася не лише економічними потребами, а й — в основному — характером політичної культури і політичних інститутів суспільства. Успішне планування розглядалося як

як втілення в людську свідомість ідеї, що спонукала б людей власною волею прагнути досягти цілі, що відповідала планові.

Ще одне важливе питання — це співвідношення між громадськими свободами і національною та державною лояльністю. Конституція та закон визначають основні обов'язки громадянина щодо цього, які не викликають сумнівів, а саме щодо зрадництва, саботажу, шпionaжу тощо. Існують досить сильні настрої щодо підкорення громадських свобод патріотичній лояльності, проте гору вони брали в епоху маккартизму. Ідентифікація соціально-політичних ідеалів із державним патріотизмом завжди посилювалася в епохи конфронтації («холодної війни»), проте зараз це явище відійшло на другий план. Традиція лібералізму виходить із того, що громадянські свободи знаходяться в центрі демократичного ідеалу, пріоритетні перед державними інтересами і не можуть бути зумовлені інтересами національної безпеки; що особа вільна у своїх переконаннях щодо державної ідеології. Такий підхід залишається панівним у сучасній західній політології. Проте дискусії в цілому, особливо щодо взаємодії прав людини і прав нації, тривають і стають особливо актуальними в наш час, коли в постконфронтаційну епоху в усьому світі швидкими темпами розвиваються інтеграційні процеси.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Із чим була пов'язана необхідність виокремлення політичних знань у самостійну науку?

Назвіть основні причини домінування в політичній науці першої половини ХХ ст. досліджень американських політологів.

Знайдіть у політологічних словниках і зафіксуйте основні характеристики термінів «біхейвіоризм», «постбіхейвіоральна революція», «постіндустріальне суспільство», «технократія», «соціальна держава», «політичний плюралізм», «громадська думка».

У чому полягає проблема пріоритету прав людини й громадянина як основа свободи? Проаналізуйте відповідні положення Конституції України й порівняйте їх із підходами західних політологів.

Які проблеми досліджує сучасна західна політологія? Назвіть основні причини відсутності політології як науки та навчальної дисципліни в колишньому СРСР.

- Біхейвіоризм як основний метод політичних досліджень американської політології ХХ ст.
- Європейська політологія другої половини ХХ ст.: тенденції, теоретичні проблеми, перспективи розвитку.
- Соціальні цінності та ідеї соціального захисту населення в дослідженнях сучасних західних політологів.

ЛІТЕРАТУРА

- Актуальные проблемы современной зарубежной политической науки. — Вып. I—IV. — М., 1990—1991.
- Вольман Г. Методологические принципы политических исследований в ФРГ // Советское государство и право. — 1990. — № 4.
- Ган Д. Политическая наука в университетах США // Советское государство и право. — 1988. — № 9.
- Грацианский П. Политическая наука во Франции. — М.: Наука, 1975.
- Егоров С.А. Политическая юриспруденция в США. — М., 1989.
- Зарубежная политическая наука: история и современность. — Вып. I, II. — М.: ИНИОН, 1990.
- Кокошкин А.А. Современная социология и политология США // США: экономика, политика, идеология. — 1991. — № 1.
- Политологическое обозрение : Реф. сб. — Вып. 1 / Отв. ред. Ф.М. Кирилук. — К., 1993.
- Полякова Н.Л. От трудового общества к информационному: западная социология об изменениях социальной роли труда. — М.: Наука, 1990.
- Федосеев А.А. Современная американская буржуазная политология: истоки, традиции, новации. — Л.: ЛГУ, 1989.
- Федосеев П.Н. Политические науки и современность // Вопросы философии. — 1987. — № 5.

Становлення й розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної традиції. З'ясування ідейно-світоглядних і соціально-політичних передумов цього феномена, аналіз провідних ідей, сформульованих визначними українськими мислителями на певних стадіях еволюції національної політичної думки, та їхньої ролі для поступу національної духовної культури загалом і процесу становлення державно-політичних інститутів зокрема є передумовою наукового осмислення витоків сучасної української політичної дійсності, глибинного розуміння процесів творення новітньої української державності.

Українська політична думка в X—XVIII ст.

Найважливішими передумовами формування політичної думки на українських теренах були: перехід українського суспільства від варварської (докласової, доцивілізованої) фази розвитку до стадії цивілізованості (станово-класовий устрій, чітка диференціація суспільства з наявними механізмами регулювання суспільних суперечностей); інституціоналізація політичної системи українського суспільства феодального типу (князівська державність, інтеграція ранніх мікрополітичних утворень — племінних князів у державно-політичні макроб'єднання імперського взірця); поширення давньої писемності, освіти, наукових знань; прихід християнства та його запровадження як офіційної релігійної доктрини Київської Русі; синтез орієнтальних (східновізантійських) та окцидентальних (західноєвропейських) культурних впливів.

На початкових етапах своєї еволюції, а надто на першому з них, — часів Київської Русі (X—XIII ст.) українська політична думка розвивалась у різноманітних виявах інтелектуальної, духовно-естетичної діяльності (в художній літературі, історичних творах, публіцистиці, правових документах, релігійних проповідях і текстах тощо). Це пояснювалося синкретизмом суспільної свідомості та слабкою диференціацією інтелектуальної діяльності. Тому політичні ідеї, що вперше були сформульовані у творах державних діячів, церковних ієрархів, літописців Київської Русі, стосувалися питань виникнення української державності, її суспільно-політичного устрою, від-

інших народів і держав світу та інших проблем. Найбільш відомими серед цих творів були «Слово про закон і благодать» (1052) першого митрополита з русинів Іларіона; «Руська Правда» (XI ст.), що складалася з трьох частин — «Правди Ярослав» (початок XI ст.), «Правди Ярославичів» (1073—1076) та широкої редакції «Руської Правди» (початок XII ст.); «Повість минулих літ» (1113—1116), написана монахами — літописцями Нестором і Сильвестром, — перший загальнодержавний документ історичного змісту, споріднений із середньовічними західноєвропейськими хроніками; «Повчання» (близько 1117), написане великим князем київським Володимиром Мономахом (1053—1132); «Слово про Ігорів похід» (1185 чи 1187), написане невідомим автором, — найвизначніша поетична пам'ятка Київської Русі.

У згаданих творах було порушено такі політичні проблеми: забезпечення незалежності та єдності Русі; утвердження рівноправного статусу Київської Русі серед інших країн світу; закріплення норм права і християнської моралі в суспільних і міжособистісних стосунках; дотримання присяги та норм права князями; верховенство світської влади над церковною; обґрунтування ідеї соціальної відповідальності влади перед народом (захист простих людей від утисків, сваволі привілейованих груп населення та княжої адміністрації); засудження князівських міжусобиць, селянських і міських заворушень як чинників, що дестабілізували становище всередині країни і полегшували її загарбання іноземними завойовниками.

Наступний етап розвитку української політичної думки пов'язаний з галицько-волинським і польсько-литовським періодами української історії (XIV — перша половина XVII ст.). Його початок збігся в часі з утратою Україною національної незалежності й переходом під владу іноземних держав — Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Польщі. Становище тимчасово стабілізувалося лише з Люблінською унією 1569 р., за умовами якої більша частина України була інкорпорована до складу Польського королівства. Розвиток української політичної думки за цих умов значно загальмувався. Певною мірою пам'ятками політичної думки в Україні можна вважати Судебник 1468 р. (прийнятий за Казимира IV) і три Литовські статuti — 1529 р. (за Сигізмунда I Старого), 1566 р. (за Сигізмунда II Августа) і 1588 р. (за Сигізмунда III). У цих документах поряд із правовими ідеями викладено й певні політичні погляди — щодо централізації держави, зміцнення королівської влади тощо. Але практично до середини XVI ст.

скільки-небудь помітних і яскравих виявів поживлення політичної думки не спостерігалось.

Від середини XVI ст. українська політична думка розвивалась у двох напрямках: гострополітичному, або полемічному (В. Суразький, С. Оріховський, З. Копистенський, І. Борецький, І. Вишенський, Г. і М. Смотрицькі), та культурно-освітньому (Ю. Рогатинець, К. Ставровецький, С. і Л. Зизанії). Ідеї морального консерватизму (традиціоналізму) та шанування закону (легізму), що склалися ще за часів Київської Русі, виявились у творчості С. Оріховського (1513—1566; основна праця — «Напучення королю польському Сигізмунду»), який намагався синтезувати демократично-правові традиції Київської Русі з сучасними йому гуманістичними поглядами та обґрунтувати потребу оптимізації форми правління і політичного режиму Речі Посполитої. Він екстраполював принципи гуманізму в суспільно-політичну площину і підкреслював такі положення: пріоритетність закону перед будь-яким рішенням монарха чи інших осіб; роль моралі та освіченості монарха в управлінні державою; конечну необхідність врахування політичною елітою досягнень науки про керівництво суспільством і принципи справедливості. «Найсправедливіше, — радив Оріховський королю, — щоб ти перебував у межах свого обов'язку»; «...король вибирається задля держави, а не держава задля короля існує...»; «закон же, коли він є душею і розумом держави, є тому далеко кращим за непевну державу та більшим за короля»; «...король є вустами, очима й вухами закону». Фактично, Оріховський уперше в українській політичній думці сформулював демократичні принципи правової держави (задовго до виникнення самої концепції правової держави): верховенство права в суспільному та державному житті, зв'язність законами дій державної влади тощо.

Визначними політичними мислителями в Україні наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. були також Х. Філалет (?—?), І. Вишенський (1560—1620), П. Могила (1597—1647).

Х. Філалет (основна праця — «Апокриси») будував свою концепцію у вигляді антитези поглядам польського єзуїта П. Скарги, викладеним у праці «Синод брестський» (1597). Концепція Філалета впливала з таких положень: захист у релігійній формі ідеї рівності людей незалежно від соціального статусу; обов'язковий елемент суспільного клімату — релігійна толерантність, свобода совісті; необхідність дотримання прав народу його володарями; право народу на захист порушених свобод (у тому числі збройний); заперечення абсолютної влади королів, магнатів і папи римського; підпорядкованість дій фе-

одалів суду підданих. Х. Філалет одним із перших українських мислителів, які перебували в рідчизні гуманістичної та раціоналістичної традицій, запропонував та обґрунтував ідеї суспільного договору і природного права, обмеження влади законом тощо.

Проблема співвідношення релігії та політики, влади духовної та світської посідала центральне місце в політичних концепціях І. Вишенського та П. Могили. І. Вишенський, автор численних полемічних памфлетів, спрямованих проти всевладдя духовних і світських можновладців, намагався обґрунтувати свої погляди, спираючись на ідею необхідності повернення до гуманістичних і демократичних принципів раннього християнства. Він, зокрема, визначив ці принципи (рівність, братерство, свобода, справедливість) наріжними для побудови справедливих суспільних відносин у сфері як релігійного, так і світського життя; базуючись на ідеї рівності, висловив думку про необхідність соборного правління християнської церкви людьми духовного сану та мирянами: стверджував рівноправність церков і необхідність підпорядкування їх лише Богові; відкинув як абсолютно безпідставну, необґрунтовану і невинуватну доктрину католицького універсалізму та абсолютного централізму папи римського; піддав гострій критиці дії світської влади, що порушували ідеали раннього християнства; велику роль відводив правосуддю, зокрема судовому захистові громадянських прав і свобод у разі їх порушення з можновладцями.

Продовжуючи аргументацію І. Вишенського, П. Могила обстоював ідею верховенства церкви над державою, що об'єктивно сприяло вмотивуванню незалежного від влади папи римського і польського короля існування Української православної церкви та збереженню ідентичності українського народу. Погляди П. Могили на співвідношення впливів церкви й держави в суспільному житті поділяли багато його сучасників і набули значного поширення з утвердженням російського впливу на українських теренах у XVII—XVIII ст.

Національно-визвольна революція середини XVII ст. і створення козацько-гетьманської держави започаткували нову фазу розвитку української політичної думки (середина XVII—XVIII ст.). Цей період її еволюції характерний насамперед посиленою увагою до осмислення проблем міжнародних союзів і міждержавних об'єднань України з Польщею, Росією, Османською імперією, Кримським ханством та іншими суб'єктами тогочасної міжнародної політики, визначенням політичного статусу українського народу і створенням перших конституційно-правових документів.

Розв'язання порушених проблем було запропоноване на державному рівні Б. Хмельницьким (1595—1657) у «Березневих статтях» 1654 р. та І. Виговським (?—1658) і Ю. Немиричем (1612—1659) у «Гадяцькому трактаті» 1658 р. У першому випадку йшлося про встановлення міждержавного (передусім воєннового) союзу з Росією, у другому — про створення федералістського об'єднання Польщі, Великого князівства Литовського та України. Обидва політико-правові документи не були повністю зреалізовані: у першому випадку через свідоме порушення Росією умов укладеної угоди, у другому — через відсутність соціальної бази.

Найпомітнішим українським політичним мислителем другої половини XVII ст. був І. Гізель (1600—1683), основну працю якого «Мир з Богом людині» заборонив 1690 р. Священний Синод за оригінальність думки та невідповідність деяких її ідей догмам офіційного російського православ'я. Концепція І. Гізеля базувалася на постулатах суспільного договору та природного права. Мислитель, зокрема, визнавав за підданими право в разі порушення володарем умов угоди між ним і народом повстати і відібрати в нього владу. Позиція І. Гізеля стосовно Москви відзначалася непослідовністю й суперечливістю: саме з кола людей, близьких до нього, вийшов «Синопис» (1663), що мав чітку промосковську і промонархічну орієнтацію. Близькі до І. Гізеля позиції займали також Л. Баранович (1620—1693) та І. Галятовський (?—1688).

Продовжувачами ідей П. Могили та І. Гізеля у першій чверті XVIII ст. виступили Ф. Прокопович (1682—1736) і С. Яворський (1658—1722). Каменем спотикання в накреслених ними концепціях було ставлення до реформ Петра І. Ф. Прокопович, поділяючи ідеї Петра І, виступив на захист повного підпорядкування Української церкви Російській державі та за встановлення абсолютистсько-монархічної форми правління — царського самодержавства, залучивши для вмотивування цієї позиції аргументацію, частково запозичену навіть із модерних на той час західноєвропейських доктрин суспільного договору та природного права. С. Яворський, навпаки, засуджував російський «цезарепапізм» і прагнув обґрунтувати самостійність існування церковної влади та її пріоритетність щодо влади світського монарха.

Величезне значення для розвитку української політичної думки мав документ, розроблений групою козацьких старшин на чолі з П. Орликом (1672—1742), П. Герциком і А. Войнаровським та відомий як «Конституція П. Орлика» (1710 р.). Хоча ця «Конституція» не мала юридичної сили, оскільки не

набрала чинності в Україні, її поява свідчила про спорідненість української політико-правової традиції з західноєвропейською. Перша конституційна пам'ятка Європи нового часу містила низку демократичних і прогресивних ідей: умотивувала національно-державну незалежність України; закріплювала права та свободи козаків та інших соціальних груп українського суспільства; передбачала обмеження влади правом; забезпечувала поділ державної влади; гарантувала спадковість українських козацьких традицій демократизму, рівності й справедливості.

Свідком занепаду української державності та інтенсивної її інкорпорації до російсько-імперських структур був С. Климовський (?—1730). Основні його праці: «Про правосуддя керуючих, правду та бадьорість їх» та «Про смиренність найвищих». Він запропонував ідеал політичного ладу, що відображав настрої соціальних низів і водночас базувався на традиційних моральних цінностях та історичних надбаннях українського народу. Центральною категорією концепції Климовського була правда, яку він тлумачив як головну засаду суспільно-політичних відносин. На цьому принципі мислитель обґрунтував такі ідеї: рівність усіх людей від природи; необхідність обмеження влади монарха законом; високу роль правосуддя в суспільному житті; протистояння насильству й деспотії з допомогою права та моралі.

Певною мірою підсумком розвитку української політичної думки за попередні два століття слід уважати погляди Г. Сковороди (1722—1794). Його політична концепція нагадує витриману в ранньохристиянському дусі конструкцію І. Вишенського і містить такі базові положення: нищівну критику існуючого суспільного ладу з позицій раннього християнства, синтезованого з просвітницькою ідеологією; майбутню форму правління (в ідеалі) — демократичну республіку, де буде забезпечено соціальну рівність усіх громадян; способи досягнення окресленого суспільного ідеалу — просвітницькі; самопізнання, самовдосконалення, вияви «загальної любові», «доброї волі», «доброчесності» тощо, поширення освіти в народі, плекання моральних традицій.

НАЦІОНАЛЬНО ЗОРІЄНТОВАНЕ ПРОСВІТНИЦТВО

Домінувало в українській політичній думці на зламі XVIII—XIX ст., ґрунтуючись на концепції суспільного договору, ідея природної рівності та свободи всіх людей, виступало з критикою тиранії та кріпацтва. В часи нищення залишків української автономії саме представники цієї інтелектуальної течії — В. Каразин (1773—1842), В. Капніст (1758—1823), Я. Козельський (1729—1795), П. Лодій (1764—1829), В. Лукашевич (1783—1886), М.Рєпнін-Волконський (1778—1845), І. Тимковський (1772—1853), Ф. Туманський (?—1805) були нечисленними захисниками державних традицій України. Саме в цьому середовищі з'явилася «Історія Русів». Відповідно до часткової лібералізації суспільно-політичного життя Російської імперії за Олександра I, зростаючої ерозії архаїчних абсолютистсько-кріпосницьких структур в українських колах дедалі частіше лунали заклики до обмеження царської влади, скасування кріпацтва, модернізації суспільства. Наслідком поширення просвітницьких ідей була поява секуляризованого «юридичного» світогляду, в центрі якого стояла людина як самоціль. Свобода і правова рівність вважалися необхідною основою розвитку вільної особистості.

Особливості української політичної думки XIX—XX ст. визначалися тим, що вона розвивалася в соціальному середовищі, в якому зникали давні спадково-майнові ознаки, поступово руйнувався сільський традиційний спосіб життя і замість аграрного поставало масове індустріальне суспільство.

Україна впродовж XIX—XX ст. перебувала майже виключно в російській (з 1922 р. радянській) сфері впливу. Тому українська політична думка згаданого періоду зазнавала щонайперше впливів таких російських інтелектуально-політичних течій, як декабризм, панславізм, народництво, більшовизм і лише опосередковано — західноєвропейських течій, зокрема лібералізму, консерватизму, націоналізму тощо.

З огляду на розмаїття ідей розвиток української політичної думки XIX—XX ст. не був суцільним потоком, а являв собою кілька паралельних і окремих, хоча взаємопов'язаних і взаємозалежних напрямів, а саме: демократичне народництво (український соціалізм); лібералізм; націонал-демократія (демократичний, або державницький, націоналізм); консерватизм; націонал-комунізм; інтегральний націоналізм.

Виникло на першій фазі українського національного відродження та було найстарішим напрямом української політичної думки модерної доби. Спершу воно було досить тісно пов'язане з декабристським рухом на підросійських землях (П. Борисов, П. Вигодовський, І. Горбачевський, Я. Драгоманов, О. Усовський та ін.). Однією з перших пам'яток цього напрямку української політичної думки була Програма Товариства об'єднаних слов'ян, де висловлено наскрізні ідеї українського демократичного народництва:

- ворожість до кріпацтва й самодержавства;
- думки щодо демократизації суспільного та державного життя, конституційного перевлаштування імперії;
- створення демократичної панслов'янської федерації.

Подальший розвиток демократичного народництва пов'язаний із прагненням його чільних представників зблизити соціальне й національне питання та розв'язати їх у перебігові соціальної революції, яка водночас мала би бути національною за характером і рушійними силами. Органічне поєднання національно-федералістичних, демократичних і соціалістичних (немарксистських) ідей дає підстави визначати демократичне народництво як специфічно український різновид соціалізму — український соціалізм.

Поява Кирило-Мефодіївського братства (1846 р.) свідчила про кристалізацію народницько-демократичного руху в Україні та про широке осмислення власне українських проблем у контексті політичного буття всього слов'янського світу. Лідерами цієї організації були М. Костомаров (1817—1885), П. Куліш (1819—1897) і Т. Шевченко (1814—1861). Один із братчиків Г. Андрузький (1827—?) вперше в новітній історії України запропонував конституційний проект організації суспільно-політичного устрою майбутньої України, що ґрунтувався б на засадах демократизації та федералізації Росії («Начерки конституції республіки»).

Програма діяльності кирило-мефодіївців спиралася на ідеї соціального месіанізму, панславізму, федералізму, християнського світогляду, егалітаризму. Новим елементом у цій програмі була поява романтичного націоналізму (патріотизму). Основою національного відродження братчики вважали визволення селянських мас («народу») від кріпацтва, метою була проголошена українська демократична республіка у складі федерації слов'янських народів. Ієрархія завдань уявлялася такою: знищення кріпацтва й самодержавства в Російській імперії; де-

мократизація суспільного життя; побудова слов'янської спілки християнських республік; поширення християнського суспільного ладу на весь світ як наслідок здійснення слов'янами своєї християнської місії. У концентрованому виразі ці погляди було висловлено у праці «Закон Божий (Книга буття українського народу)», написаній М. Костомаровим, та в численних поетичних творах Т. Шевченка. Загалом, ідеологія кирило-мефодіївців являла собою синтез романтичного етнографізму і культурництва з традиціями козацької державності та західноєвропейськими ідеями демократії, першими носіями яких в Україні XIX ст. були російські декабристи. Кирило-мефодіївська програма стала платформою українського національно-визвольного руху на кілька наступних десятиліть (до 1917 р. включно).

Українське народництво протягом другої половини XIX ст. розвивалось двома напрямками. Перший репрезентували поляки-українофіли, або хлопомани: Ф. Духінський (1816—1893), І. Терлецький (1807—1888), М. Чайковський (1804—1886), В. Антонович (1834—1908); другий, впливовіший, започаткував М. Драгоманов (1841—1895).

У концепції одного з найяскравіших представників першої течії В. Антоновича, автора численних історичних і публіцистичних праць, було висловлено такі ідеї: вроджена нездатність і нелюбов українського народу до державного життя і перманентність опозиції до будь-якої форми держави; протиставлення самозорієнтованості державності вільній творчій суспільності; несумісність принципів демократизму з існуванням бюрократичного апарату; ототожнення демократії з народоправством, а українського народу — з трудовим селянством.

М. Драгоманов (основні праці — «Переднє слово до «Громади», 1878; «Шевченко, українофіли і соціалізм», 1879; «Історична Польща і великоруська демократія», 1881—1882; «Вольный Союз (Вільна Спілка)», 1884; «Лібералізм і земство в Росії», 1889; «Чудацькі думки про українську національну справу», 1891; «Листи на Наддніпрянську Україну», 1893), критикуючи абсолютизацію інтересів трудового народу, водночас продовжував народницько-демократичну традицію під прапором соціалізму (громадівства), який, щоправда, не був революційним, радикальним, і започаткував ліберальний напрям в українській політичній думці. Метою перевлаштування суспільства мислитель проголосив «безначальство» — анархосоціалізм прудонівського зразка (тому його концепція перебувала в річищі традиції еволюційного, або «етичного», соціалізму, хоч і зазнавала відчутного впливу марксизму). Суть програми, ви-

робленої Драгомановим, полягала в забезпеченні національних інтересів України через конституційно-правову реорганізацію Росії, федералізацію Росії та Австро-Угорщини; надання твердих гарантій конституційним правам громадян; надання права самоврядування для окремих регіонів і національностей та забезпечення вільного розвитку української культури. Провідною для Драгоманова була думка про те, що «не народи існують для держав, а держави для народів».

Ідейними спадкоємцями М. Драгоманова виступили С. Подолинський (1850—1891), М. Павлик (1853—1915), І. Франко (1856—1916), С. Петлюра (1879—1926), М. Грушевський (1866—1934) та ін. Цікаво, що С. Подолинський і М. Павлик кристалізували саме соціалістичні аспекти драгоманівської програми, І. Франко і С. Петлюра поступово еволюціонували від соціалізму до націонал-демократії, а М. Грушевський навпаки — від націонал-демократії до соціалізму, причому прорадянського забарвлення. Серед партійних діячів Наддніпрянщини соціалістичні ідеї розвивали Л. Юркевич-Рибалка (1894—1919), Б. Гринченко (1863—1910), С. Єфремов (1876—1939), М. Порш (1877—1944), М. Шаповал (1882—1932), В. Винниченко (1880—1951).

Народницько-демократичну традицію України кінця ХІХ — початку ХХ ст. характеризували два виразні складники:

→ 1) прагнення до громадянської та національної свободи;
→ 2) ідеалізація народу й вимоги соціальної справедливості.
зі. З названих компонентів виразнішим був другий. Турбота про захист соціально-економічних інтересів знедолених мас, поєднана з виразним егалітаристським ухилом, становила ідеологічний лейтмотив усього напрямку. Однак наполягання М. Драгоманова на важливості існування відповідної та добре спланованої структури демократичних інститутів не залишило тривкого сліду. Волелюбність в українському народництві була щирою, ґрунтувалася вона на ненависті до царського самодержавства. Розуміння «правил гри» в ефективно діючій демократичній системі та обмеження, що їх передбачає представницьке правління, залишилося вкрай недорозвиненим. Це мало далекосяжні (переважно негативні) наслідки для становлення національної державності в 1917—1918 рр.

Водночас демократично-народницька течія отримала й певне наукове обґрунтування. Особливою оригінальністю відзначалися наукові розробки, що їх нарівні з М. Грушевським здійснювали в міжвоєнний час (1918—1939 рр.) Р. Лашенко (1878—1929; основні праці — «Лекції з історії українського права», 1923; «Автономний статут демократичної Української республіки») та С. Шелухін (1864—1939; основні праці — «Монархія

чи республіка?»; «Україна»; «Право України на свою державність»; «Шляхи до української соборності»). М. Грушевський, Р. Лашенко та С. Шелухін обґрунтували можливість і доцільність федеративного чи конфедеративного об'єднання з тими країнами, з якими Україна мала й підтримувала історичні зв'язки, зокрема з Литвою та Білоруссю (М. Грушевський), Росією (Р. Лашенко), Чехією, Сербією, Хорватією, Словенією, Словаччиною (С. Шелухін). Загалом історико-правовий аспект виявився найбільше опрацьованим у творчості вчених-народників. Вони вважали, що федерація є оптимальною формою державного устрою майбутньої України і має сприяти зміцненню її державності. Стрижневими у світоглядній платформі вчених-народників були такі засади: народоправство (демократизм); егалітаризм та ідея безкласовості української нації; розуміння народу як територіальної (а не етнічної) одиниці; пріоритет прав народу над правами держави. Зазначалося, що «прогресивне українство не виділяє вирішення свого національного питання із загальної проблеми перетворення старої бюрократичної централізованої Росії у вільну правову державу», і навіть «забезпечення успішного національного розвитку українського народу, автономію України вони (українці. — С.Л.) розглядають як складову частину більш загальної проблеми: перебудови Росії на основі рівноправності народностей., децентралізації і національно-територіальної автономії» (М. Грушевський). Задля цього лунали заклики до об'єднання «всіх наших сил в ідеї народного суверенітету та народоправства «без холопа і без пана». Се нам диктує сама наша українська нація» (С. Шелухін). Водночас учені-народники звинувачували у відсутності української державності сусідні країни (насамперед Росію та Польщу) і доводили, що український визвольний рух є неповторним, підкреслюючи необхідність спиратися в майбутньому державному будівництві на власний політичний досвід та історичні традиції.

Позиції демократичного народництва помітно ослабли у 20—30-х рр. ХХ ст. Це було викликано появою досить потужних альтернативних рухів — інтегрального націоналізму, націонал-комунізму та націонал-демократії (два останні були «уламками» окремих течій українського соціалізму, де в першому випадку наголос змістився в бік соціального аспекту, а в другому — в бік національного); усвідомленням провини українських соціалістів за поразку у визвольних змаганнях 1917—1920 рр.; кризою демократичних режимів у загальноєвропейському масштабі; становленням тоталітарних режимів.

У 30—50-х рр. соціалістичні ідеї (немарксистського харак-

теру) в еміграції намагалися розвивати В. Винниченко та І. Багряний (1906—1963), які пережили тривалий період захоплення націонал-комунізмом. В. Винниченко (основна праця — «Конкордизм») виступив зі спробою обґрунтування нового суспільного ладу, який має поєднувати кращі здобутки комуністичної та капіталістичної систем. Фактично це був український варіант доктрини конвергенції двох антагоністичних систем, висунутої на Заході в 50—60-х рр. І. Багряний, автор численних публіцистичних оглядів, умотивував потребу відмовитися від тоталітаризму (у вигляді комунізму, інтегрального націоналізму чи фашизму) та переорієнтувати свою діяльність на засвоєння й поширення демократичних ідей (близьких до ідей Соцієтнеру). Особливі надії він покладав на здобуття Україною незалежності внаслідок демократичної революції та дезінтеграції СРСР.

ЛІБЕРАЛІЗМ

Поширення ліберальних ідей в Україні не мало такого розмаху і не привело до «тріумфальної ходи» лібералізму, як це мало місце в країнах Західної Європи ХІХ ст. Процес сприйняття політико-економічних постулатів лібералізму в Україні не був ані цілісним, ані успішним. Такий неуспіх і вкрай повільне сприйняття ліберальної доктрини українською інтелігенцією та широкими колами українського суспільства обумовлювалися наявністю авторитарного типу політичного режиму в підросійській Україні, жорстоким придушенням будь-яких проявів національно-визвольного руху і внаслідок цього — засиллям і популярністю радикальних течій (у формі російського революціонаризму чи українського народництва). Сам характер політичної системи, яка впродовж тривалого часу перебувала в незмінному вигляді, консервував наявний стан речей і перешкоджав розвиткові й поширенню поміркованих поглядів. Унаслідок цього ліберальна модель перевлаштування суспільного життя так і не набула в Україні завершеної форми упродовж ХІХ—ХХ ст.

Вирізняють дві спроби рецепції лібералізму в Україні. Перша була пов'язана з намаганням М. Драгоманова імплантувати західні ліберальні ідеї в українське середовище у другій половині ХІХ ст. та поєднати їх із соціальною та національною ідеями; друга мала переважно космополітичне забарвлення і виявилася в діяльності (переважно в науково-культурній) представників російської ліберальної течії в Україні кінця ХІХ—початку ХХ ст. Частково ліберальні ідеї прижилися, хоча й

знамали певної трансформації в українському народництві, націонал-демократії та консервативній доктрині В. Липинського, який вважав саме М. Драгоманова своїм попередником. Поширенню ліберального світогляду в Україні, окрім М. Драгоманова, сприяли також Б. Кістяківський (1863—1920), М. Туган-Барановський (1871—1919), М. Ковалевський (1871—1916), М. Славинський (1868—1945), В. Вернадський (1863—1945), А. Кримський (1871—1942).

Серед помітних діячів української діаспори виразну прихильність до ідей лібералізму зберіг хіба що один І. Лисяк-Рудницький (1919—1984). За винятком кількох концептуальних праць Б. Кістяківського («Держава права і соціалістична», «Соціальні науки і право»), жоден із цих мислителів не залишив спеціально присвяченої проблемі лібералізму праці.

Центральними в системі координат українського лібералізму були такі погляди:

- існування демократичної держави можливе лише за умови політичної свободи (М. Драгоманов), де остання тлумачиться як сукупність конституційно закріплених прав громадян;

- домінантною цінністю у співвідношенні «людина — суспільство — держава» є «людина» незалежно від соціального статусу конкретної особистості;

- в системі політико-економічних категорій центральною є категорія приватної власності на засоби виробництва (М. Туган-Барановський);

- визнання верховенства права в суспільному житті, взаємозалежності права та свободи, необхідності поєднання соціальної та правової ідей (Б. Кістяківський);

- пріоритет загальнолюдських цінностей над соціально-класовими чи національними, необхідність раціонального влаштування суспільного життя (на цьому ґрунті постало вчення В. Вернадського про ноосферу як сферу людського розуму);

- децентралізація держави як засіб обмеження державної влади та надання гарантій існуванню місцевого самоврядування (М. Драгоманов);

- популяризація етичних засад політичної діяльності, пов'язаності політики та моралі (М. Драгоманов: «Чисте діло потребує чистих засобів»).

Більшість українських лібералів вірила в можливість здійснення національних прагнень українського народу та захисту конституційних принципів у межах оновленої та демократизованої федеративної Росії. Слідом за М. Драгомановим ліберали вважали, що «принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільше відповідають поступові: лібералізм у його най-

послідовнішої формі — федералізму в справах соціальних із його найтвердішою гарантією — асоціацією в справах економічних, раціоналізм у справах письменницьких, наукових, уміlostях». Осягнувши в особі своїх кращих представників (зокрема Б. Кістяківського) необхідність створення правової держави, український лібералізм кінця XIX — початку XX ст. залишився байдужим до проблем самостійності України й побудови суверенної національної держави. У 70—80-х рр. XX ст. гуманістична традиція українського лібералізму була сприйнята українським дисидентським підпіллям і знайшла вияв у правозахисній діяльності (зокрема в діяльності та програмних документах Української Гельсінської групи). Тоді й було порушено питання політичної незалежності України з дотриманням прав і свобод особистості.

У першій половині 90-х рр. XX ст. в Україні було здійснено третю спробу рецепції ліберального світогляду. На цьому етапі його носіями стало майже 10 політичних партій (ЛПУ, ЛДПУ, КДП, НДП та ін.). Знову постало питання синтезу соціального й національного елементів у ліберальній течії.

НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТІЯ, АБО НАЦІОНАЛ-ДЕРЖАВНИЦТВО

(ДЛЯ ОЧІС)

Цей напрям української політичної думки зародився в Галичині наприкінці XIX ст. та був пов'язаний насамперед з іменами І. Франка, Ю. Бачинського та Л. Цегельського. Лише згодом нова інтелектуально-політична течія набула певного поширення серед діячів Наддніпрянщини, які до подій 1917—1918 рр. перебували переважно на соціалістичних позиціях і поступово еволюціонували від вимог народницького федералізму до ідей національно-державної незалежності (С. Петлюра, О. Шульгин, Є. Чикаленко та ін.). Кристалізація націонал-демократичної платформи відбувалась у 20—30-х рр. під впливом усвідомлення провини українських соціалістів за поразку національної революції 1917—1920 рр. та ознайомлення з політичною ситуацією в тогочасній Європі. Так, О. Шульгин запропонував остаточно відмежуватися від ідеологічної спорідненості з соціалізмом і не ототожнювати його з демократією, що було властиве політичному мисленню багатьох державних діячів доби УНР.

Науковий фундамент під націонал-демократичні ідеї підвели С. Дністрянський (1870—1936; основні праці — «Загальна наука права і політики»; «Погляд на теорії права і держави», 1925; «Нова держава», 1923; «Нові проекти української кон-

ституції», 1920), В. Старосольський (1878—1942; основні праці — «Теорія нації», 1922; «Держава і політичне право», 1924; «Суспільно-політичні рухи та їх носії»), О. Бочковський (1885—1939; основні праці — «Боротьба народів за національне визволення», 1932; «Народження нації», 1939; «Життя нації», 1939), С. Рудницький (1877—1937; основні праці — «Українська справа зі становища політичної географії», 1923; «До основ українського націоналізму», 1923), О. Ейхельман (1854—1943; основні праці — «Меморандум уряду УНР», 1921; «Проект Конституції — основних державних законів УНР», 1921), О. Лотоцький (1870—?), основні праці — «Українські джерела церковного права», 1931; «Схід і захід у проблемі української культури», 1939), А. Яковлів (1872—1955; основні праці — «Українське право», «Основи Конституції УНР», 1939).

С. Дністрянський і О. Ейхельман зробили спробу підготувати проекти конституцій для України, врахувавши притаманні, на їхню думку, українському народові національно-державні та етнопсихологічні традиції. Окрім того, представники націонал-демократичного напрямку обґрунтовували концепцію федерації, яку намагалися поєднати з постулатом про право народів на самовизначення.

Базовими для націонал-демократичного напрямку були такі засади:

- інтерес нації та держави — найвищий критерій історичної оцінки в разі домінування суверенності нації над суверенністю держави (за винятком позиції О. Ейхельмана);

- обґрунтування права українського народу на самовизначення в межах власної етнічної території;

- ідеї демократичного політичного режиму і республіканської форми правління як основи політичного ладу української нації;

- визнання національної ідеї та психології основою буття й сутності нації.

Водночас обстоювався погляд на національну ідею як на основний критерій за розмежування народу і нації, підкреслювалася необхідність проведення політики «дрібної праці» та утвердження ролі Галичини як «П'ємонту» України.

Спадковими національно-державницьких ідей (і певною мірою — неосоціалістичних елементів демократичного народництва) виступають представники сучасних праводентристських партій України (Рух, УРП та деякі інші).

КОНСЕРВАТИЗМ

В Україні він набув ще меншого поширення, ніж лібералізм, і впродовж тривалого часу залишався ексотичним свідченням існування нетривких, монархічних традицій. Безпосередня його поява була викликана необхідністю захисту національних традицій, що опинилися в небезпеці внаслідок уніфікаторсько-нівелювального впливу русифікації (в підросійській Україні) та полонізації (в Галичині). Однією з перших пам'яток консервативної думки в Україні була «Історія Русів» (1818—1822 рр.) — полемічна праця з виразним антиросійським спрямуванням. У XIX ст. до консервативної течії української політичної думки належали: Г. Галаган (1819—1888), Г. Милорадович (1839—1905), В. Горленко (1853—1907), П. Куліш (1819—1897), М. Гарасевич (1763—1836), Д. Зубрицький (1777—1862), І. Могильницький (1771—1831), Й. Лозинський (1807—1889), Й. Левицький (1801—1860) та ін. На галицьких теренах особливо помітний внесок у розвиток консервативного напрямку зробила «Руська трійця» — М. Шашкевич (1811—1843), І. Вагилевич (1811—1866) та Я. Головацький (1814—1888), які поєднували несприйняття й засудження тогочасної дійсності з апологетизацією минулого.

Кристалізація ідейного підґрунтя українського консерватизму була спричинена існуванням в Україні Гетьманату П. Скоропадського (1918), необхідністю вмотивування політико-правових підстав цього режиму й доведення правонаступництва монархічно-гетьманських традицій в українському політичному середовищі. Український консерватизм формувався як політико-ідеологічна концепція під досить відчутним впливом західноєвропейської історіографії та політології. Традиційними для нього є екскурси як в історію середньовічної України (Галицько-Волинського князівства, гетьманської держави Б. Хмельницького), так і в історію України новітнього часу (доби національно-визвольних змагань 1917—1920 рр.). Наслідком синтезу таких різномірних елементів стала поява консервативної концепції — очевидно, найціннішої складової доробку української політичної думки. На концептуальному рівні ця концепція постала переважно завдяки діяльності трьох найвидатніших представників консерватизму — В. Липинського (1882—1931), С. Томашівського (1875—1930), В. Кучабського (1895—1945). На консервативних позиціях у першій половині XX ст. перебували також такі відомі мислителі, як О. Назарук (1883—1940), Д. Дорошенко (1882—1951) та А. Шептицький (1865—1944).

Найбільшим і найвпливовішим представником українського консерватизму і водночас найоригінальнішим українським політичним мислителем після М. Драгоманова був В. Липинський (основні праці — «Україна на переломі», 1657—1659; «Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», 1920; «Релігія і церква в історії України», 1925; «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму», 1926).

Провідними цінностями політичної філософії В. Липинського були держава і нація. «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути», — таким було політичне кредо мислителя. Ототожнивши поняття «нація» та «держава», В. Липинський зняв проблему кристалізації модерної української нації, замінивши її проблемою творення держави. Ідеал майбутньої Української держави він убачав у незалежній трудовій і легітимній (правовій) монархії зі спадковою (дітчюкою) гетьманською владою — монархії англійського взірця. До такої форми правління як оптимального способу організації вищої державної влади В. Липинський прийшов, проаналізувавши три методи розв'язання проблеми державного будівництва: демократія з республікою; охлократія з диктатурою; класократія з правовою — «законом обмеженою і законом обмежуючою» монархією. Під демократією вчений розумів нічим не обмежений суверенітет (самодержавство народу), під охлократією — необмежене панування однієї соціальної групи (верстви чи партії) над суспільством, під класократією — владу виборної аристократії, обмеженої послухом монархові, моральними традиціями та правом.

Основною умовою реалізації ідеї української державності В. Липинський вважав єдність — релігійну, регіональну, політичну, національну, організаційну. Досягнення цієї єдності мислитель вбачав у плеканні ідеї територіального патріотизму (всупереч поширеним тоді етнічним формам патріотизму) — єдності всіх громадян України, незалежно від національної, конфесійної чи соціально-класової ознак, та залученні до творення Української держави не тільки народних мас, а й еліти. Політична програма будувалася на таких засадах: гарантії прав і свобод особистості; стабільний державний правопорядок; поділ державної влади; забезпечення права приватної власності на землю і проведення аграрної реформи, що зупинила б пролетаризацію селянства й забезпечила стабільну соціальну опору державній владі; об'єднання всіх українських земель в одній державі (ідея соборності); відмова від будь-яких зовнішньо-

літичних орієнтацій, орієнтація на власні сили; організація української еліти, яка пропагувала б культ держави і навколо якої мали б згуртуватися всі верстви українського суспільства; християнська етика — ірраціональний чинник, що має сприяти процесові державотворення.

Відсутність української державності та поразку національної революції 1917—1920 рр. В. Липинський розглядав як закономірні результати хибного курсу, неправильної державної стратегії та браку об'єднавчої національної ідеї: «Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не брались, і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла».

Консервативна концепція С. Томашівського (основні праці — «Під колесами історії», 1925; «Про історію, героїв і політику», 1929) складалася з уявлень про консервативні традиції Галицько-Волинського князівства, апології діяльності греко-католицької церкви та її релігійно-етичних засад (клерикалізм), ідеї територіального патріотизму (в останні роки життя він перейшов на позиції полонофільства). Причинами втрати Україною шансу на здобуття державної незалежності в 1917—1920 рр. мислитель уважав відсутність єдиної державної ідеї, брак політико-економічної та культурної рівноваги між містом і селом, політичну гіпертрофію українського народу (надмірну політизацію мас).

С. Томашівський запропонував теорію європеїзації, де йшлося про необхідність адаптації запозичених західноєвропейських здобутків до реальних політичних потреб України. На думку мислителя, практична політика має ґрунтуватися лише на апробованих історичним досвідом зразках політичного життя країн Західної Європи, зокрема Англії. На відміну від В. Липинського, С. Томашівський не розмежовував монархії та республіки і не ототожнював їх із демократіями. Він уважав, що монархія сумісна з демократією, якщо вона не є абсолютною; республіка є прийнятною для України формою правління, якщо вона еволюціонуватиме спочатку від традиційної монархії — гетьманату.

В. Кучабський (основні праці — «Більшовизм і сучасне завдання українського заходу», 1925; «Україна і Польща», 1933) назвав свою концепцію «позитивним мілітаризмом»; вона була прийнята вірою в те, що провідну роль у заснуванні монархічної держави мають відігравати люди військового духу та організації. Програма В. Кучабського містила в собі такі вимоги: подолання анархізму української еліти та її підпорядкування

державним інтересам; підвищення освітнього рівня, насамперед молоді; відродження традиційних моральних цінностей; рекрутування нової еліти з представників різних верств суспільства; усунення декласованої інтелігенції від проводу в національному русі. Особлива надія на відродження української державності покладалася на «український П'ємонт» — Галичину, яка зможе організувати решту України на визвольну боротьбу.

Усіх трьох найвпливовіших представників українського консерватизму об'єднували такі ідеї: критичне ставлення до української народницько-соціалістичної демократії, націоналізму та російського більшовизму; визнання провідної ролі держави в соціально-політичному житті; пошуки нових методів організації суспільних відносин, що спиралися б на представництво і співробітництво всіх класів; визнання керівної ролі нової української політичної еліти в державотворчому процесі.

Після другої світової війни консервативний напрям не набув значного поширення та великої суспільної ваги навіть в еміграції. У 90-их рр. ХХ ст. наявні спроби деяких сучасних політичних партій України, насамперед правого та правочентристського спрямування, використати консервативну традицію української політичної думки для обґрунтування своїх ідеологічних позицій (УРП, УКРЦ, УНКЦ).

9 УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛ-КОМУНІЗМ

Його поява й поширення спричинені насамперед слабкістю, незрілістю та розколом українського демократичного руху. Програні визвольні змагання та розпочата більшовиками українізація (з 1923 р.) навяляли деяким представникам українських лівих надію на те, що можна виправити критичне становище, в якому опинилася Україна, методом порозуміння, компромісу з російськими більшовиками, які перебрали на себе державне керівництво, і навіть досягти незалежної державності. Виступаючи за співпрацю з російськими більшовиками на ґрунті спільної (марксистської) доктрини, українські націонал-комуністи об'єктивно сприяли подальшому розколові єдиного фронту боротьби за самостійність України і прирікали себе на політичну поразку.

Від самого початку український націонал-комунізм не був монолітною політико-ідеологічною течією та розпадався на кілька напрямів:

1) ліва течія в УСДРП (1917—1918 рр.; головні представни-

ки — П. Буценко, В. Врублевський, Е. Касьяненко, Ю. Медведєв, Е. Неронович);

2) течія, що обстоювала потребу створення самостійної української компартії (більшовиків) (1918—1919 рр.; головні представники — Г. Лапчинський, С. Мазлах, В. Шахрай, певною мірою М. Скрипник);

3) колишня ліва течія в УПСР, пізніше — УКП (боротьбисти) (1918—1920 рр.; головні представники — Г. Гринько, В. Еллан-Блакитний, О. Любченко, О. Шумський);

4) незалежна ліва течія УСДРП, пізніше УКП (україсти) (1920—1925 рр.; головні представники — М. Авдієнко, А. Драгомирецький, Ю. Кулиниченко, А. Річицький (Пісоцький), М. Ткаченко);

5) самостійницька течія федералістів у КП(б)У (1919—1920 рр.; головні представники — Е. Касьяненко, Я. Ландер, Г. Лапчинський, П. Попов);

6) закордонна група УКП (1920—1922 рр.; головні представники — В. Винниченко, З. Висоцький, В. Левицький, В. Мазуренко, певний час М. Чечель).

Теоретичним підґрунтям українського націонал-комунізму стали гострополемічні та публіцистичні твори В. Шахрая (1888—1919; «Революція на Україні», 1918), С. Мазлаха та В. Шахрая («До хвили. Що діється на Україні і з Україною?», 1919), М. Хвильового (1893—1933; «Камо грядеши», «Думки проти течії»; «Україна чи Малоросія?»; «Апологети писаризму»). Політичну концепцію націонал-комуністів підпирали економічні дослідження М. Волобуєва, Г. Гринька, С. Діманштейна і В. Доброгаєва про колоніальний статус української економіки в системі народно-господарського комплексу СРСР та історичні праці М. Равича-Черкаського і М. Яворського, в яких обґрунтовувалися ідеї «двокорінності» КП(б)У та потреби незалежного розвитку української радянської державності. У площині практичної політики під час українізації (1923—1933 рр.) ідеї націонал-комунізму намагалися реалізувати М. Скрипник (1872—1933) та О. Шумський (1890—1946).

Найяскравішим представником націонал-комунізму письменник і публіцист М. Хвильовий. Головними завданнями, що поставив перед Україною, він уважав: 1) подолання комплексу просвітянської провінційності, меншовартості («малоросійства»), вишлеканих століттями російського панування; 2) переродження нації на засадах волюнтаризму та досягнення українцями ідеалу європейської людини фаустівського типу — людини-громадянина, носія етики активізму, творця культурних і суспільно-політичних цінностей та рушія історії.

Гасло культурного Ренесансу на українських теренах, проголошене М. Хвильовим, було наслідком відмови від односторонньої орієнтації на Росію («Даймо Європу!» — закликав мислитель), наслідком обраного курсу на засвоєння культурної спадщини «психологічної Європи». Оскільки для М. Хвильового культурні процеси уявлялися тісно пов'язаними з політичними, він вважав боротьбу за самостійність української культури складовою процесу кристалізації української нації та створення повноцінного й незалежного від Москви державного організму у формі радянської соціалістичної республіки. Він виявився фактично і найпоспідовнішим поборником ідеї самостійної комуністичної України.

Націонал-комуністичні ідеї набули «другого дихання» на ранньому етапі дисидентського руху в Україні (60-ті рр.). Їх обстоювали тоді І. Дзюба, Л. Плющ, М. Руденко та ін. Націонал-комунізмом був пройнятий один із перших програмних документів українського дисидентства — праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.), в якій викривалися відхилення радянської національної політики в Україні від лєнінських принципів і закликалося відновити ці принципи. Надалі націонал-комуністичні ідеї поширення не набули. Концепція «загірної комуни» (М. Хвильовий) з українським «обличчям» виявилась утопічною й нежиттєздатною.

« ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ »

Як модерний напрям політичної думки та ідеологічна підстава організованого (чинного) націоналістичного руху проминув у своїй еволюції три стадії:

1) ранню, або романтичну, пов'язану майже виключно з ім'ям М. Міхновського (1873—1924);

2) класичну, або власне інтегральну, яку уособлювали Д. Донцов (1883—1973), М. Сціборський (1897—1941), С. Бандера (1906—1959), Я. Стецько (1912—1986);

3) сучасну, що не має виразного ідеологічного обличчя, уособлюється діяльністю декількох політичних угруповань (КУН, ОУН(м), ОУН(б), ДСУ, УНА—УНСО), які так чи інакше намагаються ревізувати ідеологічні постулати своїх попередників.

Романтичний націоналізм М. Міхновського (основні праці — «Самостійна Україна», 1900; «Програма» та «10 заповідей УНП», 1906; «Основний закон «Самостійної України» спілки народу українського», 1905) виник у формі соціал-самостійництва — суміші незалежницьких ідей та віри в соціалістичний лад як

єдино можливий для України устрій. Але таке спрямування не набуло поширення в самому націоналістичному русі, а було частково запозичене українським націонал-комунізмом. Ранній націоналізм об'єктивно був споріднений з галицькою самостійницькою платформою В. Будзиновського та Ю. Бачинського (праця останнього — «Україна ірредента», 1895) та значною мірою посприяв еволюції І. Франка від соціалізму до націонал-демократії (праця «Поза межами можливого», 1900).

Запеклим ворогом України М. Міхновський називав Росію, закликав до безкомпромісної боротьби з нею; головною вадою українського визвольного руху вважав «брак націоналізму серед широкого загалу». Завдання-мінімум, поставлене перед українством М. Міхновським, — відновлення історичного легітимізму й повернення до умов Переяславської угоди 1654 р. — перебувало в річищі консервативної традиції та не мало реальних підстав для реалізації. Досягнення повної незалежності України мислитель вважав метою-максимумом. Він одним із перших висунув гасло «Україна для українців», яке стало невід'ємною ознакою українського інтегрального націоналізму. Русійною силою майбутньої національної революції М. Міхновський визначив нову («четверту») українську інтелігенцію.

Віра в націю як найвищу суспільну цінність сягнула гіпертрофованих розмірів в ідеологічній конструкції Д. Донцова (основні праці — «Підстави нашої політики», 1921; «Націоналізм», 1926; «Політика принципіальна і опортуністична», 1928; «Дурман соціалізму», 1936; «Де шукати наші історичні традиції», 1938; «Росія чи Європа», 1955; «Від містики до політики», 1957; «Клич доби», 1968). Як і М. Міхновський, Д. Донцов на початку своєї ідейної еволюції віддав данину захопленню соціалізмом, потім неодноразово змінював свої позиції. Застосувавши принцип західноєвропейської «життєвої філософії» у своїх публіцистичних творах, він закликав відмовитися від раціонального світосприйняття, а в його концепції інтегрального націоналізму домінували такі тези: треба «зміцнювати волю до життя, до влади, до експансії»; необхідно плекати «стремління до боротьби та свідомість її конечності»; у сприянні націоналізмові мають панувати романтизм і догматизм; слід насаджувати войовничість та аморальність як антитезу так званим загальнолюдським цінностям; імперіалізм повинен стати основою та змістом державної політики; «творче насильство ініціативної меншості» має підпорядкувати власний народ національним завданням та змусити його до агресії проти сусідів.

У час, коли тоталітарні рухи здобували перемоги в Європі (20—30-ті рр.), ідеї Д. Донцова набули величезної популяр-

ності в середовищі галицької молоді. А втім, спроба Д. Донцова підпорядкувати тоталітаризмові український національний рух не була єдиною, тим більше, що сам ідеолог руху організаційно не належав до націоналістичних структур. Свою модель майбутньої української державності запропонував один із чільних лідерів ОУН М. Сціборський (основні праці — «Націократія», 1935; «Нарис проекту основних законів (Конституції) Української держави», 1940). Піддавши гострій критиці демократію, соціалізм, комунізм і монархізм, він запропонував створення альтернативної державної форми — націократії як «режиму панування націй у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально корисних верств, об'єднаних — відповідно до їхніх суспільно-продукційних функцій — у представницьких органах державного управління». М. Сціборський, обстоюючи гасло «державна вище партій і класів», заперечував право участі політичних партій в управлінні державою та розглядав диктатуру як оптимальний спосіб здійснення державної влади на час національної революції. Опорою режиму мала стати революційна націоналістична організація, яка перебрала б на себе диктаторські функції на час перехідного періоду. Населенню, за схемою М. Сціборського, надавалася можливість участі в громадсько-політичному житті через представництво в органах місцевого самоврядування, в синдикалістських організаціях фашистського зразка та через вибори до обмеженого в законодавчих функціях національного парламенту — Державної Ради.

Після краху фашистського й нацистського режимів Італії та Німеччини, поразки УПА в боротьбі проти СРСР інтегрально-націоналістичні доктрини швидко втрачали соціальну базу. Тоталітарна хвиля в країнах Заходу почала спадати. Перебуваючи в еміграції, діячі націоналістичного руху мусили враховувати такі суттєві зміни в політичному кліматі Європи. Відповідно до цього почався перегляд ідеологічних постулатів, які тривалий час вважалися непорушними, та поступова «демократизація» інтегрального націоналізму. З особливою виразністю ця трансформація простежується в працях націоналістично зорієнтованих авторів повоєнного періоду: Й. Горнового («СРСР — країна найжорстокішого гноблення народів: визиску працюючих»), П. Полтави («Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу»), Я. Старуха («Упир фашизму»), П. Думи («Ідейно-політичне обличчя більшовиків»), Д. Шахая («Тактика щодо російського народу»).

Завдяки публіцистичним творам В. Мороза («Серед снігів»,

«Репортаж із заповідника імені Берія») інтегрально-націоналістичні ідеї потрапили в середовище українських дисидентів, хоча ні в 60—80-х рр., ні згодом помітного успіху вже не мали.

Роки української незалежності (після 1991 р.) отримали досить потужне філософсько-політичне осмислення. Аналізом соціально-економічної та політичної ситуації займалися українські фахівці всіх напрямів суспільствознавства, а також політичні лідери, урядові функціонери та найвищі державні керівники. Дискусії здебільшого породжували питання спрямованості та швидкості руху від тоталітаризму.

Представники однієї орієнтації (Д. Видрін і Д. Табачник («Україна на порозі ХХІ ст. Політичний аналіз», 1995), В. Гриньов («Нова Україна, якою я її бачу», 1995), А. Деркач, С. Веретенников та А. Єрмоласв («Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути», 1995), критикуючи націонал-лібералізм, пропонують обрати за основу державної стратегії лівоцентристську ідеологію, складовими якої мають стати такі положення: формування авторитарного режиму в межах президентського правління; федералізація України; формування єдиного Євразійського союзу й подальше зближення з Росією та іншими країнами СНД; засудження розвалу СРСР, тотальної «українізації» та «вестернізації» («американізації»); збереження монопольних позицій державного сектора в національній економіці та створення «згори» соціально орієнтованої моделі ринкової економіки.

Виразники протилежної орієнтації — Є. Бистрицький, О. Дергачов, С. Макєєв, В. Полохало, М. Томенко та ін. наголошують на необхідності відмовитися від продовження етатистського курсу в державній політиці та віддають пріоритет розв'язанню проблеми формування в Україні громадянського суспільства («Політологія посткомунізму: політологічний аналіз посткомуністичних суспільств», 1995; «Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз», 1996; «Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби», 1997). Так, зокрема, М. Томенко (основна праця — «Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії», 1995) виступив за синтез кращих (національних і світових) здобутків соціал-демократії, лібералізму та консерватизму у вигляді українського соціального лібералізму (або «сучасного українського традиціоналізму») та утворення руху «нової демократії», ідеологічна платформа якої має спиратися на такі засади: пріоритет прав особистості; верховенство права в суспільному житті; поділ державної влади;

механізм ухвалення рішень — консенсус між різними групами суспільства; правові гарантії діяльності політичної опозиції.

Зі здобуттям незалежності України активно розвивається національна школа політології, основні інтелектуальні сили якої зосереджені в провідних навчальних закладах, наукових установах та громадських об'єднаннях (Інститут держави і права, Інститут національних відносин і політології, Українська академія політичних наук, Асоціація молодих українських політологів і політиків, Українська асоціація політологів, Асоціація політичних психологів та ін.). Зусилля сучасної вітчизняної політології спрямовані на відродження національної та утвердження загальнолюдської політичної культури; формування національної демократичної доктрини, створення концепції широкої політичної просвіти й системи політологічної освіти в Україні; публікацію першоджерел національної політичної думки, відродження забутих імен визначних вітчизняних політичних мислителів, а також переклад і видання праць сучасних закордонних політологів; налагодження дійових контактів та спільної роботи з провідними центрами світової науки та освіти.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Порівняйте розвиток політичної думки в Україні й Західній Європі за середньовіччя та в XVII—XVIII ст.

Охарактеризуйте основні періоди розвитку української політичної думки XI — початку XIX ст. та назвіть найвидатніших мислителів кожного з цих періодів.

Визначте базові ідеї кожного з напрямів української політичної думки XIX—XX ст.

Порівняйте умови становлення українського лібералізму, консерватизму, народництва, націонал-комунізму та націоналізму. Яка з вищезгаданих концепцій була найбільш поширена й популярна в XIX — на початку XX ст. і чому?

Охарактеризуйте сучасний стан розвитку української політичної думки. Чим, на ваш погляд, він зумовлений?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Політичні ідеї українських просвітителів.

Український федералізм: історія та сучасність.

Розвиток політичних ідей в українському партійно-політичному житті початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

- Воронкова В.Г., Ясыр И.Д. Зарождение и эволюция либерализма в Украине в XIX — начале XX в. — Донецк, 1993.
- В'ячеслав Липинський: Историко-політологічна спадщина і сучасна Україна // В. Липинський. Студії. — Т. 1. — К. — Філадельфія, 1994.
- Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. — Львів, 1996.
- Депенчук Л. Богдан Кістяківський. — К., 1995.
- Замалеев А.Д., Зоу В.А. Отечественные мыслители позднего средневековья: конец XIV — первая треть XVII в. — К., 1990.
- Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX ст.: соціально-політичний портрет. — К., 1993.
- Копиленко О.Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991.
- Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. — Т. 1—2. — К., 1995.
- Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні ідеї на Україні. — К., 1991.
- Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984.
- Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. — К., 1995.
- Скажун О.Ф. Драгоманов как политический мыслитель. — Харьков, 1993.
- Тимошенко В.І. Правова держава. (Теоретико-історичне дослідження). — К., 1994.
- Томенко М.В. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. — К., 1995.
- Українська державність у XX ст.: історико-політологічний аналіз. — К., 1996.

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Політичне життя суспільства — одна з найширших категорій політології. Це поняття визначає галузі всього політичного, дозволяє охопити всю політичну сферу, всі її елементи, причому дає можливість відобразити йні динамізм і активність. Особливості, характер і структура політичного життя визначаються рівнем цивілізованості того чи іншого суспільства, його демократизму, співвідношенням корінних інтересів різних соціальних груп, вмінням і прагненням політичного керівництва об'єднати народ для досягнення спільної мети.

Політичне життя у структурно-функціональному вимірі

Політичне життя є специфічним проявом життя суспільного. Це підсистема суспільства, певна цілісність із її компонентами, видами й формами їх прояву як діяльності, як спілкування між людьми. Воно завжди виступає в конкретно історичних формах, зумовлених матеріальними й соціокультурними чинниками. Водночас політичне життя — це: сукупність усіх політичних явищ, які функціонують у суспільстві, політичних процесів, якими управляють і які виникають спонтанно; процес і результат діяльності соціальних суб'єктів — класів, націй, соціальних верств, груп, індивідів і створюваних ними політичних інститутів; сфера боротьби за реалізацію ідеалів, норм, цінностей, що концентрують у собі корінні потреби та інтереси соціальних суб'єктів; взаємодія і зміна при владі політичних сил, котрі постійно оновлюються задля репрезентації інтересів окремих соціальних груп, не представлених діючими політичними силами.

Політичне життя суспільства охоплює: соціальні суб'єкти, їх потреби та інтереси, відносини й діяльність; політичні інститути, норми, свідомість і культуру; політичну владу і т. ін. Між усіма компонентами політичного життя існують певні закономірності, їм властиві специфічні функції, напрями діяльності. Воно виявляється в багатоманітних формах: це процес вироблення й реалізації політичних програм, політичного курсу, процес устрою та функціонування політичних систем, владних інститутів і норм, які впливають на стан соціально-політичної активності людей; участь соціальних суб'єктів у політичному житті.

Політичне життя тісно пов'язане з найрізноманітнішими формами політичної діяльності.

Політична діяльність — це індивідуальна чи колективна, спонтанна чи організована діяльність соціальних суб'єктів, яка прямо чи опосередковано впливає з інтересів великих суспільних груп і цінностей, що їх вони поділяють.

Ця діяльність провадиться в рамках існуючих відносин влади або всупереч їм, регулюється правовими та статутними нормами. Політичну діяльність можна розглядати у широкому й вузькому значеннях. У широкому розумінні політична діяльність постає як реалізація політичних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, організацій, органів, інших соціальних спільностей та окремих осіб для здійснення певних політичних інтересів щодо завоювання, використання та утримання влади. У вузькому значенні політична діяльність — методи й засоби виконання владних функцій певними політичними силами, соціальними групами, а також засоби протидії їм.

Розрізняють теоретичну і практичну політичну діяльність. Для першої основними формами є пізнавальна, прогностична і ціннісно орієнтована. Для другої найголовніше — це вироблення й реалізація внутрішньої та зовнішньої політики держави, різні форми участі в політичному житті країни партій, громадсько-політичних об'єднань, рухів. Серед форм практичної політичної діяльності — ухвалення політичного рішення, вибори, політична реформа, страйк, демонстрація, дипломатичні, міжурядові переговори, офіційний візит і т. ін.

Умовою й формою політичної діяльності є політичні відносини. Політичні відносини — наслідок соціальної диференціації суспільства і втілення інтересів великих суспільних груп людей. Суб'єктами політичних відносин є класи, нації, соціальні групи, індивіди, політичні інститути та організації.

Політичні відносини — це реальні практичні стосунки, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відбиваються їхні інтереси і здійснюється політична діяльність — співробітництво чи боротьба, вибори, референдуми, війни і т. ін.

Політичні відносини охоплюють зв'язки, що виникають між різними соціальними групами та індивідами, політичними інститутами та організаціями з приводу завоювання і практичної реалізації політичної влади, певних суспільних інтересів.

Характер відносин соціальних суб'єктів визначає політичну ситуацію, стратегію, тактику, зміст політичної діяльності. Політичні відносини встановлюють, у який спосіб соціальні

суб'єкти можуть здійснювати політичну діяльність через політичні інститути, норми, процедури, визначають методи і засоби політичної діяльності, регламентують її. У процесі суспільного розвитку нові потреби та інтереси породжують необхідність виходу за межі існуючих норм, пошук нових методів і засобів діяльності, процедур, винесення рішень. Для цього соціальні суб'єкти повинні усвідомити необхідність політичних перетворень, розвитку нових методів і засобів діяльності. Потреби та інтереси людей є спонукальною силою їхніх дій у певному напрямі. Схожість, близькість, збіг інтересів соціальних суб'єктів забезпечує співпрацю, узгодженість їхніх дій. Суперечливість інтересів виявляється у формах суперництва, антагонізму, конфліктів. Засобом розв'язання суперечливих інтересів, залагодження політичних протистоянь і ліквідації конфліктів є влада, яка використовує механізм узгодження суспільних, групових і особистих інтересів. Для розв'язання різних форм суперечностей використовуються ідеологія, фізичний і психологічний примус, традиції.

Існує певна ієрархія інтересів. Найзагальнішими серед них є загальнолюдські, потім інтереси суспільства, народу, класові, групові. Координація, узгодження складної системи політичних інтересів, їх взаємного уточнення та обмеження з урахуванням об'єктивної реальності досягаються у процесі активної політичної діяльності.

Політична діяльність класів, націй, соціальних груп, індивідів, політичних інститутів і організацій супроводжується певним типом політичної поведінки. Така поведінка характеризується вибором мотивів у винесенні рішень щодо політичних взаємовідносин, добором засобів досягнення цілей, здатністю сприймати загальний суспільний інтерес, розумінням співвідношення з ним інтересу приватного, групового, вміння їх поєднати. Політична поведінка криє в собі внутрішні реакції — думку, сприйняття, судження, настанову, переконання і дії, що їх можна спостерігати, — участь у виборах, вираз протесту, лобіювання, проведення зборів, політичних кампаній. Можна говорити про політичну поведінку мас, класів, соціальних груп, націй, виборців, індивідів, політичних партій, владних структур, політичних лідерів. Політична поведінка може виявити себе у будь-якій інституціональній ситуації — сім'я, бізнес, церква і т. ін., але, певна річ, у діяльності, яка розгортається в межах або через посередництво інституціонального становища держави.

Характер політичної поведінки значною мірою залежить від наявних у суспільстві традицій легітимації, тобто визначення, обґрунтування правомірності, законності певних рішень

і дій. Традиції легітимації трансформуються від визнання правомірності будь-яких засобів, способів досягнення мети, правоти сили до усвідомлення необхідності співвідносити свої наміри з інтересами й позиціями інших учасників політичної взаємодії, базувати рішення й дії на невід'ємних правах людини. Звідси й форми політичної поведінки соціальних суб'єктів можуть бути різними. Передусім можна назвати відкритий (політична дія) і закритий (політична бездіяльність) види політичної поведінки. За своєю цілеспрямованістю політична поведінка може бути конструктивною щодо існуючого суспільного ладу і політичної системи, тобто спрямованою на їх зміцнення, або деструктивною і навіть екстремістською за стилем. Залежно від мотивації політична поведінка поділяється на соціально усвідомлену, ціннісно орієнтовану, афектну і традиційно зумовлену.

Важлива роль у функціонуванні політичного життя належить особі без чого немає соціально-політичної діяльності та активності. Йдеться про політичну участь, тобто про залучення людей до процесу політико-владних відносин, здійснення ними певних актів, заходів, що виражають інтереси, потреби, уподобання, думки, погляди та настрої, вплив на органи влади з метою реалізації соціальних інтересів. Культура політичної участі визначається рівнем знань соціальними суб'єктами процедур і регламентів здійснення політичних акцій і заходів, настановами на погодженість існування різноманітних соціальних груп.

Мотиви політичної участі: підвищений інтерес до політики, спрямований на пізнання суті політичних подій, їх значення для життя суспільства; прагнення до соціального єднання з рештою громадян, до конформізму, наслідування; бажання свідомого здобуття для себе певних вигод, досягнення кар'єри, задоволення честолюбних намірів. Політична пасивність людей, різке зниження їхньої політичної участі можливі за умов, коли люди поглинають нестатки, життєві турботи і труднощі, злидні, коли будь-які спроби змінити щось на краще зводяться нанівець і коли люди бачать безнадійність цих спроб.

Розрізняють такі типи політичної участі: індивідуальна й колективна, добровільна і примусова, активна і пасивна, традиційна і новаторська, законна і нелегальна. **Конкретні форми політичної участі:** вибори, референдуми, участь у діяльності політичних партій, збори підписів, мітинги, демонстрації, страйки, пікетування та ін. Особливо слід сказати про роль у житті суспільства такої форми політичної участі, як вибори.

Вибори є важливим компонентом політичного життя. За їх

допомогою відбувається формування як центральних органів влади (президент, віце-президент, парламент), так і органів місцевого самоврядування різних рівнів. Вибори багато в чому стимулюють політичну активність широких верств населення. У фокусі передвиборної боротьби здебільшого перебувають центральні питання внутрішньої та зовнішньої політики, і саме результатами голосування громадян визначається курс майбутнього уряду всередині країни та на міжнародній арені. Вибори — це гостре зіткнення політичних сил, боротьба не лише осіб, а й політичних платформ, політичних курсів, часом діаметрально протилежних.

Вибори відбуваються за певними виборчими системами.

Виборча система — це важливий суспільний інститут, тісно пов'язаний з політичною культурою і традиціями країни, що відображає історію, характер суспільства, його потреби.

Виборча система у вузькому розумінні — це механізм розподілу представницьких мандатів відповідно до підсумків голосування. Іншими словами, це механізм визначення «середньої» волі виборців. Правила визначення підсумків голосування, встановлення меж виборчих округів можуть мати вплив на результати виборів. Тому ці питання стають предметом політичної боротьби. Партія, яка перебуває при владі, прагне утворити виборчі округи в такий спосіб, щоби збільшити своє представництво в парламенті та в інших виборчих органах влади.

Існують такі види виборчих систем: мажоритарна, пропорційна, змішана.

Мажоритарна виборча система — це такий порядок визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат (або список кандидатів), який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

Розрізняють мажоритарну систему абсолютної більшості, коли для обрання необхідно отримати понад 50% голосів, і відносної більшості, коли достатньо зібрати більшу кількість голосів порівняно з іншими кандидатами. Мажоритарну систему нині використовують у 76 країнах світу. Вважається, що вона добре функціонує там, де партійна структура вже склалася. Але вказана система має й суттєві вади. Вона може дати викривлене співвідношення сил у суспільстві на час виборів. За цієї системи партія, за яку на виборах проголосувало виборців менше, ніж за її основного суперника, може отримати більшість місць у законодавчому органі. Подібні приклади добре відомі з історії світового парламентаризму. Як показує практика, в особливо несприятливі умови мажоритарна система

ставити дрібні партії. Їм буває дуже важко провести кандидатів у виборні органи. Подані за них голоси виборців часто «пропадають», і ці групи населення позбавляються представництва у парламенті, місцевих органах влади. Але система уможливила створення стійких урядів, які спираються на стійку більшість у парламенті.

Усунути явні невідповідності між кількістю поданих за партію голосів і кількістю отриманих нею депутатських місць значною мірою дає змогу пропорційна виборча система.

Пропорційна виборча система — це такий порядок визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які виставили своїх кандидатів у представницький орган, проводиться згідно з кількістю отриманих партією голосів.

Для проведення виборів за пропорційною системою створюються великі за кількістю виборців округи. Кожна партія виставляє на виборах списки кандидатів — двох, трьох та більше осіб. Для визначення результатів голосування за пропорційною системою встановлюється мінімум голосів, необхідних для отримання одного депутатського мандата. Розподіл мандатів усередині списку партії здійснюється відповідно до порядку, в якому кандидати розташовані у списку. За пропорційною системою вибори відбуваються в 48 країнах світу.

Змішана виборча система — це такий порядок визначення результатів голосування, в якому поєднані елементи мажоритарної і пропорційної систем.

Вона має дати такий розклад політичних сил у парламенті, який може найбільш реально відобразити співвідношення сил у суспільстві на час виборів. У змішаній системі є намагання об'єднати позитиви названих систем і подолати їхні вади. За змішаної системи вибори проводяться так: до однопалатного парламенту найчастіше одну половину обирають за пропорційною системою, іншу — за мажоритарною; до двопалатного законодавчого органу одну палату, здебільшого ту, яка складається з представників адміністративних територій, обирають за мажоритарною системою, другу — за пропорційною. Спосіб голосування полягає в тому, що виборець отримує два бюлетені. З допомогою одного обирає особу, з допомогою іншого — партію. Ця система сприяє розвитку партій та їхніх блоків і водночас істотно не порушує представництва населення та принципів пропорційності.

Політичне життя як уособлення багатоманітності політичних процесів

Політичне життя будь-якого суспільства характеризується багатоманітністю політичних процесів, у яких розкривається спрямованість політичної діяльності соціальних суб'єктів. Політичний процес уособлює функціонування всього політичного життя і його підсистем.

Політичний процес — це послідовність подій, зумовлена певними обставинами.

Політична подія — конкретна, відносно обмежена взаємодія груп людей і політичної влади з метою впливу на неї задля задоволення власних вимог і побажань.

Це сукупна і складна форма політичної діяльності.

Політичні обставини — умови політичного функціонування і розвитку суспільства, які виражаються у співвідношеннях політичних сил щодо оволодіння, утримання й використання політичної влади.

У політичному процесі вирізняють суб'єктивний (мотиваційний) аспект, який складається з діяльності людей (індивідів і суспільних груп), та об'єктивний аспект, або глобальний результат цієї діяльності. Суб'єктивний аспект діяльності людей становлять ідеологія, політична доктрина, політична програма, система цінностей і норм, що їх люди поділяють, особисті схильності та емоції, знання ситуації, в якій люди реалізують свої цілі. Наслідком політичної діяльності може бути зміна відносин: політичної влади, суспільних, міжкласових, міжгрупових, міжнаціональних та всередині цих спільностей. Глобальні наслідки політичної діяльності часто не тотожні суб'єктивним прагненням діючих суб'єктів, бо поряд із задуманими результатами можуть бути й несподівані. Це ускладнює можливості прогнозування політичного процесу.

Рух політичного процесу здійснюється через різні комунікації, канали зв'язку, взаємодії. Найкраще це можна показати на прикладі зіставлення «входу» й «виходу» в політичній системі. Якщо на «вході» найсуттєвішим з огляду на функціонування політичної системи виступає вплив на неї різних політичних сил, які немовби «завантажують» її, то на «виході» повною мірою виявляє себе владно-управлінська спрямованість політичної системи, її роль регулятора в суспільстві.

Оскільки політичний процес є діяльністю, він пов'язаний з

певними видами політичної діяльності, а отже, по-різному виявляє себе за умов адміністративно-командної системи, різних форм демократії — представницької чи прямої, за самоврядування. Найважливіше ж значення завжди має ступінь і дієвість участі в політичному процесі як широких мас, так і кожного окремого громадянина.

Політичний процес охоплює способи і стиль політичної діяльності, форми і методи здійснення цієї діяльності в рамках політичних інститутів, способи реалізації наявних політичних норм, а також різноманітні види політичної діяльності: збирання, аналіз і використання інформації, винесення і здійснення рішень, соціальний контроль. У політичному процесі під час політичної діяльності реалізуються політичні норми, готуються і ведуться дискусії з політичних проблем, обстоюються політичні позиції з використанням різних засобів і методів політичної боротьби. Характерною рисою політичного процесу є його тісний зв'язок із політичною владою.

Учасниками політичного процесу є різноманітні суспільно-політичні сили, партії, рухи. Політичні процеси можуть бути близькими між собою, суперечливими і несумісними. У політичних процесах виникають і виявляються негативні явища. Їх можуть породжувати невдоволення людей політичними сподіваннями, що призводить до розчарувань, політичного охолодження та відчуження, втрати політичної довіри до влади, роз'єднання і конфліктів. Політичний спад за певних умов може перерости в застій і кризу в політичному житті суспільства.

Політичні конфлікти і кризи займають особливе місце в політичному житті.

***Політичні конфлікти** — це зіткнення несумісних, часом протилежних інтересів, дій, поглядів окремих людей, політичних партій та громадських організацій, етнічних груп, націй, держав та їхніх органів, військово-політичних і політико-економічних організацій (блоків).*

Політичні конфлікти можуть бути зовнішньо- і внутрішньополітичними. Зовнішньополітичні — це міждержавні конфлікти. Вони можуть бути як збройними, так і незбройними. Збройні конфлікти являють собою спробу сторін, що протистоять, досягти своїх інтересів із допомогою військової сили. Небезпека їх полягає в можливості залучення нових сил і виходу з-під контролю. Міждержавні конфлікти без застосування зброї проявляються як дипломатичне протистояння, як митні, фінансові, торговельні та інші «війни» чи аналогічні дії, що виражають економічні й політичні інтереси держав. Внутрішньопо-

літичні конфлікти — це конфлікти усередині суспільства, державної системи, політичної партії або іншої громадсько-політичної організації.

Політичні конфлікти мають соціальну основу. Вони виникають із багатьох причин, зокрема: під час переходу до нових умов життєдіяльності суспільства (структурна перебудова економіки, становлення нових економічних відносин); за умов, коли виникає соціальна невизначеність у політичному житті, погіршується економічна ситуація, знижується життєвий рівень, погіршується екологічна ситуація; за воєнних авантур; коли порушується соціальна справедливість, беруть гору бюрократизм, силові методи; за величезних розмірів корупції у державних органах і в усьому суспільстві; коли набуває неконтрольованих розмірів злочинність. Політичні конфлікти зумовлюються різними інтересами політичних суб'єктів з приводу політичної влади, кадрової політики.

Ефективне вирішення політичних конфліктів можливе на основі взаємних поступок через переговори. Звісна річ, це передбачає вироблення кожною зі сторін позиції, яка визначає межі можливих поступок і характер можливих компенсацій за них. На основі вироблених позицій можливі чи безпосередній контакт між сторонами конфлікту (їхніми представниками, що наділені відповідними повноваженнями), чи звернення до третьої сторони, яка здійснює третейські функції. Невирішений конфлікт завжди криє в собі можливість загострення. Це створює й нові обставини для розв'язання конфлікту, що затягнувся, але тоді й рівень можливих поступок, і ціна згоди вже будуть іншими.

Нерозв'язаний конфлікт веде до кризи. Суспільна криза — це тяжкий стан. Нерідко вона веде або до нового етапу, нового ступеня суспільного розвитку, або до катастрофічної ситуації, яка має свою логіку — крах усього, що прогнило. Частковими політичними кризами в суспільстві є конституційна, парламентська, урядова, внутріпартійна. Найтяжчою є політична криза суспільства. Вихід із політичної кризи різний. Він залежить від ступеня розвитку демократії в суспільстві, від бажання й готовності сторін піти на взаємні поступки з урахуванням їхніх меж і характеру можливих компенсацій за них. Вихід із політичної кризи передбачає усвідомлення причин, що породили кризу, формування уряду, який користувався б довірою народу, консолідацію мас навколо програми виходу зі складного становища. За політичної кризи можлива ситуація, яка вимагає відновлення стабільності в суспільстві, відвернення екстремістських дій, грубих порушень правопорядку й законності. За таких умов правомірним є запровадження особ-

ливого (надзвичайного) стану згідно з чинним законодавством.

У сучасній політичній практиці під час вирішення спірних суспільно-політичних проблем чимраз частіше виявляється прагнення до використання можливостей політичного консенсусу. Консенсус — це досягнення загальної згоди. Мета його — врахування інтересів усіх сторін і досягнення позитивного результату, коли ніхто не буде проти. Основним законом консенсусу є визнання чужих інтересів як гарантії для здійснення інтересів власних. У цьому полягає його гуманізм. Консенсусне рішення є конструктивним тому, що всі сили тих, хто домовляється, будуть спрямовані на його виконання, а не на боротьбу зі своїм противником. В основі консенсусної системи лежить спрямованість на досягнення позитивного результату. Говорячи про консенсус, про можливості його досягнення, необхідно враховувати стан суспільства. За сприятливого суспільного стану для досягнення консенсусу треба не відкидати пропозиції іншої сторони, хоч би якою неприйнятною вона не видавалася, а спільно заручитися згодою того, хто вніс пропозицію, на співробітництво у спільному пошуку способів вирішення проблеми.

Важливим завданням політичної діяльності є забезпечення стабільності суспільно-політичного життя.

Політична стабільність — це стан динамічної рівноваги політичних сил.

Забезпечення політичної стабільності досягається завдяки інтеграції суспільства на засадах спільних для всіх громадян цінностей і норм, універсалістської правової системи, розширення прав членів суспільства. Серед способів досягнення політичної стабільності — такі: висунення позитивної інтеграційної ідеї суспільного розвитку; вирішення соціально-економічних проблем певних соціальних груп населення або населення певних регіонів; розв'язання територіальних і національних конфліктів; підписання акта про національне примирення; проведення «круглого столу» всіх політичних сил; встановлення мораторію на страйки і т. ін.

Невід'ємним компонентом, нормою демократичного суспільства є політична опозиція.

Політична опозиція — це форма протистояння, протидії певної соціальної або політичної групи чи партії офіційному курсові.

Вона прагне боротись — якщо не за владу, то за вплив на неї, за перевагу виборців. Опозиція — це й угруповання партій, парламентських функцій, які протистоять правлячим політич-

ним силам. У цілому опозиція обмежує монополію влади, є необхідною протипагою їй, своєрідним контролем за нею з боку суспільства, здійснюваним із допомогою критики, гласності. Опозиція стимулює політичну діяльність влади в інтересах усього суспільства.

Політична опозиція буває конструктивною і деструктивною. Перша пов'язана з критикою, яка вказує на помилки правлячої партії чи владних структур і пропонує ефективніші рішення, а також іде на співпрацю з владою. Друга перетворює критику дій влади на мету, на засіб дискредитації цієї влади та перших осіб держави чи правлячої партії, відмовляється від співробітництва з владою.

У політичному житті сучасного суспільства дуже поширене таке явище, як популізм. У 90-х рр. XIX ст. і в 20-х рр. XX ст. популізм у США був ідейно-політичною доктриною та політичною течією, загалом позитивним явищем, оскільки акцентував на відповідальності держави за добробут народу. Нині практика популізму здебільшого постає в негативному аспекті. Популізм виявляється як використання схильності мас до простих пояснень складних проблем, гучних гасел, а також як демагогічні дії політиків, що прагнуть використати у власних інтересах цю схильність. Популізм — це загравання певних політиків і політичних сил із масами, гра на їхніх труднощах та обіцянки надзвичайних успіхів у вирішенні соціально-економічних проблем у разі приходу до влади.

Вирішення політичних завдань у суспільстві забезпечується з допомогою апарату державного управління. Звісно, ідеальна (веберівська) модель державного механізму з «раціональною бюрократією» зустрічається нечасто. Але в принципі державний механізм і державні службовці (бюрократія) посідають провідне місце й відіграють вирішальну роль у втіленні політичних рішень. Важливими чинниками утримання бюрократії під контролем і в межах належного їй місця і ролі є парламентський устрій та розвинена багатопартійність.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Зіставте різні визначення політичного життя і назвіть основні його компоненти.

У чому полягає відмінність між поняттями «політичний процес» і «політичні відносини»? Як вони впливають на політичну діяльність?

Охарактеризуйте рівень розвитку громадської думки в Укра-

іні та спробуйте визначити ступінь її впливу на політичне життя суспільства.

Що являє собою опозиція? Назвіть основні її різновиди, визначте її місце й роль у політичному житті.

Розкрийте нинішній стан політичного життя в Україні через аналіз понять «політичні потреби», «політичні інтереси», «політичні позиції», «політичні сили».

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Політичні об'єднання України як суб'єкти політичного процесу. Вибори та їх роль у політичному житті.

Конституція України як нормативна основа розвитку й перебігу політичних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

Абизов В.С., Кремень В.Г. Політичне рішення: механізм прийняття. — К., 1995.

Алескеров Ф.Т., Ортешук П. Выборы. Голосование. Партии. — М., 1995.

Бадзьо Ю. Влада — опозиція — держава в Україні сьогодні. Думки проти течії. — К., 1994.

Ведение политических дискуссий. Психологический анализ конфликтных выступлений / Отв. ред. Т.Н. Ушакова. — М., 1995.

Галкин А., Красин Ю. Сильная демократия — альтернатива авторитаризма. — М., 1996.

Геллер Э. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники. — М., 1995.

Журавский В.С. Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. — К., 1995.

Лебедева М.М. От конфликтного восприятия к согласию // Полис. — 1996. — № 5.

Лузан А. Политическая жизнь общества. Вопросы теории. — К., 1989.

Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз. (Ф.М. Рудич, В.Б. Безверхий, М.Т. Кириченко та ін.; НАН України. Інститут національних відносин і політології). — К., 1995.

Попов Б., Піддубний В., Шкляр Л. Етнос і соціум. — К., 1993.

Шинкарук В.І. Громадянське суспільство, демократія, ідеологія // Розбудова держави. — 1993. — № 5.

ДЕМОКРАТІЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОГО СВІТУ

Одним із найважливіших показників зрілості будь-якого суспільства є ступінь його демократичності (рівень демократії). У соціальному розвитку демократія постає способом реалізації суперечностей, адосконалення й гармонізації суспільства. За нинішніх умов демократизація суспільства в Україні є вирішальним засобом оновлення всіх сфер суспільного життя. Демократія є і ціллю, і умовою, і ефективним засобом радикальної трансформації політичної системи та всього суспільства, гарантією незворотності цього процесу.

Демократія та її роль у політичному процесі

Проблема демократії та її ролі в суспільно-політичному житті є однією з центральних у політології. Ще з античних часів політична думка розглядала демократію як органічну ознаку цивілізованості суспільства.

Демократія — форма державно-політичного устрою суспільства, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

Виникла демократія разом із появою держави, що прийшла на зміну первіснообщинній формі організації суспільного життя. Поняття «демократія» зустрічається вперше у працях мислителів Стародавньої Греції. Так, наприклад, у класифікації держав, що була запропонована Аристотелем, це поняття означало «правління всіх», на відміну від аристократії («правління обраних»), а також монархії («правління одного»).

Характерною рисою демократії є її еволюція. Так, кожному історичному типові держави, кожній суспільно-економічній формації відповідала своя форма демократії. Скажімо, в рабовласницькій демократії (Афіни, республіканський Рим) раби автоматично виключалися з усієї системи громадянських відносин. Тільки вільні громадяни користувалися правом обирати державних чиновників, брати участь у народних зборах, володіти майном і т. д. За феодалізму елементи демократії почали зароджуватись у формі представницьких установ, що обмежували абсолютну владу монархів (парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, Державна дума в Росії, Військова рада в Запорозькій Січі). Величезний прогрес

у розвитку демократії започаткували утвердження капіталізму й перемога буржуазних революцій в Англії, Франції, інших країнах. Завдяки ліквідації кріпацтва і скасуванню феодалних привілеїв сформувався цілий комплекс демократичних інститутів і процедур, більшість із яких використовується й нині.

Життя розвінчало міф про «соціалістичну демократію», яка нібито була вищим типом демократичного устрою суспільства. За часів «тоталітарного соціалізму» сталося не розширення і збагачення змісту демократії, а навпаки — різке його збіднення, звуження і згортання (репресії, обмеження прав і свобод та ін.). Демократизм суспільства був фальшивим і декоративним, хоча пропаганда й нав'язала значній частині населення ілюзію народовладдя. Розпочатий у роки хрущовської «відлиги» процес демократизації суспільного життя було спершу загальмовано, а потім і взагалі згорнуто. Дуже непослідовно проводився курс на демократизацію і в перебудовний період. Значною мірою труднощі переходу до демократичних форм організації нашого суспільства зумовлені дією тоталітарних і авторитарних традицій.

Для утвердження демократії необхідна висока політична культура населення, і саме у процесі демократизації така культура формується. Утвердитись повністю й відразу демократія не може. Для цього необхідно здійснити цілий комплекс заходів у різних сферах суспільного життя, змінити існуючі соціально-політичні структури, сформувати демократичний тип політичної культури, що вимагає тривалого часу. Демократія — це явище і процес, що постійно розвивається. А осмислення поняття «демократія», її органічних ознак дає можливість оцінити напрям розвитку тієї чи іншої політичної системи, її відповідність демократичним ідеалам і цінностям.

Поняття «демократія» використовується не тільки для характеристики історичних типів державно-політичного устрою, а й для характеристики політичного процесу з відповідними методами і процедурами, що забезпечують участь народу в управлінні державою, всіма суспільними справами. Вживається це поняття і стосовно організації та діяльності окремих політичних і соціальних структур у тих чи інших сферах суспільного життя (виробнича, партійна, профспілкова, учнівська, управлінська демократія).

Розрізняють демократію пряму (безпосередню) і представницьку.

Пряма (безпосередня) демократія — це порядок, за якого рішення ухвалюються на основі безпосереднього і конкретного виявлення волі та думки всіх громадян.

Однією з форм прямої демократії є проведення виборів на основі загального виборчого права. Добровільно беручи участь у регулярних виборах, громадяни в демократичному суспільстві мають можливість безпосередньо впливати на формування органів влади різних рівнів.

Виявом прямої демократії є також референдуми, які проводяться з метою ухвалення закону або інших рішень на основі виявлення волі народу щодо найбільш актуальних питань державної політики і суспільно-політичного життя в цілому. Проведення таких процедур сягає корінням у плебісцити Римської республіки, народні збори (віче, рада) Києва, Новгород, Пскова, Запорозької Січі, на яких загальним голосуванням вирішувалися важливі проблеми. Власне референдум був уперше проведений у Швейцарії 1449 р. щодо фінансового становища цієї республіки. Відтоді референдуми стали досить поширеними в європейських країнах. Всенародні голосування під час референдумів мають як законодавчу силу, так і консультативний характер. Але їхні результати в демократичному суспільстві завжди мають велике значення.

Формою прямої демократії є проведення всенародних обговорень законопроектів, які ефективно використовуються в багатьох країнах. Проте, як свідчить досвід нашої країни, процедура таких обговорень може мати й пропагандистський характер, оскільки сотні тисяч зауважень і пропозицій громадян здебільшого враховуються лише на рівні уточнень, окремих поправок, не зачіпаючи самої концепції. Лише останнім часом входить у практику проведення опитувань суспільної думки і врахування їхніх результатів для ухвалення рішень.

Представницька демократія — порядок розгляду і вирішення державних і громадських питань повноважними представниками населення (виборними або призначеними).

Саме інститути представницької демократії відіграють першочергову роль у процесі ухвалення рішень. Особливо велике значення в системі цієї демократії мають парламенти, склад яких формується через загальні вибори і яким громадяни делегують свої повноваження для здійснення функцій вищої законодавчої влади. Крім парламентської форми, яка є великим надбанням цивілізації, носіями представницької демократії виступають й інші виборні органи влади.

У сучасних демократичних суспільствах формування державної політики на всіх рівнях відбувається в основному у представницьких установах і закладах, де працюють професійні політики та управлінці. Окремі політологи навіть вирізняють професійну демократію. Це зумовлено зростаючою складністю притаманних сучасній цивілізації проблем, розв'язання яких у багатьох випадках вже неможливе засобами прямої демократії. Надійним інструментом вироблення оптимальних рішень на основі виявлення волі народу є поєднання різних форм прямої та представницької демократії.

Основні критерії, принципи та ознаки демократичної організації суспільства

-01

Важливе теоретичне і практичне значення має питання про критерії демократії. Адже від цього залежить не тільки оцінка зрілості суспільства, а й визначення напрямів його подальшої демократизації. З кожною новою історичною епохою вносилися корективи до критеріїв (ознак, показників) демократії. Не вщухають гострі суперечки, зіткнення різних сил і позицій про ці критерії й нині. Однак загальноприйнятим і найбільш важливим серед них є можливість громадян брати реальну участь в управлінні, у вирішенні як державних, так і громадських справ. Суспільство не може бути демократичним, якщо його громадяни позбавлені таких можливостей.

Історичний досвід багатьох країн переконливо свідчить, що всі намагання кардинально обновити суспільне життя були приречені на невдачу, якщо вони не підкріплювались активним залученням різних категорій громадян до вироблення рішень та їх втілення в життя. Тільки створюючи сприятливі умови для розкриття творчого потенціалу громадян і подолання їх соціальної інертності, суспільство одержує могутній імпульс саморозвитку за рахунок включення в демократичний процес головної діючої сили історії — народу.

Надзвичайно важливе значення при цьому має відродження ідеї самоуправління, яку впродовж тривалого часу паплюжили як ворожу й ревізійністську. Декларуючи «залучення широких народних мас до управління всіма справами країни», партійно-державне керівництво ігнорувало досвід західних демократій, які чимало зробили для розвитку реального самоуправління (Ізраїль, Іспанія, США та ін.). Нині більшість політологів вважається, що, тільки будучи доведеним до реалізації

принципу самоуправління, демократія зможе дати адекватну сучасній цивілізації організацію політичного життя.

Річ у тім, що, збігаючись в основному, демократизація і самоуправління мають і певні відмінності. Про те, що розвиток демократії не завжди означає поглиблення самоуправління, можуть свідчити такі приклади. Надання можливості обрання найбільш достойного представника з декількох кандидатів, яка є важливою процедурою демократизації виборчої системи, може нічого не дати для розвитку реального самоуправління, якщо водночас не зростатиме роль представницьких органів. Те саме можна сказати і про виборність керівників на виробництві зі збереженням за ними монополії на основні управлінські функції.

Як слушно зауважив Р. Дарендорф (ФРН), демократія не може бути «правлінням народу» в буквальному розумінні. Народовладдя й самоуправління передбачають, насамперед, свободу вибору народом компетентних керівників, а також можливість народу впливати на них і в разі потреби замінювати їх більш достойними і компетентними. Але головним при цьому є створення умов для управління всіма справами суспільства не тільки від імені народу і не тільки в інтересах народу, а й здійснення цього управління самим народом. Іншими словами, йдеться про перехід до політичної організації, яка робить управління суспільством і державою безпосередньою справою самих громадян. Лише за таких умов відбувається інверсія суб'єктно-об'єктних відносин, тобто з'являється можливість бути не тільки об'єктом, а й суб'єктом управління, влади, що і є суттю самоуправління.

Першочергове значення має впровадження самоуправлінських засад в економіці, яка є вирішальною сферою життя суспільства. Саме тому розвиток демократії на виробництві є важливою підмогою, яка допоможе забезпечити широку та активну участь людей і в інших сферах суспільного життя. Для цього потрібно, щоби кожний трудовий колектив став осередком самоуправління, а кожний трудівник — реальним власником (індивідуальним або колективним).

Самоуправління не може розвиватися тільки на суто громадських засадах. «Чисте» самоуправління навряд чи зможе колись, навіть у віддаленій перспективі, заступити державні форми і механізми управління, існуючи поряд з ними і в них самих, переплітаючись і поглиблюючи тим самим демократизм усієї політичної системи. Це, звісна річ, не виключає повернення державою невластивих їй функцій суспільству, оскільки державна монополія на них призвела економічне і соціальне життя до глибокої кризи.

Важливе значення, з огляду на вищезазначене, має підвищення статусу і розширення повноважень місцевих органів влади, що є загальновизнаним показником демократизму суспільства. Якщо для тоталітарної чи авторитарної держави характерна безправність місцевої влади, то в демократичному суспільстві здійснюється ретельно продуманий і раціональний розподіл компетенцій та повноважень різних рівнів влади. Внаслідок такого розподілу місцеві органи в демократичних країнах мають реальні права самоуправління. Центральна влада не втручається у сферу компетенції місцевої влади, хоча за федеративної моделі державного устрою неухильно дотримується принципу верховенства федеральних законів над рішеннями місцевих органів влади. Прерогативою місцевої влади є такі важливі сфери суспільного життя, як освіта, охорона здоров'я, підтримання правопорядку, будівництво доріг і т. ін.

Серед головних критеріїв демократичності суспільства — наявність фундаментальних прав і свобод людини. Нормою сучасної політичної культури стає розуміння пріоритетності (верховенства) прав людини над будь-якими іншими правами та інтересами (класовими, партійними, національними та ін.), розуміння цих прав і свобод як абсолютної цінності, без якої демократія неможлива. Справжній демократизм вимагає усунення дистанції, що відділяє проголошені права, та їх реального втілення. Звісно, проблема прав людини є вічною, оскільки ніколи не настане такий час, коли права та свободи особи досягнуть абсолютної досконалості.

Надзвичайно важливим для суспільного поступу є й питання про принципи демократії, з-поміж яких — влада більшості, плюралізм, рівність, поділ влади, виборність, гласність, контроль. За тоталітарного чи авторитарного правління вся повнота державної влади узурпована вузьким колом правлячої еліти, яка своїми діями ігнорує волю та інтереси народу. У демократичному суспільстві внаслідок волевиявлення народу стосовно якогось питання утворюється більшість, яка врешті-решт і визначає позицію влади. Іншими словами, демократія — це не просто влада народу, а влада саме його більшості, що є суттю народного суверенітету.

Принцип більшості не можна абсолютизувати і вважати його бездоганно демократичним, якщо ігнорується право меншості на опозицію. В демократичному суспільстві і більшість, і меншість громадян є цілком рівними у своїх правах і свободах. Світова історія знає чимало прикладів, коли більшість із різних причин (недостатньої інформованості, тенденційної пропаганди, мітингових емоцій і т. д.) підтримувала неправильні

та навіть згубні рішення і дії. Правда була за меншістю, яка від початку виступала проти таких рішень. Іншими словами, саме життя переконливо спростовує сталінський постулат: «Правда завжди за більшістю». Нічого спільного з демократією не має теза про «примус відносно меншості» і «цілковите підпорядкування її волі більшості».

Демократична організація суспільства неможлива без дотримання принципу плюралізму, який дає можливість управляти на основі врахування множинного характеру громадської думки і позицій різних суб'єктів політики. У плюралістичному суспільстві з цією метою меншості надається юридично гарантоване право на опозицію. Підкоряючись законам та іншим рішенням державної влади, прийнятим за волею більшості, меншість має узаконену можливість виражати свою незгоду з такими рішеннями, знімати з себе відповідальність за ті з них, які можуть мати негативні наслідки.

Якщо тоталітарна держава придушує опозицію, а авторитарна всьляко її обмежує, то в демократичному суспільстві вона є органічним елементом політичного процесу. Наявність опозиції в парламенті, а також у всіх інших сферах суспільного життя забезпечує реальний плюралізм думок і дій, що є необхідною умовою вироблення оптимальних рішень. Без опозиції, як свідчить історичний досвід, виникає реальна загроза переродження демократії в диктатуру. Ефективним засобом боротьби опозиційних сил за реалізацію своїх інтересів є багатопартійність. Якраз багатопартійність, що функціонує тоді, коли всі політичні партії мають рівні правові можливості боротися за виборців і за своє представництво в органах державної влади, виключає монополію будь-якої партії на цю владу.

Важливим принципом демократії є принцип рівності, проголошений Великою французькою революцією кінця XVIII ст., що його у XX ст. було втілено в Загальній декларації прав людини. Перша стаття цього документа проголошує: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїх достоїнствах і правах». Сучасне тлумачення принципу рівності виходить із того, що за демократії можлива і навіть неминуча соціально-економічна нерівність громадян. Демократія передбачає лише політичну рівність усіх перед законом, незалежно від соціального і матеріального становища, але не може гарантувати однакового рівня життя. Подібна нерівність, хоч і по-різному, існує практично в усіх сучасних демократіях. Проте держава під впливом демократичних сил вживає заходів для забезпечення достатнього рівня соціальної захищеності соціальних груп, які потребують допомоги.

Атрибутом демократії є також принцип поділу влади, відповідно до якого законодавча, виконавча і судова гілки влади відокремлені та достатньо незалежні одна від одної. Водночас вони постійно взаємодіють між собою в процесі формування і здійснення державної політики. Такий поділ влади фактично відсутній у тоталітарних і авторитарних режимах, де, по суті, і законодавча, і виконавча, і судова влада зосереджені в руках монарха, узурповані вузькою групою правлячої еліти або ж перебувають під контролем правлячої партії. В демократичному суспільстві кожна з влад наділена повноваженнями, але кожна з них урівноважує одна одну і не дозволяє жодній з них посісти панівні позиції у суспільстві.

Загально визнаним демократичним принципом є виборність основних органів державної влади. При цьому демократія передбачає забезпечення вільних виборів, які докорінно відрізняються від виборів недемократичних і формальних. Усі громадяни за таких умов мають виборчі права і реальні можливості брати участь у виборах. Втім, демократія не виключає наявності цензу осілості, згідно з яким право обирати та бути обраним у багатьох країнах мають лише ті громадяни, які проживають там упродовж певного часу. Проте решта обмежень у виборчих правах (за національною, релігійною, статевою, майновою, професійною та іншими ознаками) явно суперечать природі демократії. Вони заборонені і в міжнародних документах, і в конституціях та законах багатьох країн.

Неодмінною ознакою демократичного суспільства є гласність щодо всієї діяльності державних органів, політичних партій, громадських організацій. Для цього, зокрема, забезпечується вільний доступ преси і громадськості до інформації про діяльність вищого законодавчого органу. Своєю чергою, уряд повинен своєчасно інформувати парламент про діяльність усіх державних структур, про всі напрями внутрішньої та зовнішньої політики.

У демократичному суспільстві засідання парламенту відкриті для засобів масової інформації та громадськості, для чого засідання парламенту частково, а іноді й повністю транслюються радіо і телебаченням. Елементом гласності є оперативна публікація стенограм парламентських дебатів, а також результатів поіменних голосувань. Нормою є відкритий характер державних бюджетів, звітів про діяльність різних міністерств і відомств. Іншими словами, в демократичному суспільстві громадяни мають у своєму розпорядженні досить повну інформацію про діяльність обраних ними органів влади, а також про діяльність партій і громадсько-політичних організацій. Особ-

ливу роль у забезпеченні такої гласності відіграє преса та інші засоби масової інформації, що мають незалежний статус і є вільними від цензури. Звісно, ці засоби повинні нести повну відповідальність за свою інформацію і можуть бути притягнені до судової відповідальності за її перекручення, поширення недостовірних даних, наклепів як на офіційних осіб, так і на звичайних громадян, а також за розголошення державних таємниць. Однак демократія не допускає обмежень на обґрунтовану критику будь-кого з боку преси та інших засобів масової інформації.

Демократична організація суспільного життя передбачає також наявність незалежного контролю, який здійснюється не тільки «згори», але постійно та ефективно «знизу». Відсутність незалежного контролю за діяльністю державних структур і з боку громадськості породжує низку таких негативних явищ, як бюрократизм, корупція та ін. Але демократичний контроль, ясна річ, не має нічого спільного з «контролем» з боку держави за тоталітарного режиму.

Серед інших напрямів демократизації суспільства можна вказати на необхідність вироблення дієвих засобів боротьби з бюрократизмом: розвиток реальної критики; радикальне зміцнення законності й правопорядку; створення ефективного механізму своєчасного самооновлення політичної системи. Для цього слід використовувати ті інститути демократії, які витримали випробування часом, модернізуючи їх у разі потреби; рішуче відмовлятися від тих форм демократії, які не відповідають сьогоденню; створювати нові демократичні інститути, які сприятимуть розвиткові самоуправлінських засад у державному і громадському житті.

Демократизація суспільства, як показує практика, може супроводжуватися певними втратами і помилками, які просто неминучі для цього процесу, і все ж цінності демократії значно переважають її негативні наслідки. Так, наприклад, демократично ухвалені рішення можуть бути не тільки не оптимальними, а й зовсім помилковими. Але важливо, що вони, на відміну від прийнятих недемократично, піддаються оперативній корекції, забезпечують зворотний зв'язок і вчать громадян мистецтву управління на власному досвіді.

Великою загрозою для демократії є вульгарне отождоження її з уседозволеністю та безвідповідальністю. Нерозуміння або ігнорування того, що демократія не може існувати поза законом і над законом, створює реальну небезпеку сповзання суспільства до стихії та анархії, свавілля і влади натовпу (охлократії). Ще Платон застерігав, що найбільша свобода може

перетворитись на жорстоку тиранію, коли народ стає юрбою, натовпом, який керується лише інстинктом. Про це ж попереджав і Аристотель, називаючи охлократію найгіршою з усіх форм правління. Як свідчить історичний досвід, демократія, яка трансформується в охлократію, неминуче прямує до диктатури і тиранії. Демократія повинна опиратися на законність і владу, що її забезпечує. Головною силою, що гарантує законність і збереження демократичних норм і цінностей, є міцна державна влада. Поширене в масовій свідомості уявлення про те, що за демократії держава є слабшою, ніж за тоталітаризму чи авторитаризму, є не лише хибним, а й небезпечним. Адже без твердої та ефективної державної влади суспільство не зуміє забезпечити правопорядок, домогтися виконання законів усіма громадянами, захистити їх одночасно від сваволі. Демократія при цьому не виключає з боку влади досить рішучих дій, застосування законного примусу до злочинців, екстремістів та інших елементів, які загрожують суспільству. В разі виникнення особливо гострих соціально-економічних або політичних ситуацій держава може, залишаючись у рамках законності, піти на тимчасове обмеження окремих демократичних норм.

Демократизація суспільства вимагає такої політики, яка забезпечила б розумний компроміс між зростанням політичної активності людей, з одного боку, і збереженням порядку, дотриманням законності, виключенням насильства під час розв'язання виниклих конфліктів — з іншого. Для цього необхідно також, щоб громадяни, всі суб'єкти політичної діяльності вчилися жити в умовах демократії. Лише тоді процес демократизації забезпечить формування правової держави і громадянського суспільства. Будь-які спроби стримати демократію або вдатися до її імітації означатимуть, по суті, гальмування суспільного прогресу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Чому, на вашу думку, демократія з'явилася саме в Європі?

Як співвідносяться між собою демократія і революція?

У чому полягає загроза демократичному розвитку сучасної цивілізації?

Проаналізуйте соціальну базу та правове підґрунтя існування античної, класичної (XIX ст.) і сучасної форм демократії.

Чи існує глобальна тенденція до прогресуючого утвердження демократії упродовж світової історії?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Демократія: політичний ідеал і політична практика.

Етапи переходу до демократії в країнах Південної, Центральної та Східної Європи.

Демократія в західній політичній думці ХІХ—ХХ ст.

Загрози демократичному розвитку на межі тисячоліть.

ЛІТЕРАТУРА

з книг можливало з'ясувати історичний зв'язок між ними.

Аз А. «Порівняльна революція» і перехід до демократії у Центральній та Південній Європі // Політологічні читання. — 1992. — № 3.

Даль Р. Введение в экономическую демократию. Введение в американскую политику. — М., 1991.

Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века // Кентавр. — 1992. — № 5—10.

Кельман М. Десять засад демократії // Право України. — 1996. — № 8.

Ковлер А.И. Исторические формы демократии. — М., 1990.

Колесников С. Человеческие измерения демократии // Свободная мысль. — 1991. — № 16.

Лобер В. Демократия: от зарождения идеи до современности. — М., 1991.

Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого й сучасності про вільне демократичне суспільство і права людини. — К., 1994.

Остром В. Демократия и самоуправление // Государство и право. — 1994. — № 4.

Паренти М. Демократия для немногих. — М., 1990.

Салмин А.М. Современная демократия. — М., 1992.

Токаиль А. О демократии в Америке. — М., 1994.

Трипольський В.О. Тернисті шляхи демократії: спроба політологічного аналізу // Український історичний журнал. — 1994. — № 6.

Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. — М., 1995.

Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. — М., 1993.

Что такое демократия? Парламентаризм и правительственная система определения и ограничения // Полис. — 1992. — № 3.

Шапиро И. Демократия и гражданское общество // Полис. — 1992. — № 4.

Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. — К., 1995.

Політичне управління являє собою особливий механізм, котрий постає із самої природи суспільного процесу. Управління значною мірою визначає соціальне майбутнє і якість сучасного життя. Масштабність історичних перетворень потребує посилення ролі управління в забезпеченні злагодженого, чіткого та безперервного функціонування суспільного організму. В Україні, де фактично заново формуються державні структури, де радикальні перетворення охопили всі найважливіші сфери суспільства, політичне управління набуває особливої ваги.

Сутність управління та його роль у суспільно-політичному житті

Прогрес будь-якого суспільства, використання його потенціалу значною мірою залежать від рівня управління соціальними процесами. Усвідомлення цієї залежності зумовило значну трансформацію науки про управління, яка була в основному наукою про організацію технологічних процесів, і лише з часом на перший план почала виходити наука про управління людьми. Прийнято вважати, що за умов, коли об'єктами управління є люди, колективи, соціальні групи, управління набуває форми керівництва (звідси поняття «управління» і «керівництво» надалі розглядаються як тотожні).

Вихід на рівень регулювання суспільних відносин, тобто відносин між класами, націями та іншими соціальними групами, надає управлінню політичного характеру. Іншими словами, політика є конкретним різновидом управління, здійснюваного з використанням влади для вдосконалення соціальних відносин. Суттю політичного управління, отже, є свідомий цілеспрямований вплив людей і владних структур на суспільство в цілому або на окремі його сфери з метою їх оптимізації (впорядкування, вдосконалення і розвитку) та досягнення певних цілей.

Спеціалісти вважають, що найбільші суспільні витрати (як матеріальні, так і моральні) є наслідком недосконалості управлінської діяльності. Не випадково, пояснюючи крах якоїсь структури, американці називають три причини: погане управління; погане управління; погане управління.

Радикальна перебудова системи управління є складовою загального процесу оновлення нашого суспільства. Адже ко-

мандно-адміністративні форми і методи управління, не змінюючись упродовж багатьох десятиріч, перетворилися на гальмо розвитку суспільства. Стримуючи розвиток продуктивних сил, демократії та особи, ці форми й методи були нерациональними та антигуманними навіть за тоталітаризму. І вже зовсім анахронічними стали вони в умовах науково-технічної революції та переходу до громадянського суспільства. Проте ще й досі низка елементів командно-адміністративної системи управління сприймаються багатьма як єдино правильні. Продовжують лунаати голоси тих, хто закликає до «твердої руки», оскільки «суспільство стало некерованим».

Справді, керувати суспільством в умовах демократії набагато складніше, ніж робити це командно-вольовими методами. У багатьох країнах вже давно зрозуміли ту обставину, що управління вимагає постійної уваги і величезного напруження. Намагання законсервувати «спрошені» методи управління, властиві командно-адміністративній системі, становлять значну небезпеку для суспільства.

У підходах до ролі й місця управління не можна абсолютизувати дію об'єктивних закономірностей у суспільному житті, оскільки це веде до приниження ролі свідомої діяльності людей, в тому числі й управління. Але слід відмовитися від спроб розглядати суспільство як об'єкт, що піддається всеохопному, «тотальному» управлінню і плануванню.

Як свідчить практика, політичне управління досягає найбільшої ефективності не тоді, коли воно намагається охопити все до найменших деталей, а тоді, коли свій вплив на людей здійснює через регулювання ключових соціальних процесів. Труднощі оновлення суспільства значною мірою можна пояснити дією принципу Ле Шательє — Брауна, згідно з яким складна система, що стає об'єктом зовнішнього впливу, намагається перебудуватися таким чином, щоб максимально зменшити результати цього впливу.

- Серед багатьох цілей політичного управління основними є:
 - реалізація інтересів тих чи інших політичних сил і соціальних груп;
 - регулювання суспільних відносин і суперечливих інтересів різних класів і соціальних груп;
 - захист державних інтересів на міжнародній арені;
 - вироблення оптимальних форм організації та стимулювання діяльності людей;
 - забезпечення політичної стабільності та правопорядку; регулювання економічної діяльності;
 - стимулювання науково-технічного прогресу і т. д.

Ефективність управлінської діяльності значною мірою залежить від її соціотехніки, тобто сукупності форм, методів і засобів, які використовуються суб'єктами управління для досягнення поставлених цілей. Соціотехніка включає також і стиль управління, що є суб'єктивно-особистісною формою реалізації тих чи інших методів. Через це той самий метод дає різні результати, якщо він використовується різними суб'єктами управління.

Вперше типологію управлінських методів і стилів дослідив ще в 30-х рр. Курт Левін, ввівши в науковий обіг поняття «авторитарне», «анархічне» і «демократичне» управління. Під авторитарним типом розуміють управління з допомогою вольових, твердих і навіть жорстких засобів, коли один суб'єкт, використовуючи всю повноту влади, керує всім, нехтуючи думкою інших. Під анархічним типом розуміють ситуацію, коли всі намагаються управляти всім, виходячи за межі своїх повноважень. Нерідко цей тип називають ще ліберальним, пасивним, м'яким, млявим, що базується на потуранні. Демократичний тип передбачає взаємодію всіх суб'єктів управління на основі раціонального розмежування функцій і сфер регулювання. Деякі політологи називають цей тип гнучким, універсальним, зміщаним, симбіозним, що поєднує риси авторитарного й ліберального методів.

Історичний досвід, а також соціологічні дослідження переконливо свідчать про згубні наслідки для суспільства як авторитарно-командного, так і анархічного типів управління. Вони дискредитували себе і в морально-політичному плані, і в матеріальному, оскільки всі сфери суспільного життя вимагають гнучких методів керівництва і постійної демократизації управління. Про найбільшу ефективність демократичного типу керівництва свідчать дослідження К. Бірта, Х. Прільвітца, Ф. Геннова, А. Хараша, Х. Ріхтера, В. І. Терещенка та ін.

Найвні в літературі й інші класифікації типів управління. Так, наприклад, волонтаристський тип характеризує діяльність суб'єкта управління, який легковажить об'єктивними закономірностями суспільного розвитку. Залежно від результативності розрізняють ефективний і неефективний, позитивний і негативний типи управління. Виокремлюють також директивний і товариський (авторитетний), прагматичний і моралізаторський, парадний і діловий типи.

Основними елементами процесу управління є збір інформації та її оцінка, винесення рішення, організація його виконання, здійснення контролю, координація і регулювання дій, перевірка виконання та оцінка результатів. Ядром управлінської діяльності є винесення рішень. Вибір цілей і способів їх досягнення, визначення завдань є головним у політиці, оскільки якість обраного рішення значною мірою зумовлює результативність усієї справи управління. Саме тому управління нерідко характеризують як цілеспрямовану діяльність щодо вироблення і втілення в життя політичних рішень.

На відміну від інших видів політичної діяльності, політичні рішення належать до так званого типу позапрактичних дій, які є абстрактним уявленням про бажані або можливі результати й безпосереднім імпульсом просування до них. Проте, як і вся політика, винесення політичних рішень має орієнтуватися на два рівні оцінок і прогнозів: перший — це рівень громадської думки (як розуміють нині процеси і як бачать майбутнє широкі верстви населення); другий — це оцінки експертів, спеціалістів (економістів, соціологів, політологів, юристів та ін.). На жаль, часто політичні рішення ухвалюються не тільки без урахування оцінки експертів, а й навіть з ігноруванням громадської думки, що загалом негативно впливає на їхню результативність.

Зачіпаючи тією чи іншою мірою інтереси різних категорій людей, політичні рішення можуть сприяти як узгодженню цих інтересів, їх примиренню, так і загострювати їх, вести до переростання суперечностей у конфліктну фазу. Правильні політичні рішення гармонізують різномірні інтереси класів, націй та інших соціальних груп, а також поєднують локальні інтереси з суспільними. Для вироблення таких рішень суб'єкт управління повинен знати: обставини, які можуть вплинути на реалізацію рішення; думки й настрої тих, хто має виконувати рішення; ставлення до рішення тих соціальних груп, потреби та інтереси яких воно має задовольнити. Для цього в кожній політичній системі є канали передачі в центр винесення рішень сигналів про динаміку суспільних потреб та інтересів. Така передача може здійснюватись, наприклад, через представницькі органи, політичні партії та громадські організації, інші спеціальні структури, під час зустрічей депутатів різних рівнів із виборцями. Сигнали в центри винесення рішень можуть надходити також і через неофіційні канали.

Великий вплив на такі центри можуть здійснювати різні

...влада громадянської думки (організація суспільних почи-
нень; комітетів за участю осіб, які користуються авторитетом;
направлення делегацій від жителів; подача органам влади пе-
тицій; публікація в пресі відкритих листів; поширення листівок
і прокламацій). У критичних ситуаціях громадянськість може вда-
ватися також до організації масових акцій, починаючи з маршів
протесту, демонстрацій, страйків і закінчуючи протизаконними
діями (захоплення приміщень, блокування доріг та ін.).

Враховання суб'єктами управління інтересів і потреб різ-
них категорій населення повинно доповнюватися залученням
до процесу вироблення рішень широкого кола спеціалістів, ек-
спертів, представників зацікавлених соціальних груп і політич-
них сил. Тільки завдяки цьому можна досягти максимального
врахування всіх вимог, умов і чинників, виявити сильні та слабкі
аспекти пропонуваніх рішень.

Груповий, колегіальний принцип вироблення рішень суб'єк-
том управління є атрибутом політичного життя за демократією.
Звісно, він не виключає, а, навпаки, передбачає персональну
відповідальність кожного за певну роботу або її частину. Ігно-
рування колективного характеру управлінської діяльності веде
до помилок і прорахунків, негативних наслідків. Проте, як свід-
чать спеціальні дослідження, висока згуртованість групи, що
виносить рішення, може спричинити порушення правил раці-
ональності. Саме тому до складу груп, із яких складається
суб'єкт управління, обов'язково мають входити особи, які ма-
ють різні погляди й позиції, вміють їх обстоювати.

х Політичні рішення є актом вибору одного з можливих ва-
ріантів політичної діяльності. Такий вибір здійснюється на прак-
тиці двома методами: голосуванням за більшістю голосів і кон-
сенсусом. Голосування за принципом більшості є одним із най-
більш поширених способів вироблення політичних рішень, який
цілком відповідає демократичним процедурам. Проте нерідко
ухвалені в такий спосіб політичні рішення не дають бажаного
результату, не знімають гостроти суспільних проблем. Ефек-
тивнішими є рішення, ухвалені методом консенсусу (тобто згоди
всіх завдяки компромісові). Виробити таке рішення значно
складніше, ніж голосуванням за більшістю голосів. Для цього є
необхідним хоча б частковий збіг інтересів, а також наявність
спільної або вищої цінності. На національному рівні такою ви-
щою цінністю, що об'єднує всіх, є досягнення або збереження
незалежності й цілісності держави.

Основними труднощами процесу вироблення політичних
рішень є: обмеження вільного і всебічного аналізу всіх можли-
вих варіантів рішень і зведення їх до одного, який подається

умови й чинники, які спричинять перешкоди для реалізації вибраної альтернативи; перебільшення чи нехтування можливих наслідків обраного рішення, тенденційне акцентування на позитивних результатах і замовчування негативних наслідків.

Отже, тільки гласність про процес вибору альтернативного варіанта рішення, повне уявлення про ті умови, в яких це рішення буде реалізовуватись, а також відкрита інформація про його можливі наслідки можуть забезпечити підтримку рішення громадянськістю, дати йому шанс на втілення в життя.

Значною мірою це залежить також від умілого використання суб'єктами управління політичних інструментів організації та регулювання соціальних відносин. Сучасна соціотехніка управління включає комплекс таких інструментів впливу, головними серед яких є правові норми, засоби тиску і заохочення, умовляння і маніпулювання. Розрізняються вони між собою способом, що його використовують суб'єкти управління, аби домогтися схвалення індивідом чи соціальною групою виробленого рішення та бажаної моделі поведінки.

Правові норми є найбільш ефективним засобом впливу на людей з високим рівнем правової та політичної культури. Проте в усіх країнах, у тому числі й тих, де вже сформовано правову державу, як додатковий чинник для стимулювання поваги до правових норм використовують і примус. Схилити до підтримки політичних рішень органів влади можуть також засоби тиску: позбавлення роботи, заборона на професії, втрата певних прав, якими користуються слухняні або здатні до компромісів люди (можливості їздити за кордон та ін.). З цією метою використовуються й засоби заохочення: доступ до послуг та благ (спеціалізованих магазинів, майстерень і поліклінік), надання інших переваг. Використання суб'єктом управління свободи розпоряджатися різними благами, що мають притягальну для людей силу, ставить їх часто перед досить непростим вибором. Індивіди чи соціальні групи повинні робити вибір між доведінкою, що відповідає їхнім принципам, але спричиняє покарання або ж досить відчутну відсутність заохочення, і поведінкою, яка ігнорує ці принципи, але натомість дає блага й привілеї.

Часто суб'єкти управління для здійснення впливу на людей вдаються до умовлянь, які створюють враження, що винесене рішення є доцільним, а отже, і вигідним індивідам і соціальним групам, відповідає їхнім інтересам. Соціотехніка умовлянь складається з двох основних груп: раціональна аргументація (логічні докази, використання статистичних даних, фак-

...), примасивлено аргументів і т. д.); праціональна аргументація (використання не сили аргументів, а сили авторитету осіб, які підтримують обрані рішення; апеляція до думки більшості; формування емоційного чинника завдяки висміюванню, використанню національних почуттів і т. д.).

Одним із видів регулятивного впливу є також маніпулювання, яке використовується для корекції поведінки окремих громадян або соціальних груп. Робиться це без їхнього відома утаюванням інформації, яка могла б якимось чином вплинути на людей, створенням, а потім насаджуванням стереотипів (класових, національних, релігійних та ін.) для деформованого сприйняття дійсності.

Способи й засоби підвищення ефективності політичного управління

Сучасна соціотехніка управління охоплює комплекс апробованих у різних країнах засобів, методів і способів підвищення ефективності управлінської діяльності. Особливо важливе значення має оптимізація інформаційного забезпечення цієї діяльності, оскільки будь-яка керована система не в змозі функціонувати і виробляти відповідні рішення без повної, достовірної та оперативної інформації. Відсутність такої інформації позбавляє суб'єктів управління можливості виносити адекватні рішення. Недостовірний характер інформації, намагання зробити її «приємною» та «вигідною» стає причиною багатьох бід суспільства. Помилковим є також властиве багатьом суб'єктам управління прагнення мати якомога більше інформації з місць, що утруднює процес вироблення рішень, оскільки інформативними є лише ті сигнали (дані, повідомлення), які дають знання для зменшення ентропії. В Україні, наприклад, циркулюють сотні мільярдів різних документальних матеріалів, що становить щорічно до 4 тис. на кожну людину. Майже 90% такої «інформації», що надходить у вищі центри, де ухвалюються рішення, експерти визнали непотрібними.

Необхідною умовою ефективного управління є організація дієвого контролю за виконанням рішень. Відсутність такого контролю призводить до того, що навіть усебічно продумані та обгрунтовані рішення нерідко залишаються лише на папері («у сфері чистого мислення») і не знімають гостроти наявних проблем. Проте контроль не повинен перетворюватися на потік всляких перевірок, інспекцій і ревізій, які відривають людей від практичної роботи, створюють на місцях ситуацію не-

у разі виявлення якихось порушень і відхилень представники суб'єктів управління допомагали шукати способи їх усунення, як це робиться, скажімо, у багатьох західних країнах. Крім того, нормою демократичного суспільства і правової держави є здійснення контролю за центрами вироблення рішень з боку громадян або організацій.

Не можна підвищити ефективність управлінської діяльності, якщо не покласти край її надмірній централізації. Звісно, стратегічні функції центру необхідні в будь-якій політичній системі. Проте життя переконало доволу, що неможливо правильно і своєчасно вирішувати всі питання з одного центру. За часів командно-адміністративної системи під прикриттям принципу «демократичного централізму» управління практично всіма більш-менш важливими справами здійснювалося на рівні вищих центрів влади, що перетворювало об'єкти управління в слухняні знаряддя виконання.

Надзвичайно важливою умовою підвищення ефективності політичного управління є участь в управлінській діяльності різних категорій населення. Все це вимагає вироблення демократичного механізму включення в управлінські процеси народу, розкриття його ініціативи, що дасть відчутний імпульс радикальному оновленню суспільства.

Життя настійно потребує докорінної перебудови організаційних структур управління, ліквідації зайвих ланок, скорочення управлінського апарату і підвищення його ефективності. Як показує досвід, цей процес вимагає підпорядкування апарату представницьким органам, оптимізації управління завдяки раціональному розподілові функцій, висуненню або виборам умілих і талановитих організаторів-професіоналів, змінюваності з огляду на віковий ценз або згідно з демократичною процедурою, відкликання осіб, які не виконують своїх обов'язків.

Звісна річ, було б помилкою прагнути здійснювати керівництво справами суспільства без особливої категорії управлінців. Життя не підтвердило марксистських прогнозів, будімо управління людьми буде замінене управлінням речами. Проте апарат управління має базуватися на високому професіоналізмі та глибокому знанні основ науки управління. Працівники такого апарату мають займатися виключно своєю справою, володіти сучасною інформаційною технологією, постійно підвищувати рівень своєї кваліфікації, освоювати досвід управлінської справи в інших країнах.

Створення цілісної, ефективної та гнучкої системи управ-

тичної політичної системи, формування громадянського суспільства і правової держави. Перехід від командно-адміністративних до демократичних методів управління сприятиме підвищенню ефективності політичної діяльності та реалізації творчого потенціалу суспільства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Визначте чинники, що впливають на ефективність управлінської діяльності, і порівняйте їх з критеріями ефективності управління.

Як співвідносяться між собою політика та управління?

Як взаємодіють політичні технології та механізми реалізації політичних рішень?

Визначте роль бюрократії в ухваленні та реалізації управлінських рішень.

Проаналізуйте негативні тенденції бюрократизації політики та підміни останньої управлінням, а також визначте правові засоби упередження й подолання негативних тенденцій.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Співвідношення політики та управління.

Управлінські рішення та механізми їх реалізації.

Бюрократичні перешкоди та політична діяльність у сучасній Україні.

ЛІТЕРАТУРА

Абизов В.Є., Кремень В.Г. Політичні рішення: механізм прийняття. — К., 1995.

Афанасьев В.Г. Научное управление обществом. Опыт системного исследования. — М., 1973.

Бибик В.М. Політичний маркетинг і менеджмент. — К., 1996.

Бюрократия как феномен власти и управления. — К., 1989.

Восленский М. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991.

Гурне Б. Державне управління. — К., 1993.

Князев В.М. Соціальна технологія та управління політичними процесами в Україні. — К., 1995.

- марков М. Технология и эффективность социального управления. — М., 1982.
- Пастернак-Таранущенко Д. Три типа управления и перспективы политических партий в Украине // Подтекст. — 1996. — № 4, 5, 6 (8, 9, 10).
- Попов Г.Х. Эффективность управления. — М., 1985.
- Райт Г. Державне управління. — К., 1994.
- Сіренко В. Ф. Власть — интересы — управление. — К., 1991.
- Сулъс Д., Ру Д. Управління. — К., 1994.
- Цветков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності. — Харків, 1996.
- Янг С. Системное управление. — М., 1972.

ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА

Людина, особистість — первісний суб'єкт політики, наділений можливостями участі в політичному житті, впливу на владу. Ставлення людини до політики може набувати різноманітних форм політичної поведінки — від свідомого схвалення до стихійного заперечення. Політична активність людини, міра її участі в політичному житті, суспільна зрілість багато в чому залежать від якості політичної соціалізації, розвитку і вдосконалення політичної культури суспільства. Засвоюючи знання про політику, набуваючи досвіду політичної діяльності, людина стає громадянином — свідомим учасником політичного процесу.

Людський вимір політики і напрями політичної соціалізації особи

Доля будь-якого суспільства значною мірою визначається соціально-політичними цінностями, нормами і правилами життєдіяльності, яких додержуються його члени. Зараз політика стає важливою детермінантою розвитку особистості. В сучасній політичній науці поняттям, яке з найбільшим ступенем достовірності розкриває зв'язки між людиною і політикою, є поняття «політична соціалізація».

Цей термін упровадили в науковий обіг наприкінці XIX ст. американський соціолог Ф. Гіддінгс, французькі соціопсихологи Г. Тард та ін. Вони розуміли його як «процес розвитку соціальної природи людини», «формування особистості під впливом соціального середовища».

Соціалізація — процес залучення індивідів до наявних соціальних норм і культурних цінностей.

Вказуючи на її важливість, індійський політолог П. Шаран визначив соціалізацію як «процес цивілізації суспільства».

На межі 50—60-х рр. XX ст. за аналогією з цим поняттям було сформульоване визначення «політичної соціалізації», що його ввели в політичну науку американські соціологи й політологи. У підручнику для американських університетів зазначається, що політична соціалізація — це «процес, завдяки якому індивід засвоює політичну культуру суспільства, основні політичні поняття, свої права та обов'язки відносно уряду та набуває уявленнь про структуру й механізм політичної системи».

... цього визначення є те, що в ньому особистість виступає пасивним об'єктом виховання і навчання.

Політична соціалізація — сукупність процесів становлення політичної свідомості й поведінки особистості, прийняття й виконання політичних ролей, вияви політичної активності.

Оптимальнішим є визначення російського політолога Є. Шестопад, яка справедливо вважає, що поняття «політична соціалізація» ширше, ніж політичне виховання або просвіта, бо охоплює не тільки цілеспрямований вплив на особистість паявної ідеології та політики, не лише стихійний вплив, а й особисту політичну активність.

Процес політичної соціалізації має вирішити три основні завдання:

1) прищеплення новим членам суспільства основних елементів політичної культури і свідомості;

2) створення сприятливих умов для накопичення членами суспільства політичного досвіду, що його потребує політична діяльність і творчість усіх бажаючих;

3) якісного перетворення відповідних елементів політичної культури — необхідної умови суспільних змін.

Для усвідомлення основи політичної соціалізації слід звернути увагу на такі моменти:

1. Процес політичної соціалізації триває неперервно впродовж усього життя індивіда. З накопиченням соціально-політичного досвіду відбувається постійне видозмінювання або закріплення відповідних позицій у діяльності людини.

2. Політична соціалізація може набувати форми відвертої або прихованої передачі досвіду. Вона відверта, якщо містить безпосереднє передавання інформації, почуттів або цінностей. Приклад — вивчення суспільних дисциплін. Прихована політична соціалізація — це передавання неполітичних настанов, які впливають на політичні стосунки, на винесення політичних рішень, на поведінку.

Процес політичної соціалізації має історичний характер, що визначається специфікою цивілізаційного розвитку, розміщенням соціальних і політичних сил, особливостями політичної системи, а також своєрідністю сприймання всіх цих чинників кожним індивідом. Рівночасно слід звернути увагу на те, що політична соціалізація, скерована державними органами і партіями, має певну класову, політичну, моральну, естетичну та етичну спрямованість, покликана формувати «політичну людину» з певними громадянськими якостями.

Функції політичної соціалізації: інформаційна, ціннісно-орієнтовна, установчо-нормативна, діяльнісна.

Процес політичної соціалізації не можна уявити без інформації, без передавання знань про владу й політику, політичний устрій держави, форми і способи участі в управлінні суспільством, у вирішенні політичних питань, без знань і певного досвіду індивіда про його політично виправдану поведінку через участь у виборах, референдумах, суспільних акціях, політичних партіях, громадських організаціях та ін. Не менш важливою є й ціннісно-орієнтовна функція. У процесі її реалізації людина залучається до системи історично сформованих у даному суспільстві політичних відносин, цінностей та орієнтацій, у неї виробляються певний апарат політичного мислення, власна система ціннісних орієнтацій. Установчо-нормативна функція охоплює процес, спрямований на вироблення в особи певних настанов на сприйняття і споживання політичної інформації, ставлення до політичних подій і явищ, до дій інших осіб у сфері політики, вибір свого стилю і скерованості поведінки в політичних відносинах.

Громадянське дозрівання, заохочення людини до політики має стадійний характер, певні етапи розвитку. Воно починається вже у віці 3—4 років, коли через сім'ю, засоби масової інформації, найближче оточення дитина набуває перших знань про політику. На етапі первісної соціалізації діти одержують різні уявлення про правильну або неправильну поведінку, вчинки. Під впливом настроїв і поглядів, що панують у сім'ї, часто «закладаються» політичні норми і цінності на все життя. Останні відзначаються неабиякою стійкістю. Тому широкомасштабні перетворення соціальних і політичних відносин у суспільстві потребують певних змін і в моделі сімейних відносин.

Політичне виховання і навчання дітей значною мірою відбувається в школі, період перебування в якій становить вторинну політичну соціалізацію. За цей час вивчаються основні, загальноновизнані в суспільстві цінності й погляди, набувається початковий досвід соціальної практики, особливо через участь у діяльності молодіжних організацій.

Наступний етап політичної соціалізації доцільно пов'язувати з періодом життя від 16—18 до 40 років. У 16-річному віці люди одержують паспорт, а з 18 — юридичне право на участь у політичній діяльності. Водночас вони одержують ґрунтовні знання в суспільній сфері завдяки навчанню й роботі.

Політична соціалізація триває і з досягненням людьми зрілого віку (40—60 років). На їхню політичну поведінку значною мірою впливають життєвий досвід, наявність дорослих дітей,

... — це період, коли люди вдосконалюються в політиці, вони краще і глибше оцінюють суспільно-політичні події, завдяки чому можуть вносити корективи у свої політичні погляди й поведінку.

У процесі політичної соціалізації не можна не враховувати ролі стихійних чинників — війн, революцій, політичних та економічних криз. Якщо політична система перебуває в стані кризи, відбуваються порушення і серйозні збої в процесі політичної соціалізації. Складаються деформовані уявлення про суспільство, які набувають стійкого характеру. Це можна бачити на прикладі тих країн, які довгий час існують і розвиваються в умовах конфлікту або переживають серйозну системну кризу. Люди втрачають систему орієнтирів, не мають можливості навчитися стійкої політичної поведінки. В суспільстві складається ситуація, коли гра йде «без правил», що порушує його інтеграцію і стабільність. У разі неспроможності суспільства вирішити нагальні політичні та інші проблеми в ньому як протидія виникають цінності, сили, форми опозиційної соціально-політичної та культурної діяльності, які впливають на процес політичної соціалізації. Отже, розглядаючи проблему політичної соціалізації, необхідно: по-перше, звернути увагу на вік та індивідуальні особливості кожної людини; по-друге, на навколишнє соціальне середовище; по-третє, на політику, що її здійснюють інститути влади, впливаючи на стан суспільства; по-четверте, на суспільно-політичні партії та організації, а також на особливості й рівень політичної культури і субкультур.

Різні механізми передачі культурних традицій і норм у тих чи інших політичних системах дозволяють вирізнити відповідні типи політичної соціалізації:

1) *гармонійний тип політичної соціалізації*, який відображає психологічно нормальну взаємодію людини та інститутів влади, раціональне й шанобливе ставлення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення ним своїх громадянських обов'язків;

2) *гегемоністський тип*, котрий характеризує негативне ставлення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, крім «своїх»;

3) *плюралістичний тип*, який свідчить про визнання людиною рівноправності з іншими громадянами, їхніх прав і свобод, про її здатність змінювати свої політичні пристрасті й переходити на нові позиції, до нових ціннісних орієнтацій;

4) *конфліктний тип*, що формується на базі міжгрупової боротьби, протистояння взаємозалежних інтересів і через те бачить мету політичної участі у збереженні лояльності до своєї

групи та підтримці її в боротьбі з політичними супротивниками.

Польський вчений Єжи Бятр розрізняє п'ять принципово відмінних за ставленням до політики типів особистості. Активісти — це люди, позиція яких стосовно політики і влади, як центральної категорії політики, є активною. Вони не обов'язково повинні в даний момент схвалювати чи підтримувати існуючу владу; щодо влади як такої вони дотримуються позитивних позицій. Вони впевнені в тому, що влада є важливою цінністю, що вона являє собою привабливе благо, а самі активно прагнуть до одержання її — для себе і для групи, членами якої вони є. Тому вони цікавляться політичними проблемами та інформовані про них.

Ступінь справжньої інформованості може бути різним, залежно від рис індивіда (скажімо, від рівня його загальної освіти) і рис системи (приміром, від ступеня ознайомлення суспільства з важливою політичною інформацією); але активісти добре інформовані.

Компетентні спостерігачі цікавляться політикою, розуміють її значення, але не прагнуть брати в ній участі. Здебільшого це відбувається під впливом якихось доказів, що їх вони вважають вирішальними (наприклад, вони можуть стати членами політичного керівництва тоді, коли їхня вітчизна знаходиться в небезпеці, але повернутися до інших занять, яким вони віддають перевагу, після того, як загроза минула). Такий тип людей часто зустрічається серед учених, письменників.

Компетентні критики відрізняються від вищеназваної категорії тим, що їхнє ставлення до здійснення влади чи взагалі до політики є категорично негативним. Їхній інтерес до політики тісно пов'язаний саме з гострою відразою до політичної діяльності. Вони інформовані про неї саме завдяки своїй негативній позиції.

Пасивні громадяни ставляться негативно чи нейтрально до здійснення влади і не цікавляться політичними справами, хоча бувають про них добре інформовані. Їхня інформованість може ґрунтуватися на тому, що як громадяни вони вважають себе зобов'язаними набути певних знань про політичне життя, хоча до політичних проблем ставляться байдуже чи негативно. По суті, це аполітичні громадяни країни, хоч і не відчужені.

Аполітичні й відчужені — це люди, які категорично відкидають особисту участь у політиці, не цікавляться політикою і мало про неї знають. Вони живуть наче за рамками політичної системи.

Отже, політична соціалізація — це процес не тільки надбання, а й втрати певних політичних якостей. До основних чин-

ції, відносять: характер і тип державного ладу, політичний режим, політичні інститути, партії, організації, рухи, а також неполітичні фактори: сім'ю, формальні й неформальні групи, навчальні заклади, виробничі колективи, культуру, засоби масової інформації, національні традиції. Їх називають агентами політичної соціалізації.

Визначаючи важливий вплив, що його прямо чи опосередковано справляє соціальне середовище на процес залучення людини до політики, не можна забувати про роль, яку в цьому процесі відіграє людська індивідуальність, зокрема такі її якості, як упевненість у собі, почуття особистої компетентності, віра у власні сили. Іншими словами, треба брати до уваги не лише імпульс, який перебігає до конкретного індивіда, а й відповідь цього індивіда — зворотний імпульс. Процес політичної соціалізації при цьому ніби всотує два діалектично пов'язані «зус-трічні» процеси.

Підвищенню ролі особи в політиці служить лише певна система соціалізації, яка здатна: створювати можливості для того, щоб індивід посів належне місце у сфері політики з урахуванням притаманних йому здібностей і схильностей; гарантувати основні права і свободи особи; максимізувати шанси і використати інноваційний потенціал тих людей, які є найбільш адібними і водночас свідомо орієнтованими на служіння суспільству; забезпечити якість публічної інформації про суспільні проблеми, передумови та обставини політичних рішень, що ухвалюються, а також про соціальні наслідки здійснюваних дій. Результатом високої якості публічної інформації є ефективний вплив суспільної думки на рішення й дії, що здійснюються владою. Високий рівень політичної соціалізації індивідів є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та їхньої стабільності.

Людина як суб'єкт політики та основні параметри її діяльності

У демократичному суспільстві політика здійснюється для людей і через людей. Тому активна участь особи в політичному житті, роль людини як суб'єкта політики має велике значення.

Політична діяльність індивідів може здійснюватись як політична участь (участь громадян у політичному житті суспільства) і як політичне функціонування.

...у часті — це здійснення або підтримка певних акцій з метою висловлення інтересів, позицій, вимог, настроїв, що панують у масах, формування їх у конкретні вимоги; здійснення тиску на органи влади, аби домогтися їх виконання, заявити свій протест чи підтримати певні рішення та дії.

Політичне функціонування — забезпечення участі політичних інституцій (державних установ, політичних партій, громадських організацій) в управлінні спільними справами.

Це — професійна політична діяльність, апаратна робота, керівництво громадським урядуванням.

Американський соціолог Х. Макклоскі, наприклад, визначає політичну участь, як «ту добровільну діяльність, завдяки якій члени суспільства беруть участь у виборі правителів і, прямо чи опосередковано, у формуванні державної політики». Завдяки політичній участі, по-перше, створюються умови для якнайповнішого розкриття потенціалу особи, що становить необхідну передумову ефективного вирішення суспільних завдань. По-друге, політична участь сприяє встановленню тісного взаємозв'язку політичних інституцій із громадянським суспільством, контролю за діяльністю політико-управлінських структур з боку народу.

Об'єктивні характеристики політичної діяльності та суб'єктивне сприйняття політики людиною, її розуміння власної ролі в ній служать підставою для вирізнення таких рівнів і типів участі:

1) реакція (позитивна або негативна) на імпульси, що виходять із політичної системи чи з її інституцій, не пов'язана з необхідністю високої активності людини, епізодична участь у політиці;

2) діяльність, пов'язана з делегуванням повноважень: участь у виборах (місцевих або державного рівня), референдумах і т. ін.;

3) участь у діяльності політичних і громадських організацій — партій, груп тиску, профспілок, молодіжних політичних об'єднань тощо;

4) виконання політичних функцій у рамках державних інституцій, включно із засобами масової інформації;

5) професійна, керівна політико-ідеологічна діяльність;

6) участь у позаінституціональних політичних рухах і акціях, спрямованих на докорінну перебудову існуючої політичної системи.

Наведені вище типи участі в політичній діяльності не є

Деякі з них займають досить скромне місце і представлені поодинокими акціями, тоді як інші досить сильно розвинені та серйозно впливають на перебіг подій. Польські дослідники розрізняють такі рівні участі в політиці:

— рядовий член суспільства і громадянин із мінімальним політичним впливом (аж до аполітичності), який має статус майже виключно об'єкта політики;

— громадянин, який є членом громадської організації, суспільного руху або декількох організацій, опосередковано включених у сферу політичної практики (рішень, дій), якщо це впливає з його ролі як рядового члена організації, з його організаційного та ідейного зв'язку з усією даною організацією, рухом;

— громадянин, котрий є членом організації, яка має яскраво виражений політичний характер (приміром, політичної партії), цілеспрямовано або й за власною волею безпосередньо включений у перебіг політичного життя, принаймні в тому обсязі, в якому це відображається у внутрішньому житті цієї організації (максимальна сфера його участі окреслюється співвідношенням між його намаганнями, інтересами й можливостями, що впливають із суспільної значущості даної організації та конкретної ролі, яку він у ній відіграє); громадський (передовсім політичний) діяч;

— професійний політик, для якого спеціальністю, джерелом засобів для існування, єдиним або навіть головним заняттям і водночас змістом життя є політична діяльність; політичний лідер (організаційний, ідейний, формальний або неформальний), що функціонує як авторитет, остання інстанція.

Звісна річ, такий розподіл людей дещо умовний. Головне, що впливає з наведеної системи рівнів включення, це той факт, що знаходження на кожному зі ступенів залученості в політику потребує від людей як різних політичних якостей, так і різного ступеня підготовки.

Цікаву типологію політичної участі розробив американський соціолог Л. Мілбретом, запропонувавши досить своєрідну шкалу «підвищення» участі в політичних процесах:

1. Носіння або демонстрація плакатів і афіш, оформлення політичних стендів, епізодична участь у політичних дискусіях (навчальна діяльність).

2. Участь у політичних зборах або мітингах, підтримка груповими пожертвами, контакти з офіційними особами або політичними лідерами (проміжна діяльність).

3. Керівництво державними або партійними закладами, за-

обезпечення партійних фондів; участь у закритих або таких, що виробляють стратегію, засіданнях, постійна участь у проведенні політичних кампаній і виборів (активна діяльність).

Розрізняють також індивідуальну й колективну, добровільну і примусову, активну й пасивну, традиційну й альтернативну, революційну та охоронну політичну участь.

Розмежування основних форм участі особи в політичному процесі, різні варіанти її типології мають велике значення для конкретного аналізу особливостей практики політичної соціалізації у тій чи іншій країні (зокрема нашій), розуміння актуалізації внутрішньоособистісного рівня процесу входження людини в політику.

Активне включення особи в політичний процес потребує певних передумов, їх можна поділити на три групи: матеріальні, соціально-культурні та політико-правові. Крім того, політичну участь особи, ту чи ту форму цієї участі обумовлюють: політична система, соціальне середовище, політичні й неpolітичні чинники процесу політичної соціалізації, про що вже йшлося. Але, вочевидь, обмежуватися цим не можна. Якщо виходити з того, що людина взагалі — істота біосоціальна і що відповідно у структурі особистості вирізняють соціальний та природний компоненти, то слід визнати, що на діяльність конкретної особи в політиці, взагалі на її політичну поведінку впливають світогляд, політична свідомість і політична культура особи, її власні цілі, цінності, стереотипи, настанови, мотиви, інтереси й потреби.

Не можна забувати і про психологічні та біологічні елементи особи (мислення, темперамент, воля, пам'ять, стан фізичного та психічного здоров'я, стать, вік тощо), які також впливають на політичну поведінку людини.

В даний час простежується тенденція, пов'язана зі зростанням політичної іммобільності, індиферентності людей, стан відчуження або аномії.

Відчуження — соціальний процес, що характеризується перетворенням діяльності людини та її результатів на самотійну силу, панівну над людиною, ворожу їй.

Відчуження ж людини від політики зводить останню в ранг такої ворожої сили. Політичне відчуження виявляється у безсиллі індивіда впливати на перебіг політичних подій, почутті ізоляції, у сприйманні індивідом соціальних і політичних інститутів, встановлених ними норм як ворожих інтересам людини.

Відчуження може бути наслідком впливу об'єктивних умов політичного життя, політичної системи, політичного режиму.

корення, присвоєння та експлуатації, влади і контролю в суспільстві. Політичне відчуження зумовлене й такими причинами, як втрата соціальних ідеалів, зневіра в будь-яких владних структурах, психологічна втома від нескінченного потоку політичної демагогії, непродуманих рішень та відверто цинічної брехні. Сучасну політичну апатію можна розглядати і під кутом зору прагнення людини до самовідгородження від політики. Одним із чинників подібного ставлення є обмеження, що їх влада накладає на свободу слова і вираження особистих поглядів. Існують і інші причини. Індивід може бути позбавлений стимулів до участі в політичному житті своїм оточенням. На нього може впливати слабка політична активність з боку інших членів суспільства. Він може належати до групи, де політична апатія фігурує як позитивна модель поведінки. Суттєво впливає на політичну поведінку і свідомість політичної ефективності. Мається на увазі особисте відчуття індивіда, пов'язане з реальним впливом на політичний процес, на основі чого робиться висновок: а чи є сенс виконувати свої громадянські обов'язки?

Проявами відчуження є: конформізм; соціальна апатія; абсентеїзм; відсутність інтересу до політичних знань, подій; відмова від виконання громадянського обов'язку як форма протесту проти політики, влади, її лідерів.

Високий рівень аномії є характерним для періоду руйнування старої соціальної системи. Неодмінною передумовою прогресивних змін щодо цього є зміни об'єктивних умов (матеріальних, соціально-культурних, політико-правових) і зрушення у свідомості громадян, що відбуваються поступово, спонтанно, а також під цілеспрямованим державним освітнім і виховним впливом.

Освічене громадянство, якому властиве розвинене почуття власної гідності, знання своїх прав та обов'язків, згода і вміння їх дотримуватися, є доконечною засадою встановлення демократичного й заможного суспільства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Чим відрізняється політична участь від політичної соціалізації?
У чому, на вашу думку, полягають особливості політичної соціалізації за різних типів політичних режимів?
Як співвідносяться політична соціалізація і політичне відчуження?

Складіть порівняльну таблицю концепцій політичної соціалізації, використовуючи додаткову літературу.

Концепція	Представники	Сутність соціалізації	Способи й методи соціалізації	Способи подолання відчуження
-----------	--------------	-----------------------	-------------------------------	------------------------------

Визначте способи впливу політичної соціалізації на політичне лідерство.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Особливості політичної соціалізації в сучасній Україні.
Способи формування демократичної культури особистості.
Подолання відчуження особистості від влади: теорія і практика.

ЛІТЕРАТУРА

- Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. — К., 1991.
- Гайда А. В., Китаев В. В. Власть и человек. — М., 1991.
- Головаха Е. И., Бекешикина Н. Э., Небоженко В. С. Демократизация общества и развитие личности. — К., 1992.
- Головаха С., Пухляк В. Політична соціалізація в посткомуністичній Україні // Політична думка. — 1994. — № 2.
- Ильин М. В., Коваль Б. И. Личность в политике: «Кто играет короля?» // Полис. — 1991. — № 6.
- Князев В. Н. Человек и технология. — К., 1990.
- Ковлер А. И., Смирнов В. В. Демократия и участие в политике. — М., 1986.
- Колесников С. Человеческие измерения демократии // Свободная мысль. — 1991. — № 16.
- Копейчиков В. В. Народовластие и личность. — К., 1991.
- Культура и развитие человека: очерк философско-методологических проблем. — К., 1989.
- Макаев С., Надточій А. Політична соціалізація в пострадянській Україні // Політична думка. — 1997. — № 1.
- Пухликов В. К. Человек и общество: К проблемам гуманизации социально-философского мышления. — М., 1990.
- Соловьев Э. Ю. Личность и право. В кн.: Соловьев Э. Ю. Про-

- туры. — М., 1991.
- Социальное государство и защита прав человека. — М., 1994.
- Социальные ориентиры обновления общества и человек. — М., 1990.
- Тарасов К. Е., Кельнер М.С. «Фрейд-марксизм» о человеке. — М., 1989.
- Трошихин В. В. Политическое развитие личности. — Алма-Ата, 1990.
- Фромм Э. Бегство от свободы. — М., 1990.
- Фромм Э. Иметь или быть. — М., 1986.

Глибокі соціально-економічні та політичні зміни в різних регіонах планети сприяють стрімкому зростанню національної самосвідомості народів, поглиблюють почуття національної гордості, але водночас подекуди призводять до сплесків воєнничого націоналізму. Неврегульованість відносин між націями як в окремих державах, особливо багатонаціональних, так і між різними країнами, загострює національні проблеми, котрі породжують довготривалі міжнародні конфлікти, війни, потоки біженців, несуть горе й страждання окремим людям і цілим народам. Як наслідок — національна проблема набуває глобального, планетарного характеру. Тому з'ясування причин загострення міжнародних відносин і віднайдення способів розв'язання проблеми самовизначення народів є одним із найважливіших завдань політичної науки.

Соціально-етнічні спільності: народ, етнос, нація

Національна проблема існувала завжди. Відомо, що гноблення та експлуатація одних народів іншими і визвольна боротьба розпочалися ще з рабовласницького ладу і тривали в епоху феодалізму. Проте повною мірою національне питання постало в період розпаду феодалізму та утвердження капіталізму, коли відбувалося становлення націй. Відтоді й донині проблема етнонаціональних відносин є однією з провідних у складній гамі соціально-політичних відносин.

Щоб з'ясувати суть етнонаціональних відносин, необхідно насамперед зосередитися на основних поняттях, пов'язаних з їхнім розвитком. До таких передовсім належать: народ, нація, етнос. Названі поняття хоч і вживають часто як синоніми, проте мають істотні відмінності. Так, етнологічно «народ» і «нація» — ідентичні поняття, що визначають біологічне походження групи людей, але в соціально-політичному аспекті вони не є тотожними.

Народ — це біологічна єдність, група, поєднана кровними, біологічними зв'язками: з сім'ї виросла родина, з родини — рід, рід перетворився на плем'я, плем'я — на народ.

Внаслідок тривалого співжиття племена змішувалися. Вчені довели, наприклад, що французький народ — наслідок змі-

слов'янських, угорських, українських — слов'янських і тюркських племен Київської Русі; завдяки змішанню слов'ян, угро-фінських племен, гунів, монголів і татар постав російський (московський) народ. Та сутність народу не вичерпується біологічним походженням, оскільки він живе в певному просторі. Саме простір як місце постійної осілості народу є дуже важливим елементом його існування. Люди здавна були пов'язані природою, простором (рибальство, полювання, рільництво, тваринництво). Цей простір для них був близьким, рідним, а всякий інший — чужим. Колективними зусиллями народу облаштовувалася певна територія. Народжувалося поняття «батьківщина». До цього прилучився ще один важливий компонент — мова. З її допомогою люди спілкувалися між собою, завдяки їй розпочиналося духовне життя народу. Кожне соціальне явище — це явище народне: народна культура, народне мистецтво, народна релігія і т. д.

Якщо народи існували з давніх-давен, то нації викристалізувалися лише в XVII—XVIII ст. (німці, скажімо, стали нацією в XIX ст.). На відміну від народу, нація не дана природою, а народжується історично. Звісна річ, дуже складно встановити, коли народ історично стає нацією. Процес переростання народу в націю являє собою повільну кристалізацію національної свідомості, збереження свого етносу перед нищівними силами зовні. Отже, нація формується з етносу.

я Етнос — це стійка сукупність людей, яка належить до певного народу, проживає на території чи в складі іншого народу і зберігає свою культуру, побут, мовні та психологічні особливості.

Етнос формується здебільшого на основі єдності території та економічного життя, але в процесі історичного розвитку багато які етноси втрачають спільність території (наприклад, українці живуть зараз у багатьох країнах близького й далекого зарубіжжя). Там вони утворюють етнічні групи (національні меншини), що входять до єдиної нації тієї чи іншої країни.

Отже, нація складається на основі певного етносу, до якого потім присєднуються представники інших етносів, що живуть на відповідній території та пов'язані між собою певним типом соціально-економічних відносин. Так, у Франції чи Англії живуть представники різних національностей: французи, британці, фламандці, німці, баски, корсиканці (Франція); англійці, шотландці, ірландці, валлійці (Англія). Всі вони окремо «народи-етноси», але не «нації». А всі разом є членами французької чи англійської (державної) нації, оскільки нацією вважається су-

купність громадян цих країн. Та найбільш чітко цей процес простежується на прикладі сучасних США, де з іммігрантів різного етнічного і расового походження сформовано єдину американську націю. У кожній з названих країн живуть також українці, які, з позиції цих держав, — американці, англіїці, французи українського походження, хоча суб'єктивно (етнічно) ці люди вважають себе належними до української нації.

Отже, існують два поняття нації. Перше — це нація-державна, яка з етносом не має нічого спільного. Друге — нація як народ, етнос, який переріс у націю. У першому випадку до нації належать усі, хто є громадянами держави (а не тільки громадяни, які становлять етнічну більшість). У другому — до нації належать тільки споріднені з певним етносом (так, до української нації належать тільки українці, але ніколи — поляки, євреї, німці, навіть якби вони набули б громадянства України). Як бачимо, нація-етнос може існувати у своїй державі, може бути розкиданою по різних державах (діаспора) або жити в чужій національній державі. Наприклад, до німецької нації-етносу належать німці з Німеччини, Австрії, Швейцарії, Росії, України. До єврейської — євреї в усьому світі.

За сучасних умов вершиною розвитку соціально-етнічної спільності є нація. У визначенні нації й досі поширене сталінське тлумачення: це така спільність людей, що має спільні мову, територію, культуру; єдність економічних, соціально-політичних і духовних інтересів... Таке визначення нації не відповідає дійсності. Чимало політологів стверджують, що мова, територія, господарські зв'язки і культура виступають не ознаками нації, а лише сприятливими умовами її формування і розвитку. А етнос стає нацією лише тоді, коли в нього виникає стійка потреба в політичному, культурному, економічному, психологічному самовизначенні.

Нація — політично, державно організований народ.

Подібні погляди на сутність нації висловлював М. Бердяєв (1874—1948). Він писав, що буття нації не визначається і не вичерпується ні мовою, ні релігією, ні територією, ні державним суверенітетом, хоча ці ознаки і суттєві для національного життя. Найбільше рації мають ті, хто визначає націю як єдність історичної долі. Усвідомлення цієї єдності і є національного свідомістю. Нація — вічно живий суб'єкт історичного процесу, в ній живуть і перебувають усі минулі покоління не менш, ніж покоління сучасні. М. Бердяєв зазначав, що державність не є певною ознакою буття нації. Але будь-яка нація прагне утворити свою державу, зміцнити її. Це — здоровий інстинкт нації.

...що єврейський народ постійно мандрував, зламало і по-калічило його душу, він ображений на свою історичну долю. На думку російського вченого, сіонізм — це пристрасна мрія євреїв про свою державність.

Національна ідея — це своєрідний дороговказ для нації. **І. Франко** наголошував на значенні практичної політичної діяльності у справі реалізації національних ідеалів. «Усякий ідеал, — підкреслював він, — це синтез бажань, потреб і змагань... Такі ідеали можуть поставати, можуть запалювати серця ширших кіл людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили у найстрашніших мукках і терпіннях... Для українців таким ідеалом мусить стати самостійна незалежна Україна». **М. Грушевський** вважав, що стрижнем української ідеї було визнання невід'ємного права українського народу на самовизначення і пошук його оптимальних форм. «Наш край великий і багатий, один з найкращих країв у світі, створений для розвитку великої економічно сильної держави, — писав **М. Грушевський**. — Український народ повний великої життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності...»

За часів тоталітаризму склався негативний стереотип української національної ідеї. Впродовж семи десятиліть національна ідея офіційно визнавалася реакційною, нації поділялися на «буржуазні» та «соціалістичні», націоналізм кваліфікувався як «буржуазний», а отже, реакційний. Національна ідея проголошувалася несумісною з інтернаціоналізмом, що фактично був політикою русифікації. Тривалий час у теорії та на практиці надавалася перевага інтернаціональному перед національним; знищення національного гноблення пов'язувалось із розгортанням світової революції, передбачало реалізацію настанови **К. Маркса**: «Разом з антагонізмом класів впаде і антагонізм націй». Однак світовий досвід свідчить, що прийнятною концепцією інтернаціоналізму може бути за умови, коли вона ґрунтується на визнанні національних цінностей та інтересів кожного народу, їх діалектичного синтезу з національними. Отже, сутність інтернаціоналізму полягає не в підкоренні національних інтересів інтернаціональним, а в їхньому узгодженні.

У тісному зв'язку з національною ідеєю перебуває проблема націоналізму, що вивчається спеціальними науками: етнополітологією та етносоціологією. Вони розглядають націоналізм не лише в негативному плані, а й як природний закономірний рух народу на захист і утвердження своєї самобутності. У даному разі націоналізм є основоположним політичним принци-

пом державного устрою більшості країн світу. Тому з націоналізмом як принципом політичного устрою не варто боротися, оскільки така боротьба буде марною та безперспективною. У цьому ще раз переконався світ, коли націоналізм трьох невеликих країн Балтії — Литви, Латвії, Естонії започаткував крах СРСР.

« Будь-яка держава припускається тяжкої помилки, пропагуючи відсутність національної ідеї, свого власного ідеалу. Тепер для України в соціально-національному сенсі надзвичайно важливими є такі завдання:

— вироблення форм і засобів для стимулювання політичної активності українського народу, сприяння духовному оновленню суспільства;

— здійснення глибинних державотворчих процесів, утвердження й поширення в українському суспільстві авторитету й популярності державницької ідеї;

— вироблення цілісної системи ціннісних орієнтацій суспільства, ядром якої має стати власне державна національна ідея.

Причому ця ідея, з одного боку, повинна віддзеркалювати право нації на самовизначення, а з іншого, — залишити націю в рамках вселюдської спільності, прагнути до утвердження в житті загальнолюдських цінностей, боротися за соціальну справедливість.

Націоналізм може виявлятися ще в одній якості — як ідеологія. Тоді він означає надмірну любов до своєї нації-етносу, поєднану з негативними почуттями до інших національностей. Націоналізм державної нації, тобто фанатична любов до своєї нації, поєднана з боротьбою в даній державі проти національних меншин, є явищем негативним і реакційним. Коли цей націоналізм переростає в державну ідеологію та політику, то це — нацизм, фашизм.

Націоналізм — явище багатогранне й багатоліке. Він має як позитивні, так і негативні аспекти. До позитивних можемо віднести: національну самосвідомість; національну гордість; національний сором (що дає змогу самоочищатися); прагнення до національного саморозвитку, рівноправності. Негативні аспекти: визнання національної виключності; протиставлення іншим націям; прагнення забезпечити переваги своїй нації за рахунок інтересів інших народів; національний нігілізм; пошук винних у життєвих труднощах.

Проблема етнонаціональних відносин посідає одне з перших місць серед пекучих проблем сучасності. Під її натиском розпалися СРСР і Югославія. Національне питання залишається складною внутрішньою проблемою у Великобританії (Ольстер), у Бельгії (фламандсько-валлонський конфлікт), в Канаді (англо-канадський і франко-канадський конфлікти), у США (негритянське, мексиканське, кубинське питання) і т. д. Сам факт існування понад 2000 національно-етнічних спільностей свідчить про наявність особливого типу соціальних відносин, що характеризуються як відносини національні (між-національні).

Етнонаціональні відносини — це відносини між суб'єктами національно-етнічного розвитку — націями, народностями, національними групами та їхніми державними утвореннями.

Ці відносини бувають трьох типів: рівноправні; відносини панування й підлеглості; прагнення до знищення інших суб'єктів. В етнонаціональних відносинах відбивається вся сукупність соціальних відносин. Визначальний вплив на них справляють економічні й політичні чинники, причому політичні аспекти частіше стають ключовими, вирішальними. Це зумовлено насамперед значенням держави як важливого чинника розвитку нації. Само життя засвідчує, що етнонаціональні відносини — це міцний сплав національного й політичного. Головними в етнонаціональних відносинах є питання: про рівноправність і підлеглість; про нерівність економічного і культурного розвитку; про міжнаціональну ворожнечу, розбрат, недовіру й підозру на національному ґрунті.

Аналізуючи етнонаціональні відносини, необхідно розрізняти два аспекти: загальноісторичний і конкретно-історичний. Так, загальновідомо, що Жовтневий переворот 1917 р. сприяв розв'язанню багатьох аспектів національного питання в Російській імперії. Проте зроблений у 60-ті рр. висновок, нібито в СРСР повністю розв'язане національне питання, безперечно, був передчасним. Нещодавнє об'єднання Німеччини також вважають остаточним розв'язанням німецького національного питання. Таке твердження теж необґрунтоване з позицій загальноісторичного розвитку, оскільки його суть полягає в тому, щоби нація не лише самовизначилась, а й мала можливість рівномірного й вільного розвитку всіх її спільностей. Саме в цьому розумінні національне питання існуватиме завжди, бо

...на суспільстві демократія не може бути повного і остаточного розв'язання національного питання в усіх аспектах і соціальних вимірах. «Абсолютної рівності бути не може, визнання рівності і є основою рівності, але рівноправність націй повинна забезпечуватися національною політикою». Цю незаперечну думку висловив **О. Бауер (1882—1938)** — лідер австрійської соціал-демократії та 2-го Інтернаціоналу. Отже, національне питання завжди має конкретно-історичний зміст, що охоплює сукупність національних проблем на даному етапі розвитку тієї чи іншої країни. А конкретні обставини завжди вимагають від держави проведення певної національної політики.

Національна політика — це науково обгрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

У колишньому СРСР національна політика здійснювалася без належного глибокого аналізу суперечностей, без урахування матеріальних умов для їх розв'язання. Непослідовність і несвоєчасність розв'язання суперечностей, породжених розбіжністю інтересів у різних націй-етносів, призвела до краху Радянського Союзу як федеративної держави. Оскільки національна політика насамперед спрямована на передбачення й вирішення суперечностей у сфері етнонаціональних відносин, сучасні політологи й соціологи постійно здійснюють теоретичні дослідження (особливо в багатонаціональних державах), які дають змогу визначити (переважно на прикладі СРСР) основні сфери виникнення протиріч і конфліктів, пов'язаних із національними проблемами:

1. *Відносини між центральними органами та республіками (землями, штатами, кантонами і т. д.).* Наприклад, лише на останньому етапі існування СРСР законодавчі акти, ухвалені вищими органами Литви, Латвії, Естонії, Азербайджану та Вірменії, було скасовано чи визнано недійсними в Москві. А республіки ігнорували союзні постанови, документи. Подібна ситуація має місце у відносинах Квебеку з канадським центральним урядом, Північної Ірландії — з англійським.
2. *Відносини між союзними (автономними) республіками (штатами, кантонами).* У колишньому СРСР невіршеність національних проблем призвела до загострення взаємовідносин між Азербайджаном і Вірменією, Узбекистаном і Киргизстаном, Росією та Україною. Напруженість у відносинах Азербайджану та Вірменії переросла у справжню війну.
3. *Відносини всередині союзних республік.* У СНД найбільшої гостроти суперечності у цих відносинах досягли в Азер-

війна), у Грузії (Південна Осетія, Абхазія), в Молдові (Придністров'я), в Росії (Чечня), в Україні (Крим). Подолання цих проблем можливе лише за умови забезпечення права всіх народів на вибір форми національної державності відповідно до реальних можливостей кожного етносу. Цим правом скористалися жителі Нагірного Карабаху і Південної Осетії, проголосували на референдумах за свою незалежність.

4. *Проблеми національних груп у республіках (штатах), а також національностей, які не мають власних національно-державних утворень.* Це стосується насамперед росіян, які проживають за межами Росії (25 млн). Гостро постала проблема російських німців (понад 2 млн), яких сталінський режим огульно звинуватив у пособництві фашистській Німеччині та застосував до них масові репресії, ліквідувавши національну автономію. Хоча звинувачення було знято 1964 р., проте в цілому проблема російських німців залишається нерозв'язаною. Триває масовий виїзд німців до ФРН. У складній національно-державній структурі Російської Федерації присутні також інші національні тертя: в Башкортостані — між башкирами й татарами; в Татарстані — між татарами й чувашами; в Дагестані — між аварцями, кумиками і лезгинами; в Північній Осетії — між осетинами та інгушами.

5. *Проблеми розділених народів.* Наприклад, азербайджанці (Азербайджан — Іран), таджики (Таджикистан — Афганістан); курди (Туреччина — Ірак — Іран); корейці (північні — південні) і т. д.

Всі ці суперечності можуть вирішуватися чи, навпаки, загострюватися, переростати в конфлікти у процесі проведення тієї чи іншої національної політики. Світова практика поки що виробила лише один — демократичний спосіб урегулювання міжнародних відносин, який, зокрема, передбачає: забезпечення вільного волевиявлення націй; реалізацію їхніх законних прав на життя, відносини з іншими націями, які прагнуть будувати свої стосунки на основі рівності. Йдеться про надання повної свободи націям для встановлення ними економічних, політичних, культурних та інших взаємовідносин з іншими націями, а отже, про право націй на самовизначення, яке тісно пов'язане з реалізацією прав людини. Права і свободи людини та право народів на самовизначення взаємозумовлені. Нині право нації на самовизначення — один із важливих принципів взаємовідносин між народами і націями. Навіть більше, самовизначення є загальновизнаною основоположною нормою міжнародного права, обов'язковою для всіх без винятку держав.

це спалило своє закріплення і в документах ООН (у другій статті Статуту чітко та однозначно записано про право націй на самовизначення). В цьому документі визначається правомірність боротьби народів за досягнення політичної незалежності та утворення своєї державності; свобода народу чи нації визначається без втручання ззовні в її політичний статус; підкреслюється необхідність не допускати збройного втручання у справи держав, що стали на шлях самостійного розвитку, а також не виявляти актів політичної, ідеологічної, економічної агресії.

Самовизначення народів, націй неможливе без розв'язання проблеми національно-територіального розмежування. Як свідчить світовий досвід, вона належить до найскладніших і найгостріших проблем. Тож питання полягає в тому, як реалізувати це право, беручи до уваги історичні умови тієї чи іншої нації, прийнятні форми його реалізації. Політологи вважають, що право на самовизначення може бути реалізоване у двох формах, через які народи та нації висловлюють своє ставлення до використання цього права: відокремлення і возз'єднання.

Відокремлення — форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає вихід нації зі складу багатонаціонального утворення під впливом волевиявлення народу.

Така нація може відокремитися від іншої нації (інших націй) і утворити свою незалежну державу; визначити форму і способи свого соціально-економічного розвитку, характер державно-політичного устрою згідно зі своїми історичними умовами; будувати основи й механізми внутрішньої та зовнішньої політики на вільних засадах без іноземного втручання; поважати права інших народів і міжнародного співтовариства. Цією формою за останні роки скористалися чимало народів, утворивши свої незалежні держави; це народи колишніх республік Радянського Союзу, СФРЮ, Чехо-Словаччини. Самостійною державою від серпня 1991 р. стала і Україна.

Возз'єднання — форма реалізації права на самовизначення, яка передбачає, що один народ (нація) може об'єднатися з іншим народом (нацією).

Ця форма, як і перша, має природний, демократичний характер. Це — право на життя, щастя, братерство одного народу разом з іншим, яких об'єднують спільні звичаї, традиції, а іноді й спільні історія та релігія. Виходячи зі спільних інтересів, народи (нації) ухвалюють рішення про возз'єднання в рамках однієї держави. За формою державно-правові об'єднання

нові форми воз'єднання: унітарна держава, федеративна держава, конфедерація держав. Названі форми самовизначення можуть бути використані лише багаточисельними націями. Розв'язання цієї проблеми нечисленними народами значно ускладнюється. Складність полягає в забезпеченні державного утворення всіма необхідними атрибутами (національна бюрократія, сили безпеки і правопорядку, армія). Тому специфіка нечисленних народів передбачає розробку різноманітних комплексних програм, здатних забезпечити життя цих народів, не допустити їх знищення. Малочисельні народи мають повною мірою користуватися своїми національними правами, зберігати національну мову, традиції та історію. Одним з ефективних кроків у цьому напрямку є автономізація, тобто існування в загальнодержавній адміністративній структурі автономних районів і провінцій.

Політична автономія є могутнім стимулом для розвитку економіки, культури, національної самосвідомості малих народів. Та на шляху її активного впровадження існує чимало перешкод. Замість розв'язання гострих етнічних проблем висуваються всілякі міфи про окремі народи-етноси. В Туреччині, наприклад, уряд вважає, що курди — це ті ж турки, хіба що живуть у горах, а тому відірвалися від турецького загалу, розмовляють своїм діалектом. Тому курдів у Туреччині називають «гірськими турками» (їх 8,5 млн осіб, або майже 24% всього населення країни). В Ірані панує концепція, що всі люди — «діти Аллаха», а тому не існує різниці між іранцем (персом), арабом, курдом. Є, мовляв, одна нація — ісламська. І вона мусить перемогти на світовій арені. Цей курс чітко окреслився після перемоги ісламської революції в Ірані 1979 р.

Отже, історичний досвід свідчить, що реалізація народом свого права на самовизначення залишається одним із найбільш складних і актуальних завдань нашого часу. Національні відносини в сучасному світі підпорядковані дії двох взаємозалежних тенденцій: з одного боку, формування й розвитку націй, їхньої боротьби за рівноправність і самостійність, за створення держав; з іншого — на основі об'єктивного процесу інтернаціоналізації всіх аспектів суспільного життя відбувається злам національних кордонів, посилення зв'язків і взаємного співробітництва, інтеграційних процесів. Ігнорування цих тенденцій під час здійснення національної політики може не тільки призвести до загострення національного питання в окремих державах, а й спричинити непередбачувані наслідки в межах усього світового співтовариства.

Що є спільне, а що — відмінне в поняттях «етнос», «національність», «нація»?

Коли виникла національна проблема, які причини її появи та основні форми вияву?

Чим відрізняється самовизначення націй від сепаратизму?

З'ясуйте зміст та основні компоненти концепції «національна ідея».

Порівняйте процеси національного самовизначення в колишніх колоніях третього світу і в пострадянських країнах.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Національна ідея: витоки, історія, сучасність.

Сучасні інтерпретації феномена націоналізму.

Національні меншини в поліетнічних країнах: досвід вижи-

ЛІТЕРАТУРА

Білинський А. Народ, нація, держава // Віче. — 1994. — № 9.

Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М., 1987.

Варзар І.М. Політична етнологія як наука. — К., 1994.

Гилязитидинов Д.М., Галиев Г.Т., Толстых А.А. Национальные и межнациональные проблемы на современном этапе. — Свердловск, 1991.

Дахин В. Независимость, свобода, суверенитет // Политика. — 1993. — № 5.

Жмир В. На шляху до себе (етно-соціологічна розвідка). — К., 1995.

Забужко О. Філософія української ідеї: франківський період. (Європейський контекст). — К., 1993.

Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. — Дрогобич, 1992.

Картунов О., Марузовська О. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна // Політологічні читання. — 1994. — № 3.

Картунов О., Марузовська О. Головні віхи становлення зарубіжної етнополітичної думки // Політологічні читання. — 1994. — № 4.

Касьянов Г. Український націоналізм: спроба переосмислення // Віче. — 1997. — № 1.

- идии // *Этнополитический вестник России*. — 1992. — № 2.
- Котанджан Г.С.** Этнополитология консенсуса-конфликта. Цивилизационный аспект национальной безопасности. — М., 1992.
- Майборода А.** Теория этнополитики в западном обществоведении. — К., 1993.
- Мокляк Н.Н., Перепелица Г.Н., Фареник С.А.** Феномен военно-политического конфликта в современной этнополитической ситуации. — К., 1995.
- Поздняков Э.А.** Нация. Национализм. Национальные интересы. — М., 1994.
- Права человека и межнациональные отношения.** — М., 1994.
- Римаренко Ю.І.** Національний розвій України. — К., 1995.
- Самоопределение народов...** // *Социально-политический журнал*. — 1992. — № 9.
- Сміт Е.** Національна ідентичність. — К., 1994.
- Сорокин П.А.** Национальность, национальный вопрос и социальное равенство // *Этнополитический вестник России*. — 1992. — № 2.
- Шкляр Л.С.** Українці: етногенез, етнос, етнімія. // *Віче*. — 1997. — № 1.

Влада являє собою одну з фундаментальних засад у розвитку суспільства. Вона має правовий, економічний, духовно-ідеологічний характер; існує скрізь, де наявні будь-які стійкі об'єднання людей. До того ж влада тісно пов'язана з політичною сферою, виступає як засіб здійснення і як спосіб утвердження певної політики. Політична влада виникла раніше за владу державну і визначає реальну здатність соціальної групи чи індивіда проводити свою волю; вона є невід'ємною складовою загального визначення влади як форми соціальних відносин, якій властиві всеохопний характер, здатність проникати в усі види людської діяльності.

Політична влада, її сутність і форми

Поняття «влада» — складне й суперечливе. У повсякденному житті ми говоримо про владу батька над дітьми, пророка над послідовниками його вчення, сил природи над людиною, держави над громадянином. Ці зовсім різні поняття про владу мають і чимало спільного. Тому не випадково мислителі впродовж століть намагалися дати визначення поняттю «влада». Так, Аристотель вважав, що елемент панування та елемент підкорення відчуються в усьому. Це об'єктивний закон природи, і йому коряться живі істоти. До того ж людина за своєю природою — істота політична. Великий філософ античності розрізняв владу деспотичну (владу господаря над рабом) і політичну (владу державного мужа над громадянином). У наш час політологи розглядають політичну владу як один із різновидів влади взагалі, відповідно починаючи з визначення загальної сутності влади.

Влада — це здатність і можливість здійснювати свою волю (класом, групою, особистістю або партією, державою і т. д.), справляти певний вплив на діяльність, поведінку людей з допомогою авторитету, права, сили та інших засобів.

Схожість загальних визначень влади вітчизняних і зарубіжних політологів різних часів свідчить про те, що нині тут досягнуто консенсусу, і приросту знань про владу слід шукати радше в деталізації цього поняття, ніж у його докорінному переосмисленні. На думку зарубіжних політологів, у процесі політичних відносин влада проявляє себе через такі основні

чинники і функції примусу (прямий чи опосередкований); приниження (підкуп, обіцянки, хабарі); блокування наслідків (тобто перешкода конкурентові в боротьбі за владу); «створення вимог» (штучне формування потреб, що їх може задовольнити лише агент влади); «розтягнення сітки влади» (залучення додаткових чинників залежності суб'єкта від влади); шантаж (погрози нині чи залякування карою за непокору в майбутньому); підказки (ненав'язливе впровадження в масову свідомість вигідних владі настанов чи забобонів); інформаційний прямий чи опосередкований контроль (з допомогою застережень, рекомендацій, помсти і т. ін.).

Політична влада в цілому характеризується вольовим характером відносин, які мають елемент примусу, і пов'язана з існуванням більш або менш стійкого колективу. Вона також тісно пов'язана з економічною владою. Володарі матеріальних засобів виробництва дають можливість здійснювати економічну владу, спрямовану на користування політичною владою, з метою ефективного захисту власності — джерела своєї влади. З іншого боку, ті, хто має в своєму розпорядженні засоби примусу, намагаються зміцнити свою владу. Примусова влада домінує в політичних конфліктах. Масові незадоволення функціонуванням політичної системи викликають зниження урядового авторитету, через що можуть бути здійснені акти насильства аж до революції.

Згідно з класифікацією німецького соціолога М. Вебера, існують три типи авторитетної влади: традиційна, харизматична і раціонально-правова. В основі функціонування традиційного типу влади — дотримання існуючих традицій, схвалених у суспільстві норм поведінки. У цьому випадку вождь племені або монарх має право наказувати й карати згідно з традицією, йому повинні підкорятися всі, хто визнає непорушність традицій; якщо ж правитель сам порушує закони, він може позбутися влади. Харизматичний тип влади спирається на беззаперечну віру, сліпе підкорення вождеві. Авторитет у даному випадку ґрунтується на видатних особистих якостях керівника: сміливості, інтелекті, ораторських здібностях тощо. Раціонально-правовий тип влади спирається на віру в силу права. Той, хто реалізує таку владу, має право видавати накази і вимагати, щоб їх виконували відповідно до чинного законодавства. Можлива ситуація, коли реалізація політичної авторитетної влади санкціонується широкими масами населення; таке санкціонування називається легітимацією.

Легітимація — одна з основних категорій політології. За рівномірного розвитку суспільства вона сприяє стабільності ав-

торитетної влади, але можуть бути випадки, коли правитель позбавляється легітимації без утрати авторитетної влади. Якщо керівник держави нездатний зупинити ріст інфляції, зменшити безробіття, то він може втратити легітимацію. Трапляються випадки, коли авторитетна влада і легітимація не належать одній людині. У Польщі перед виборами до парламенту 1989 р. В. Ярузельський, безперечно, мав авторитетну владу, а Л. Валенса — легітимацію, забезпечену йому підтримкою широких народних мас. Отже, аналізуючи функціонування політичної влади, важливо фіксувати різницю між авторитетною владою і легітимацією, тому що у випадках, коли політичні лідери втрачають легітимацію, вірогідно, що їх замінять іншими. Легітимація — це, власне, суб'єктивне явище, тому і окремі індивіди, і соціальні групи підтримують владу певної системи або не визнають її — залежно від того, якою мірою вона відповідає їхнім інтересам.

Вихідним пунктом аналізу суспільних інтересів є категорія суспільних потреб. Як інтерес, так і потреби — явища складні, хоч і те, й те відображають певний аспект суспільних відносин. Потреби як спосіб реалізації суспільних відносин становлять іманентну сутність особистості; інтереси являють собою «зовнішню» форму суспільних відносин. Зміст інтересів формується на основі як потреб, так і соціальних засобів, залучених до реалізації останніх.

***Інтереси** — це об'єктивні відносини між потребами й середовищем, у якому потреби реалізуються внаслідок певної діяльності.*

Людина задовольняє свої потреби тільки в суспільстві, і можна сказати, що інтереси реалізуються тоді, коли вирішуються протиріччя, спричинені потребами різних соціальних верств і груп. Інтереси мають об'єктивний характер, тому одним із суттєвих питань є їх усвідомлення. Успішність реалізації інтересів різних соціальних верств, класів і груп безпосередньо пов'язана зі ступенем їх усвідомленості: якщо об'єктивні інтереси не усвідомлені або усвідомлені незадовільно, будь-яка соціальна група може або досягти мети, яка об'єктивно не відповідає її інтересам, або взагалі не прагнути вигідного для себе рішення. Усвідомлення інтересів передбачає також їх диференціацію на поточні й фундаментальні. Перші відображають умови існування суб'єкта, пов'язані з задоволенням елементарних потреб; другі тісно пов'язані з основними умовами існування індивіда, з сутністю даного соціально-економічного ладу.

У такому питанні, чим інтересам служить влада, криється припущення, що влада використовується для досягнення певних цілей, які відповідають інтересам певних соціальних груп. Різні соціальні групи по-різному, більшою чи меншою мірою, здатні вплинути на рішення, що їх виносять інститути, які здійснюють політичну владу, і в такий спосіб реалізувати свої інтереси. Контроль над засобами виробництва, процесом виробництва матеріальних цінностей і його продуктами характеризує основні інтереси владної соціальної групи. Але, захищаючи свої інтереси в певній ситуації, вона одночасно повинна брати до уваги поточні інтереси інших груп і вживати заходів для розвитку народної освіти, охорони здоров'я, зниження рівня безробіття тощо. Абсолютизація інтересів у масовій свідомості сприяє появі політичних лідерів, які в своїй діяльності можуть виявити певні свої інтереси, але не досягти суспільно значущих цілей. У цілому слід відзначити, що функціонування політичної влади — складний процес, який базується на усвідомленні соціальних інтересів. Воно необхідне для того, щоби зуміти винести рішення, адекватні ситуації, а також ті, що в майбутньому служитимуть інтересам різних соціальних груп.

У західній літературі питання про походження і розвиток політичної влади трактується неоднозначно. Деякі вчені вважають, що влада виникає одночасно з суспільством і розвивається паралельно з ним від елементарних неполітичних форм до зрілих політичних. Перша влада — анонімна, властива примітивним суспільствам. Вона розподіляється серед усієї маси індивідів і проявляється в сукупності вірувань і звичаїв. Згодом, коли динамізується ритм соціального життя і виникає необхідність в оперативному винесенні рішень, складається індивідуалізована влада в особі вождя або невеликої групи осіб. Однак у цієї влади немає легітимності: зі смертю вождя починається боротьба за владу. Індивідуалізовану владу заступає інституціоналізована, що існує у формі держави, коли держава — офіційна політична влада, а різні центри політичної влади, як-от: економічні групи, профспілки, партії, теж є носіями влади. Німецький вчений М. Вебер вважав, що історичні конфігурації управління є поєднанням, змішанням, адаптацією, а також результатом модифікацій традиційної, харизматичної та раціонально-легальної влади. Доцільно прослідкувати генезис кожної з цих форм.

Традиційна влада спиралася на віру в святість давно встановленого порядку й на повагу до авторитету володаря. Споконвіку патріархалізм був характерним для відносин, що склалися між членами однієї родинної групи, а економічні, владні

та ідейні аспекти цих відносин були тісно пов'язані з традицією. Основна особливість традиційної влади полягає в тому, що абсолютні межі влади правителя визначаються традицією, котра обмежує його можливе самоуправство. Патріархалізм починає втрачати свою однозначність у міру того, як володар захоплює нові території. Виникає проблема управління ними, що вирішується створенням адміністративного персоналу, який здійснює владу подібно до вождя. Різновиди патріархалізму М. Вебер називав патрімоніалізмом і султанізмом.

Патрімоніалізм — форма традиційної влади, за якої всі адміністративні посади виникають як продовження придворних.

Усі політичні проблеми, навіть ті, що не мають нічого спільного з домашнім господарством володаря, пов'язуються з придворною посадою, наприклад, командування кавалерією передається головному конюхові. Урочистість придворних і політичних функцій — характерна властивість султанізму. Спочатку державні чиновники були особистими слугами володарів.

Султанізм — форма традиційної влади, за якої вчинки володаря нічим не обмежені.

З часом патрімоніальне правління стає недостатньо ефективним для вирішення економічних і політичних проблем. Чому це відбувається? Річ у тім, що жителі захоплених територій теж ставали підданими правителя, але вже не особистими, а політичними. Політичні підлеглі (на відміну від особистих) володіють певними традиційними правами (власність на землю, спадщину, укладання шлюбів, носіння зброї). Обов'язки політичних підлеглих обмежені існуючими в їхніх регіонах традиціями, тоді як обов'язки особистих цілком залежать від свавілля правителя. Конфлікт традицій та особистої волі має вирішальне значення для пояснення процесів децентралізації патрімоніальної влади. Патрімоніалізм і феодалізм — варіанти традиційної влади, які різняться способом управління. У першому випадку управління здійснюється з допомогою особистих слуг правителя, у другому — з допомогою місцевої знаті.

Харизматична влада не пов'язана ні з формальними правами, ні з традицією. В основі її — незвичайна властивість: магічна сила, приписувана будь-якій особі. Чистий тип харизматичного панування, на думку М. Вебера, реалізує пророк, воєнний герой, великий демагог, політичний вождь. Воно виникає за умов соціально-політичної кризи, тоді як традиційне і легальне панування характерні для відносно стабільних умов соціально-політичного розвитку. Харизматичне панування ви-

викло там, де була поширена віра в магічне. Іллемні вожди зосереджували в собі усі властиві їм функції харизматичних лідерів: вони були ватажками, проводирями на полюванні та війні, жерцями, суддями і т. ін. Потім економічні, владні та ідеологічні функції диференціювалися між окремими індивідами. Одначе будь-яка систематизація керівних функцій неминуче веде до виникнення соціальних інститутів і занепаду особистої харизми влади. Оскільки одна з найскладніших проблем у процесі реалізації харизматичного панування — це успадкування влади, то для того, щоб подолати кризу, яка виникає у відносинах між харизматичним володарем, його учнями і народом, з'явилися політичні організації, що функціонують безперервно.

Процес виникнення криз Вебер пояснював так: харизма, як магічна, унікальна сила індивіда, не є постійною. Але учні й послідовники харизматичного вождя, а також маси намагаються зберегти й утилізувати цю силу для себе й нащадків. Та само лише зародження такого бажання — поворотний пункт у харизматичному пануванні. Сподвижники вождя вимагають для себе привілеїв, а потім — посад жерців, чиновників, офіцерів, а також секретарів, редакторів, видавців. У будь-якому разі існує прагнення одержати матеріальні блага й постійний прибуток із рухів та інститутів, що виникли внаслідок діяльності харизматичного вождя. Харизматичний «заповіт» або інша сукупність текстів перетворюється в систему догматів, правових і моральних наказів. На цій основі всяке нове вчення перетворюється в ідеологію. Відносини між вождями та його послідовниками втрачають опору на безпосередню віру в його могутність і місію та починають скріплятися вірою, яку освячує традиція.

На думку М. Вебера, харизматичний момент мав місце в усі історичні епохи і в усіх регіонах. Спочатку безособистісна харизма приписувалася родові, оскільки вважалося, що видатні, незвичайні якості можуть передаватися через кровну спорідненість, але з часом вона інституціоналізувалася: божественні якості почали передаватися через магічні процедури (що характерне для церкви), а не кровноспорідненими зв'язками. З часом дедалі більшого значення набували знання. Саме в цьому процесі приховується основна відмінність між інституціональною та родовою харизмами. Остання мало впливає на функціонування організації, а інституціональна — навпаки. Вся історія Європи у тлумаченні М. Вебера — це боротьба родової харизми (влади світської знаті) з інституціональною (представленою церквою), в перебігові якої обидві сторони були змушені піти на компроміс.

М. Вебер розглядав традиційне й харизматичне панування як тло для аналізу раціонально-правового панування, що існувало на той час у країнах Західної Європи та Сполучених Штатах Америки. Він вважав, що раціонально-легальна влада розвивалася протягом багатьох століть у процесі раціоналізації права. Немає жодної значної вимоги моралі, що у будь-який історичний період або за будь-якої ситуації не функціонувала б як правова норма. Функціонування як моральних, так і правових норм базується на можливому використанні психологічних або фізичних засобів примусу. Часто їх дотримувалися через особисту зацікавленість індивідів, а також боячись кари за непокору. В ранній період розвитку суспільства були поширені правові пророцтва. Припускали, що закон можна пізнати тільки відвертістю. З послабленням традицій кривавої помсти і розв'язанням правових суперечок із допомогою віщування зростала соціальна роль пророків, які проголошували закони і, формулюючи відповіді на запитання, задані Богом, оголошували вирок. Цей процес був пов'язаний з певним ритуалом. Спочатку роль пророків виконували жерці, згодом ці функції перейшли до нотаблів, із середовища яких з'явилися перші чиновники, обрані або призначені. Якщо їхньому роду приписувалася харизма, то судова посада ставала спадковою. Так правовий пророк перетворювався на чиновника. У той час вважалося, що всі правові норми освячені традицією, а суперечки про неї були справою спеціалістів. Доки правові норми створювалися подібним чином, вони залишалися ірраціональними. Наступний етап розвитку права як основи раціонально-легальної влади був пов'язаний з насадженням суспільству законів світською та релігійною владою.

Систематизації та секуляризації права, з одного боку, сприяли війни і розвиток соціального антагонізму, а з іншого — прагнення носіїв влади одержати такий тип права і управління, який залишає їй повну свободу у вирішенні соціальних питань. Незважаючи на те, що свого часу церква досить успішно перейняла функції правового пророка, вона не спромоглася створити бездоганну систему регуляції відносин індивідів, істотно вплинути на громадянське й торговельне право. М. Вебер вважав, що головним питанням для розвитку легальної влади було відокремлення церковного судочинства від світського. Таким же важливим чинником, що вплинув на процес раціоналізації права, був компроміс інтересів між феодалською аристократією та буржуазією. Остання вимагала чітко і ясно сформульованих правових наказів, які ліквідували б свавілля чиновників і привілеї. Там, де принципи правого-

лгарних режимів 44 ст. — фашизму і сталінізму, за яких уперше з'явився тип людини, що не вважав за необхідне виправдовувати свої претензії та вчинки ні перед іншими, ні навіть перед самим собою; прагнув за будь-яку ціну досягти мети.

Протиставлення «маси» і «еліти» та інші концепції «масового суспільства», що з'явилися після другої світової війни, неприйнятні для деяких сучасних західних соціологів (найвідоміший із них Д. Белл), які вважають, що завдяки масовому виробництву і споживанню, впливові засобів масової комунікації розвивається економічна, політична і соціальна однаманітність суспільства, тобто формується середній клас. Він служить основою для соціального консенсусу в широкому розумінні цього слова і одночасно є гарантом стабільного політичного демократичного режиму.

Принципова відмінність у поглядах марксистів і немарксистів на конкретні форми реалізації влади полягає ось у чому: марксистери керуються класовим характером суспільства, тим, що діяльність та інтереси окремих індивідів підпорядковані інтересам певного класу; немарксистери не надають цій обставині істотного значення. Марксистська концепція панівного класу спирається на визнання того, що політична влада — це тільки продовження економічної влади. Іншими словами, власники засобів виробництва — економічно панівний клас — є й політично панівним класом, тобто суб'єктом політичної влади. Але на практиці цей зв'язок рідко реалізується так однозначно. Це визнають і самі марксистери. В розпорядженні економічно домінуючого класу може й не бути досить ефективного механізму реалізації влади і навпаки: клас, у розпорядження якого цей механізм потрапив, може виявитися нездатним здійснити вплив на процеси економічного розвитку. Це протиріччя — одне з основних джерел соціальних конфліктів.

Панівний клас — це соціальна група, яка посідає певні позиції не лише в системі економічних відносин, а й у політичній та соціальній сферах.

Та досить рідко трапляються ситуації, коли будь-яка соціальна група однаковою мірою контролює всі сфери. Частіше буває, що в економічній та ідеологічній сферах домінує той клас, який у конкретній історичній ситуації представляє прогресивні сили; своєю чергою, застарілі політичні інститути контролюються представниками регресивного класу (але й тут можливі варіанти). Марксистське трактування панівного класу не виключає, що такий клас — це соціальна група з цілком складною внутрішньою структурою, яка аж ніяк не є якимось

соціальною монополією. Всередині одного панівного класу можуть бути диференційовані соціальні групи з різними, навіть протилежними, інтересами, що борються за політичну владу між собою. Коли в таких випадках влада переходить із рук однієї фракції до рук іншої, можливе навіть насилля, але в будь-якому випадку залишається в силі головна умова — панівний клас не повинен втрачати своїх політичних позицій. Західні політологи вважають, що у марксистів невірне уявлення про механізм реалізації влади, що вони нездатні визначити, хто саме володіє владою і як відбувається боротьба за владу всередині класу.

Процес диференціації суспільства значною мірою вплинув на розвиток різних концепцій, згідно з якими в центрі реалізації політичної влади стають представники «нового класу» — менеджери, технократи, експерти. Вже від початку ХХ ст. вчені виявляли підвищений інтерес до групи як базису політичної активності. Відтак виникла й набула розвитку теорія груп, яка нині має як завзятих прихильників, так і не менш переконаних критиків. Але думка про те, що соціалізація, комунікація людини багато в чому базується на відносинах у групі, одержала широке визнання. Група, що об'єднана політичними інтересами і претендує на участь у процесі реалізації влади, — це спільність індивідів, головна мета яких — вплинути на схвалення урядових рішень відповідно до групових інтересів.

Асоційовані групи — це високоорганізовані специфічні групи, які уособлюють інтереси своїх членів. Їхнім завданням є агітація, скажімо, серед членів Конгресу США на користь того спеціального інституту, який сам безпосередньо не може здійснити таку агітацію, наприклад, профспілки або комерційні асоціації. Інституціональні групи — це підгрупи таких інститутів, як церква, армія, корпорація, політичні партії. Вони піклуються про політичні інтереси відповідних інститутів: здійснюють агітацію на їхню користь серед окремих членів уряду, наприклад, виступають як свідки під час слухань у Конгресі США, беруть участь у пікетах і готують рекламу в пресі, щоби збуджувати інтерес аудиторії до різних проблем. Неасоційовані групи не мають певної структури або процедури формування інтересів. Вони контактують із членами уряду з метою надання допомоги представникам слабоорганізованих соціально-демографічних, етнічних груп. Аномічні групи — спонтанні, короткотермінові, у складі яких неорганізовані індивіди, котрі виражають свою незадоволеність під час демонстрацій і заворушень. Якщо група цього типу швидко не розпадається, вона перстає бути аномічною і стає асоційованою, використовуючи для досягнення своїх цілей насильницькі методи.

живить, що включення людей у діяльність групи обумовлене трьома чинниками: матеріальною зацікавленістю; солідаризацією у спільних інтересах; боротьбою за досягнення будь-якої мети (захист прав людини, природи, інтересів покупців та ін.). Щоби вплинути на уряд, групи користуються таким засобом, як лобізм. Цей засіб використовується в різних формах. Найбільшого успіху можна досягти, скажімо, жертвуючи гроші на виборчу кампанію якогось законодавця чи партії. Ефективний лобізм у наші дні полягає в готуванні матеріалів і документів, які могли б допомогти відповідному представникові уряду домогтися необхідної угоди з іншими членами уряду. В розпорядженні груп «за інтересами» є ще й інші методи: демонстрації, бойкоти, страйки, реклами і навіть видання книжок. Всі засоби використовуються для того, щоби привернути увагу мас та офіційних кіл до будь-якої актуальної проблеми. Групи, які досягають значних результатів, мають надійні контакти з працівниками апарату законодавчих органів (у США — із членами Конгресу, з працівниками міністерств, які контролюють виконання законів).

Яке значення мають групи в політичному житті суспільства? Погляди політологів на це питання розходяться. Одні вважають, що весь політичний спектр формується внаслідок політичної боротьби між різними групами, обґрутовуючи це тим, що групи можуть краще захищати інтереси індивідів, ніж вони самі. Останнім часом у західній політології з'явилось і критичне ставлення до завищеної оцінки тієї ролі, яку відіграють групи «за інтересами» у політичному процесі. Аналітики вказують на те, що багатьом заново створеним групам буває важко зміцнити через брак часу, енергії й тих переваг, які були у добре організованих груп, поки вони досягли нинішнього статусу. Існує думка, що участь у групах «за інтересами» не дає можливості результативно брати участь у політичному житті. Для цього необхідно приєднатися до котроїсь із політичних організацій.

Однією з соціальних груп, яка найкраще вивчена і претендує на роль суб'єкта політичної влади, є еліта, яка завжди перебувала в центрі уваги спеціалістів політичних наук. Сучасні теорії еліт «концентрують» свою увагу на структурі правлячих груп і ролі еліти в авторитарних державах, вивчають елітарні групи в процесі модернізації суспільства в країнах третього світу, а також еліту демократичного плюралістичного суспільства. Теорія еліт має багато шкіл і напрямів, але головна її мета — вивчення місця й ролі політичної влади. При цьому виходять із положення про те, що будь-який суспільний інсти-

тут — це така система влади, де одна група прямо чи опосередковано реалізує владу або контроль над суспільством більшою мірою, ніж інші.

Попри значне поширення теорії еліт, деякі західні політологи заперечують наявність яскраво вираженої елітарної моделі правління і визначають модель влади як плюралістичну. Згідно з цією концепцією, влада розсіяна поміж багатьма групами «за інтересами», які борються між собою за реалізацію політичної влади. Чимало теоретиків вважають, що насправді функціонують різні сплани елітарних і плюралістичних моделей. Представники цих теорій впевнені, що панівна елітарна група діє разом з іншими елітарними і навіть неелітарними групами, реалізуючи публічну владу в різних сферах. Політична влада в межах цієї теорії розглядається як основний елемент соціальних відносин. А відтак у центр цих відносин ставиться співвідношення панування й підкорення.

Аналізуючи еліту як суб'єкт політичної влади, важливо з'ясувати елементи внутрішньої структури панівної еліти, їх взаємозв'язок і вплив системи селекції еліти на механізм взаємозв'язку елітарних груп і суспільства. Внутрішню структуру панівної еліти найчастіше характеризує поділ її на політичну, економічну, воєнну, комунікативну, бюрократичну.

Політична еліта (до неї входять особи, які володіють політичною владою відповідно до місць, котрі вони посідають у соціальній структурі, представники бюрократичного апарату, різні групи тиску) становить основне ядро еліти, яка реалізує політичну владу. На її практичну діяльність впливає багато чинників: соціальні протиріччя в суспільстві, співвідношення сил усередині самої панівної еліти і под. Найбільші можливості еліта має за тоталітарного режиму. В умовах демократії вплив еліти може зростати або падати залежно від функціонування партій (наприклад, в Італії цей вплив менш істотний, ніж у США, де політично значимі тільки дві партії). Володарі великих підприємств, директори, вищі чиновники, менеджери, які працюють в управлінському апараті приватних підприємств, формують економічну еліту. Вона часто функціонує як група тиску щодо політичної еліти, субсидуючи політичні партії або окремих кандидатів під час виборчих кампаній, впливаючи на діяльність парламенту з допомогою лобістів. Влада економічної еліти багато в чому нейтралізує діяльність інших елітарних груп, профспілок, різних демократичних рухів і партій. Істотний вплив на політичний процес має бюрократична еліта, яку нерідко розглядають як елемент еліти політичної. Участь бюрократичної еліти в процесі реалізації влади проявляється

під час підготовки важливих загальнополітичних рішень, оскільки чиновники часто готують їх не лише як технічні виконавці. Крім того, апаратні працівники мають досить повноважень для винесення самостійних рішень у сфері своєї діяльності. Вплив військової еліти визначається рівнем розвитку збройних сил у державі. У політичній сфері вона реалізує свої інтереси як своєрідна група тиску, в економічній — спираючись на тісні економічні зв'язки з виконавцями замовлень військового відомства. Комунікативна еліта бере участь у політичному житті й реалізує свої інтереси, впливаючи на громадську думку. Соціологи вказують на чотири основні способи формування еліти: делегування, призначення, протекцію та активність самого кандидата. Для глибокого розуміння механізму формування елітарних груп, їх функціонування і розвитку слід мати зважений аналіз взаємних відносин усіх панівних груп з урахуванням усіх чинників, які впливають на суспільство на певних етапах його розвитку.

Реформа політичної системи в Україні висуває в центр теоретичного осмислення питання про народ як суб'єкт влади, про способи й можливості здійснення влади. Адже встановлені після 1917 р. політична система і механізм державної влади були спробою реалізувати теоретичні принципи марксизму—ленінізму, згідно з якими, за буржуазної демократії керує не весь народ, а лише економічно панівний клас — буржуазія. Після соціалістичної революції до процесу управління залучається весь народ, рівночасно стаючи і тим, хто керує, і тим, ким керують. Тотальна участь народу в управлінні державою доводить до завершення демократію як форму державного управління і перетворює процес управління на самоуправління. Передбачався і механізм для реалізації соціалістичної демократії — ради. На ділі це призвело не до відмирання держави, а до небаченого її посилення та відчуження від народу, а народу — від влади. На початковому етапі становлення ради виглядали певною мірою як органи прямої демократії, де представники усіх класів через накази виборців виявляли волю народу під час вирішення важливих питань: війни і миру, власності, землі, принципів організації політичної влади. Проте не було здійснено ні прямої демократії, ні системи представницької демократії, оскільки представника позбавили самостійності. Законодавча влада перетворилася на сферу непрофесійної діяльності, втративши функції та повноваження, а реальна влада опинилася повністю в руках виконавчих органів. Через механізм зростання господарських і партійних функцій влада перейшла до партійного апарату.

Чому так сталося? У будь-якому суспільстві наявні різні інтереси, які, певна річ, заважають формуванню спільної, єдиної народної волі. Щоб реалізувати марксистсько-ленінську політичну модель влади, необхідне було відчуження людей від усіх індивідуальних, групових та інших специфічних інтересів (пов'язаних із власністю, з належністю до етнічних груп, різних класів і прошарків). Тотальне відчуження народу від власності через одержавлення дозволило оголосити державу виразником знеособленого загального інтересу, суб'єктом волевиявлення різних соціальних, національних та інших груп. Але — тільки оголосити! Державна власність виявилася системою, яка легко піддавалася відчуженню від суспільства і виступала в кількох іпостасях: наприклад, відомча власність, яка немовби передавалася у розпорядження відомства, а фактично — в розпорядження його апарату; «посередницька» власність (матеріальні блага на шляху від виробника до споживача), якою розпоряджалися працівники сфери торгівлі, громадського харчування, побутових послуг. Маючи доступ до цінностей, розподіл яких ними (по суті) було монополізовано, вони легко знаходили можливості корумпувати не лише державну, а й партійну та правоохоронну владу. До того ж, існує анонімна власність, що криє в собі всю природу, частину відомчої та «посередницької» власності, тобто безгосподарська власність, яка руйнується, розкрадається, привласнюється, стаючи найбільш руйнівним видом власності як в економічному, так і в моральному аспектах. Сказане означає, що насправді не лише економічна, а й політична влада багато в чому концентрувалася в руках виробничо-торговельно-управлінської бюрократії, яка захищала свої корпоративні інтереси.

Одержавлення в політичній сфері призвело до того, що народним масам практично закрили доступ до управління суспільством. Процес згортання інститутів громадянського суспільства, особистих прав і свобод завершився до 30-х рр. Державу було поглинуто партійними органами, які утвердилися на всіх рівнях і замкнули на себе вирішення всіх найважливіших питань економічного, соціального та духовного життя. Вся влада в суспільстві виявилася зосередженою в руках партії. Така ситуація в політичній системі оголошувалася вищою формою демократії. Було повністю ліквідовано сферу публічної влади, в ролі якої суто формально продовжували виступати ради.

За роки перебудови становище мало змінилося, оскільки місцеві ради були позбавлені грошей, можливостей контролювати великі підприємства всесоюзного підпорядкування, сфе-

ру репродукції. Аби перетворити місцеві органи в повновладні, ефективні, професійні органи законодавчої влади, необхідно, щоби вони були законодавчими, виконавчими і розпорядчими органами. Одержавлення, або етатизація духовної сфери, породила страх перед державою в особі будь-якого «начальника» і споживацтво щодо держави. Це, своєю чергою, сприяло громадянській пасивності, втраті ініціативи, усуненню від громадських справ і політичного життя. Докорінна зміна владних відносин як умови соціальних змін — в цьому суть подальшого історичного розвитку суспільства.

—

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Як опосередковується та обмежується політична влада правом за різних типів суспільного розвитку? Чи є право знаряддям політичної влади?

Які складові влади? Охарактеризуйте відмінності між ними.

Чим відрізняється концепція поділу влади від концепції розподілу владних функцій?

Якими є центральні проблеми влади та пропонувані способи їх розв'язання в сучасній західній політології? Наскільки пропонувані способи актуальні для сучасної України?

Як співвідносяться між собою концепції народного суверенітету і панування політичних еліт?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Легітимність політичної влади в сучасній Україні: проблеми забезпечення.

Концепція поділу влади: сучасний стан осмислення.

Право та політична влада в регулюванні суспільних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

Амелин В.Н. Власть как общественное явление // Социально-политические науки. — 1991. — № 2.

Амелин В.Н. Многомерная модель политической власти // Общественные науки и современность. — 1991. — № 2.

Власть и право. — М., 1990.

Власть: Очерки современной политической философии Запада. — М., 1989.

- Власть: философско-социологические аспекты. — М., 1989.
- Гайда А.В., Китаев В.В. Человек и власть. — М., 1991.
- Драгунский Д.В. Длинные волны истории и динамика политической власти // Полис. — 1992. — № 1—2.
- Зуев В.И. Власть в системе политических категорий // Государство и право. — 1992. — № 5.
- Иванов О.И. Общественное мнение и власть // Социально-политический журнал. — 1993. — № 7.
- Каверин С.Б. Потребность власти. — М., 1991.
- Коваль Б.И., Ильин М.В. Власть versus политика // Полис. — 1991. — № 5.
- Кравченко Ю., Чечель В. Легітимність політичної влади й можливість її досягнення // Політологічні читання. — 1993. — № 2.
- Красиков Б.И. Теория власти и властных отношений // Социально-политический журнал. — 1994. — № 3—6.
- Краснов Б.И. Власть как явление общественной жизни // Социально-политические науки. — 1991. — № 11.
- Налимов В.В. Власть и противостояние ей // Полис. — 1992. — № 3.
- Рассел Б. Власть: новый социальный анализ. — К., 1996.
- Романюк О.Г. Суспільство, влада, політика. — Харків, 1993.
- Рябов С.Г. Державна влада: проблеми авторитету і легітимності. — К., 1996.
- Славный Б.И. Человек и власть // Полис. — 1992. — № 6.
- Тоффлер О. Проблема власти на пороге XXI в. // Свободная мысль. — 1992. — № 2.
- Философия власти. — М., 1993.
- Халипов В.Ф. Власть: Основы кратологии. — М., 1995.
- Чердакцев А.Ф. Государственная власть и ее обоснование // Правоведение. — 1992. — № 2.
- Шабо Ж.Л. Государственная власть: конституционные пределы и порядок осуществления // Полис. — 1993. — № 3.
- Энтин Л.М. Разделение властей. Опыт современных государств. — М., 1995.

Різноманітні політичні явища, що відбуваються в суспільстві, взаємопов'язані та становлять самодостатню цілісність. Означена властивість політичних явищ вкладається в поняття «політична система». Завдання політичної системи суспільства полягає в забезпеченні неперервності, взаємопов'язаності й координації діяльності різних політичних суб'єктів для здійснення поставлених цілей. Вона гармонізує суспільні відносини, визначає механізми вирішення соціальних конфліктів і запобігання кризовим явищам. Вивчення політичної системи суспільства надзвичайно важливе для розуміння політичного життя будь-якого суспільства, а надто для передбачення напрямів і перспектив розвитку вітчизняної посттоталітарної реальності.

Поняття і структура політичної системи

Кожна наукова дисципліна вивчає певну об'єктивну реальність у цілому або окремі її частини, а політологія — передусім політичні системи і процеси. Як і інші наукові дисципліни, вона має свою специфіку, свою систему понять. Політології, через складність предмета її вивчення, довелося запозичувати багато термінів у суміжних дисциплін — права, соціології, філософії та ін. Процес формування понятійного апарату цієї науки ще не завершився, і тому не можна говорити про існування єдиного підходу вчених до визначення поняття «політична система». Так, скажімо, у прихильників соціологічної теорії обміну політична система вважається інститутом, який підтримує стабільність загальних правил щодо стосунків обміну. Згідно з конфліктологічними концепціями, політична система є інструментом легалізації та продуктивного розв'язання соціальних конфліктів. Поряд із цими існує багато інших наукових інтерпретацій політичної системи. Що ж таке політична система суспільства в суто політологічному розумінні?

Система — це одне з основних понять політології, яке дозволяє скласти уявлення про суспільство у вигляді абстрактної та спрощеної моделі реального суспільства чи окремих його елементів. Поняття «система» запозичене з електроніки й кібернетики. Його «перенесення» в політичну науку здійснили американські вчені Г. Алмонд, Д. Істон, У. Мітчел. Це поняття, на їхню думку, є тією універсальною категорією наукового ана-

лізу, яка охоплює всі типи дій та орієнтацій, всю сукупність взаємопов'язаних елементів, дотичних до винесення політичних рішень. Отже, політологія розглядає систему як єдність таких компонентів: структури (різних соціально-політичних інститутів); процесів (поведінки різних спільностей та індивідів), за умови, що кожен відіграє свою роль у забезпеченні стабільності всієї системи.

Кожне суспільство складається з певної кількості досить складних підсистем (сфер): виробничої, соціальної, духовної та політичної, до якої входять інститути держави і влади. Усі ці підсистеми характеризуються притаманними лише їм структурою, функціями, цінностями, нормами, цілями тощо. Виробнича підсистема забезпечує матеріальну основу життя суспільства. Соціальна і духовна, складаючи в сукупності громадянське суспільство, сприяють нормальному функціонуванню різних соціальних інститутів. Політична підсистема покликана створювати сприятливі умови для ефективної діяльності всіх ланок суспільної системи, для повної реалізації інтересів усіх членів суспільства. Кожна з підсистем (сфер) людського суспільства може зберігати життєздатність і функціонувати лише за умови, що всі інші бездоганно чи хоча б задовільно виконуватимуть свої функції.

Політична система складається із законодавчої, судової, виконавчої систем, центральних, проміжних і місцевих систем управління (чи самоуправління), які базуються на принципах представництва та організації. Політична система має низку суттєвих характеристик, які відрізняють її від усіх інших систем: забезпечення неперервності, зв'язаності, ієрархічної координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення визначених цілей; віднайдення механізму вирішення соціальних конфліктів і протиріч, гармонізація суспільних відносин; сприяння досягненню консенсусу різних суспільних сил із приводу основних цінностей, цілей та напрямів суспільного розвитку. Вивчення політичної системи надзвичайно важливе для з'ясування політичного життя суспільства, частиною якого вона є.

93

Політична система суспільства — це система взаємовідносин державних та недержавних соціальних інститутів, які виконують певні політичні функції щодо захисту інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, можливостей їхньої гармонізації.

Політична система виникла на певному етапі розвитку суспільства внаслідок його поділу на класи та появи держави. У

процесі еволюції державно-зорованованого суспільства політична система стає більш складною та розгалуженою. Тому структура, механізм її функціонування завжди мають конкретний-історичний характер, зумовлений рівнем економічного, соціального, духовного розвитку суспільства та іншими чинниками.

Політична система суспільства досліджувалася протягом багатьох століть, починаючи від Арістотеля. Але справді вагомих результатів пощастило досягти лише у ХХ ст. після застосування американським теоретиком Д. Істоном методу системного аналізу у працях «Політична система», «Системний аналіз політичного життя». Це дало можливість ученим перейти від вивчення фактів до розроблення загальної теорії, позаяк окремі факти мають вагу лише в рамках загальних моделей, які сприяють чіткішому уявленню функціонування політичних систем.

Політична система, на думку Д. Істона, — цілісна множина багатьох елементів, кожний з яких складається з простіших явищ і процесів. У дослідженнях політичної системи, з погляду вченого, необхідно застосувати два підходи: соціально-психологічний, спрямований на вивчення поведінки особи і мотивації учасників, та ситуаційний, який дозволяє аналізувати активність груп під впливом навколишнього середовища. Політичне життя, за Д. Істоном, є невривноваженою системою, у якій весь час відбувається порушення та встановлення рівноваги. Тому системи бувають стійкими і нестійкими. Нерухомість політичної системи недосяжна, доки система живе. Пошук стійкого положення — її природне функціонування. Людина постійно впливає на положення системи. Саме тому політика визначається Д. Істоном як процес винесення обов'язкових рішень і дій не лише з приводу реалізації цінностей та ідеалів, а й з приводу відновлення порушеної рівноваги в суспільній чи політичній системах. Політична система, на думку вченого, має свої межі, у рамках яких політичні рішення даної системи обов'язкові та реально виконуються. Вплив навколишнього середовища на політичну систему Д. Істон називає введенням інформації у вигляді вимог та підтримки, що стимулюють систему. Введена інформація стає її частиною. Вплив політичної системи на довкілля відбувається через вихід інформації у формі рішень та політичних дій. Це й є результат функціонування системи. Модель Д. Істона дозволяє уявити положення та умови дії політичної системи, прогнозувати наслідки схвалених політичних рішень.

Не менш цікаві ідеї про політичну систему висловив і аме-

риканський політолог Г. Алмонд у працях «Порівняльні політичні системи» та «Порівняльний політичний аналіз». Політична система розглядається ним як набір ролей, що взаємодіють, або рольова структура. Велике значення мають його нововведені принципи: будь-яка політична система має свою структуру; всі політичні системи здійснюють ті самі функції; кожна політична система багатofункціональна (зрівноваженість влад); всі політичні системи змішані в культурному значенні (відсутність «чистого» правлячого режиму). Введення інформації, за Г. Алмондом, складається з політичної соціалізації населення, аналізу наявних інтересів, політичних комунікацій (зв'язків різних політичних сил). Функції виходу інформації: установлення правил (законодавча діяльність), застосування правил (виконавча діяльність), формалізація правил (надання їм юридичного оформлення), безпосередній вихід інформації (практична діяльність із виконання внутрішньої та зовнішньої політики). Найважливіша функція політичної системи — вивчення ситуації та обрахування її особливостей. Специфічну увагу приділяє ця модель політичній соціалізації як важливому чинникові політичної культури. Модель Г. Алмонда отримала назву мікроструктуралістського функціоналізму, тому що головне її завдання — фіксація різних інтересів всередині системи, їх інвентаризація, зіткнення та гармонізація.

Моделі функціонування політичної системи були також розроблені Т. Парсономс, Г. Спіро, К. Кулчаром, А. Лопаткою та іншими західними вченими.

Аналіз політичної системи дозволяє розкрити її структуру, тобто внутрішню організацію окремих складників.

Структура політичної системи — сукупність владних інститутів, що пов'язані між собою і створюють стійку цілісність.

Головний єднальний компонент системи — політична влада, що зосереджена в державі, політичних партіях і громадських організаціях. Важливою функцією влади є створення внутрішніх зв'язків системи, врегулювання конфліктів політичними засобами і регламентація поведінки людини, тобто можливість впливати на неї з допомогою певних засобів — волі, авторитету, права, насильства. Отже, влада — це елемент управління, джерело управління, основа розвитку й функціонування політичних систем.

Структуру політичної системи складають: політичні відносини; політична організація суспільства (державно-правові органи, політичні партії, політичні рухи, масові суспільні організації, трудові колективи та об'єднання); засоби масової інфор-

тура.

Політичні відносини складаються в суспільстві з приводу завоювання та здійснення політичної влади. Це — міжкласові, внутрікласові, міжнаціональні та міждержавні відносини; вертикальні відносини, що складаються у процесі здійснення влади між політичними організаціями (державою, партіями, трудовими колективами); відносини, що складаються між політичними організаціями та установами (адміністрацією, інститутами).

Політична організація суспільства виростає з політичних відносин, обіймаючи стабільні політичні організації та установи даного суспільства, які здійснюють політичну владу. Всі вони поділяються на три види: власне політичні організації (держава, політичні партії, політичні рухи); політизовані організації (народні рухи, профспілки); неполітичні організації (об'єднання за інтересами).

Визначальним елементом політичної організації суспільства, її ядром є держава з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, збройними силами. Будучи головним інститутом політичної системи, держава здійснює управління суспільством, охороняє його економічну, соціальну і культурну сфери. Взаємозв'язок між різними рівнями й гілками державної влади, між державою та громадянським суспільством виконують політичні партії — певні групи людей, яких еднають спільні цілі та інтереси. Головним призначенням партій є досягнення державної влади; оволодіння апаратом управління для реалізації соціальних інтересів, що їх вони представляють; участь у розробці політичного курсу країни та вплив на висунення і призначення державних лідерів. Поступово розширюється також впливовість трудових колективів на функціонування політичної організації суспільства.

Трудові колективи створені для виконання виробничих завдань, але за певних умов вони можуть стати й політичними суб'єктами. Це відбувається тоді, коли економічні методи вирішення питань стають неефективними і колектив бере на себе політичні функції. Для цього він повинен бути в змозі ухвалити самостійне політичне рішення, мати засоби й можливості його реалізації.

Вирішальну роль у політичному житті суспільства відіграють спільні організації та рухи, котрі мають на меті вирішення політичних проблем, задоволення й захист потреб та інтересів своїх членів. Кожне професійне, молодіжне, творче та інші добровільні об'єднання мають статут із чітко визначеними завданнями в межах чинних державних законів.

Активним і самостійним елементом політичної системи суспільства є засоби масової інформації, які в демократичних країнах відіграють роль четвертої влади. Засоби масової інформації являють собою розгалужену мережу установ, що займаються збиранням, обробкою та поширенням інформації. Вони впливають на регулятивно-управлінську діяльність усіх ланок управління, сприяють реалізації цілей політики, пропагують вироблені політичні й правові норми. Засоби масової інформації намагаються звільнитися з-під державного й політичного диктату, але їхня незалежність не забезпечує нейтральності. Інтереси певних соціальних сил завжди домінують у викладі масової інформації.

Політичні принципи й норми формують політичну поведінку та свідомість людини відповідно до цілей і завдань політичної системи. Закріплені в Конституції, законах, кодексах, законодавчих актах політичні принципи й норми регулюють політичні відносини, визначають дозволене й недозволене під кутом зору зміцнення правлячого режиму.

Політична свідомість і політична культура, які теж є важливими елементами політичної системи, складаються під впливом соціальної та політичної практики.

***Політична свідомість** — це сукупність політичних ідей, уявлень, традицій, відображених у політичних документах, правових нормах. Політична свідомість — частина суспільної свідомості, як і політична культура — частина загальної культури.*

***Політична культура** — це сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя.*

Вона складається з цінностей, норм, політичних інститутів, відносин влади і громадян. Політична культура сприяє формуванню ставлення людини до навколишнього середовища, до головних цілей і змісту політики держави. Значимість політичної культури визначається її інтегративною роллю, яка передбачає сприяння єднанню всіх прошарків населення, створення широкої соціальної бази для підтримки системи влади, політичної системи взагалі.

Функції й типологія політичних систем

Специфіка функціонування будь-якого суспільства виявляється через функції політичної системи:

— вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;

— організація діяльності суспільства на виконання цілей, завдань і програм;

— координація окремих елементів суспільства;

— легітимізація (діяльність, спрямована на узаконення політичної системи, на досягнення відповідності політичного життя, офіційної політики і правових норм);

— політична соціалізація (включення людини в політичну діяльність суспільства);

— артикуляція інтересів (пред'явлення вимог до осіб, які виробляють політику);

— агрегування інтересів (узагальнення та впорядкування інтересів і потреб соціальних верств населення);

— стабілізація (забезпечення стабільності та стійкості розвитку суспільної системи в цілому).

Функціонування політичної системи обумовлене наявністю відносин з іншими політичними системами. Кожна політична система має свої ознаки й характеристики, форми і типи. Для з'ясування того, як вони формуються, чим різняться або як поєднуються, політологія ставить перед собою важливе завдання з вироблення класифікації, тобто типології політичних систем.

Розв'язання цього питання почалося ще за часів Платона, який вирізняв монархію, аристократію та демократію. Розширив класифікацію форм правління Аристотель, запропонувавши шестичленну систему: монархія — тиранія, аристократія — олігархія, політія — демократія. Значно пізніше, коли політична система почала набувати структурних рис, марксизм, спираючись на класові пріоритети, виводив типологію з соціально-економічних структур суспільства: рабовласницька, феодальна, буржуазна й соціалістична системи. Нині на Заході існує багато різних типологій, що спираються на різноманітні критерії.

У сучасній західній політичній науці вирізняють такі типи політичних систем: військові та громадянські; консервативні й ті, що трансформуються; закриті й відкриті (в основу покладено ступінь і глибину зв'язків з навколишнім середовищем і зовнішнім світом); завершені й незавершені (основний критерій — наявність усіх складників); мікроскопічні, макроскопічні

та глобальні; традиційні й модернізовані; демократичні, авторитарні й тоталітарні.

Досить поширеною є типологія Ж. Блонделя, який вирізняє п'ять типів політичних систем: ліберальні демократії, радикально-авторитарні (комуністичні) системи, традиційні (збереження наявних соціальних відносин), популістські (властиві країнам третього світу), авторитарно-консервативні. Американський вчений Г. Алмонд визначив чотири типи систем: англо-американську (характерні риси — прагматизм, раціоналізм, основні цінності — свобода особистості, індивідуалізм, добробут, безпека); континентально-європейську (взаємодія політичних субкультур із модернізованими інститутами); доіндустріальну (або частково індустріальну), що передбачає перехрещення різних політичних культур і відсутність чіткого поділу владних повноважень; тоталітарну (концентрація влади в руках бюрократичного апарату, монополія правлячої партії, заідеологізованість). Дж. Коулмен поділяв політичні системи на конкурентні, напівконкурентні та авторитарні. В основу типології російського вченого К. Гаджієва покладено такі ознаки: 1) природа політичної системи, характер політичного режиму (демократія, авторитаризм, тоталітаризм); 2) форми державно-адміністративного устрою (унітарна держава, федерація, конфедерація); 3) співвідношення різних гілок влади (монархія, республіка та їх різновиди).

Усі вищезазвані типології є умовними. Насправді не існує «чистого» виду політичних систем, оскільки всі вони, насамперед, є плодом свідомих зусиль людей, що живуть у певний час і в певному місці. До того ж політична система суспільства — досить специфічне і своєрідне утворення, характер якого визначається історичними, економічними, культурними та іншими умовами.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Проаналізуйте взаємозв'язок чинників стабілізації та дестабілізації політичних систем.

Як співвідносяться і взаємодіють держава, політична система і громадянське суспільство?

Порівняйте умови функціонування політичних інститутів за різних типів політичних систем.

Складіть порівняльну таблицю основних типів політичної системи сучасності:

Тип політичної системи	Основні структурні елементи	Ступінь відкритості системи та характер системних зв'язків	Стабільність політичної системи, частота змін правлячого режимів

Які чинники впливають на формування політичної системи сучасній Україні?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Провідні наукові підходи до осмислення сутності політичних систем сучасності.

Типи політичних систем у посткомуністичних країнах: порівняльний аналіз.

Тенденції трансформації політичної системи сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

Андреев С.С. Политические системы и политическая организация // Социально-политический журнал. — 1992. — № 1.

Гавриленко І. Політична система суспільства // Політологічне читання. — 1993. — № 1.

Гулієв В. Политическая система: предвидимое будущее // Диалог. — 1990. — № 5.

Евсеев В.О. Механизм разрешения противоречий и политическая система общества // Социально-политические науки. — 1990. — № 9.

Мартышкин О.В. Российская конституция 1993 г. и становление новой политической системы // Государство и право. — 1994. — № 10.

- Черченко М.Н. Механизмы адаптации политической системы современного Запада // Советское государство и право. — 1991. — № 11.
- Шинников В.О. Основные этапы развития советской политической системы // Советское государство и право. — 1988. — № 9.
- Основы теории политической системы. — М., 1985.
- Политическая система: вопросы демократизации и самоуправления. — М., 1988.
- Политическая система и ее роль в жизни общества // Социально-политический журнал. — 1992. — № 8.
- Политические системы и партии // Диалог. — 1991. — № 6.
- Розенцвейг І. Проблема легітимності політичної системи і державності в перехідних суспільствах // Політологічні читання. 1992. — № 1.
- Сироткин М.Х. Политическая система общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 5.
- Черкин В.Е. Глобальные модели политической системы современного общества: индикаторы эффективности // Государство и право. — 1992. — № 5.
- Шаров О.Ф. Политическая система: демократия и управление обществом // Государство и право. — 1994. — № 5.
- Шинников В.М. Політична система і політичний режим / Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку // Політична думка. — 1993. — № 1.

Держава є одним із найважливіших інститутів будь-якого суспільства, що формувалася і вдосконалювалася разом із розвитком людської цивілізації. За нинішніх умов державі не знайдено адекватного замітника і, напевне, не буде знайдено в найближчому майбутньому. І, оскільки держава є центральним, базовим елементом політичної системи суспільства, серед найважливіших завдань політології актуальним залишається висвітлення її сутності, соціальної ролі здійснюваних нею функцій, форм державного правління й державного устрою, політичних режимів і принципів міждержавної політики.

Походження і сутність держави

З'ясування проблеми походження держави має актуальне значення, позаяк у процесі її виникнення виявляються її головні функції та специфіка. Знаючи обставини, які породили державу, ми можемо прогнозувати можливості зміни її функцій і структур, а також ймовірність її відмирання в майбутньому.

У політичних ученнях немає однозначних концепцій походження держави. Актуальність з'ясування цього питання полягає в тому, що процес утворення держав ще не закінчився. Загальноновизаним є положення про те, що держава не існувала вічно, а породжена історичним розвитком. Платон у праці «Держава», аналізуючи досвід античності, пов'язував походження держави з розвитком суспільного поділу праці та виникненням різних груп населення: ремісників і рільників, воїнів і правителів філософів. Релігія пов'язує походження держави з утіленням божественної волі, розглядаючи хрестові походи та інші релігійні війни як вираз цієї волі. У розумінні Гегеля, держава — це відбиття і дійсність розуму, втілення моральної ідеї. Матеріалісти XVII—XVIII ст., як-от: Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо та ін., трактували державу як суспільний договір з метою відвернути «війну всіх проти всіх». Суспільний договір, об'єднуючи всі групи людей, має, на думку Ж.-Ж. Руссо, вирішувати благородне завдання: держава повинна знайти таку форму співжиття людей, яка спільними зусиллями захищає особистість та її власність, створює асоціацію, в якій кожен (будучи єдиним з усіма і водночас підкоряючись тільки собі)

вільний так само, як і в недержавному об'єднанні. Марксизм визначив сутність держави як суспільного явища, виявив закономірності її розвитку зі зміною суспільно-економічних формацій. У ХХ ст. дійшли висновку, що в походженні класів і держави важлива роль належала відтворенню самої людини та регулюванню шлюбних відносин. Це, певна річ, породило нові функції управління, нові засоби примусу.

Сучасний рівень знань дозволяє зробити висновок, що на процес формування держави діють три групи чинників: 1) суспільний поділ праці; 2) виникнення приватної власності, експлуатації та класів; 3) істотні зміни у відтворенні самої людини. Значення і вплив цих чинників різний. Якщо в Європі державні структури вирости в основному з відносин приватної власності, то на Сході — з адміністративного управління, яке поряд із формуванням державного апарату концентрувало в своїй владі і головні засоби виробництва, і землю, що стала власністю держави. Держава виникла як перший великий політичний компроміс. Їй властива, насамперед, наявність таких складників, як публічна влада, закони, судді, правителі, виконавці їхньої волі, воїни, територія, що охороняється, і закріплене за нею населення. На відміну від інших інститутів і організацій політичної системи, державі притаманні такі ознаки: особлива група людей, яка зайнята управлінням усього суспільства, охороною його економічних та соціальних структур; примусова монополія влади, що поширюється на всіх жителів держави; особливе право видавати обов'язкові для всіх закони й розпорядження; державно-організована територія, чия недоторканність гарантують інститути влади, особливо армія; право реалізувати зовнішню політику в усіх сферах міжнародних відносин; монополієне право встановлювати обов'язкові для всіх податки і формувати державний бюджет.

Формування держави — тривалий процес розкладу первісного самоуправління і становлення державних інститутів за такою схемою:

1) класичний спосіб — соціальні, класові за характером зміни в суспільстві, загострення суперечностей без зовнішніх стимулів (грецька антична держава);

2) до вже наявних першооснов виникнення державності приєднується напад народу з уже організованою державністю (скажімо, напад болгар на слов'янські землі на Балканах);

3) реальна загроза нападу, яка прискорює формування держави за наявності внутрішніх передумов (виникнення Київської Русі в ситуації візантійської загрози);

4) спілкування з державними суспільствами, ідеєю держа-

ви, досвід сусідньої держави (вплив Риму на Західноєвропейський регіон).

Отже, вирішальну роль у створенні держави можуть відіграти дуже відмінні й різні, не тільки класові, чинники.

З огляду на складність поняття й неоднозначність уживання терміна «держава», варто звернути увагу на основні підходи до його розуміння. Одним з них є тлумачення держави як організації великої суспільної групи, що передбачає ототожнення з поняттями «країна», «нація», «суспільство», «вітчизна». В іншому варіанті держава розглядається як система зв'язків і взаємовідносин різноманітних форм і структур влади в суспільстві та відповідно виступає синонімом таких понять, як «інституціональна система» або «апарат влади». Можливе також розуміння держави як сукупності юридичних норм і правил, що регулюються органами державної влади. У будь-якому з названих підходів держава постає як суспільне, залежне від людей утворення, своєрідний соціальний феномен із тільки йому властивими (названими вище) ознаками.

***Держава** — територіальна спільність класового суспільства, яка з допомогою механізму публічної влади забезпечує основи існування індивіда й суспільства, а також суверенітет народу.*

Функції держави та структура державної влади

Специфіка самої держави розкривається в змісті її функцій. Діяльність кожної держави переслідує дві групи завдань: 1) необхідні для існування всього суспільства; 2) специфічні, що випливають із протиріч між державними інститутами і підпорядкованими їм соціальними верствами.

Функції держави, їхній зміст і пріоритет змінюються залежно від історичної епохи, типу і форм держави. Існують відмінності і в тлумаченні функцій держави політичними теоріями. Так, марксизм дотримується концепції, що є функції держави, які служать правлячим класам, а є такі, котрі служать усім жителям даної країни. У західній соціології переважає думка, що кожна функція містить як загальнонаціональні інтереси, так й інтереси соціальних (у тому числі правлячих) груп, не виокремлюючи відмінності в самостійні функції.

Загальноприйнятим у політології є поділ функцій держави на внутрішні та зовнішні. Внутрішні функції держави:

— гарантування безпеки громадян і суспільства, розвиток законодавства, утвердження законності й правопорядку;

— захист економічної основи суспільства, всієї багатоманітності власності;

— регулювання соціальних конфліктів і класових протистоянь, забезпечення узгодженості інтересів і потреб індивідів та соціальних груп;

— контроль за освітою й вихованням, сферою культури; регулювання відносин етнічних груп і національна консолідація;

— гарантування демографічної та екологічної безпеки, розумного використання природних ресурсів, збереження людей.

Зовнішні функції держави:

— покликані вирішувати такі завдання: захист інтересів і суверенітету держави в усіх сферах міжнародних відносин;

— з'ясування й реалізація міждержавних і міжнародних інтересів через дипломатичні відносини і служби, а також участь у роботі міжнародних організацій, союзів, об'єднань (ООН, ЄС, НАТО тощо).

Для реалізації державних функцій необхідно мати державний апарат, певну структуру державних органів. Ця структура змінюється залежно від різних типів держав і політичних режимів, але в будь-якому разі вкладається в поняття «державна влада».

Державна влада — здатність системи державних органів підкоряти собі, розпоряджатись і управляти всіма підлеглими її юрисдикції громадянами, організаціями та установами, здатність видавати обов'язкові для всіх закони та інші нормативні акти й забезпечувати їх виконання.

Завдання кожної держави — створити таку систему публічної влади, яка здатна забезпечити: одержання, аналіз і систематизацію необхідної інформації; узгодження інтересів різних груп у межах суспільного устрою; оптимальну систему підтримання громадського порядку.

У структурі державної влади вирішальним є питання про організацію влади, а саме: про суб'єктів влади та їх концентрацію в одній особі (монарх, диктатор) або ж в одній інстанції влади; про поділ влади та її розмежування. У розвинених країнах сучасного світу міцно утвердився демократичний принцип влади, який передбачає систему функціонування незалежних відповідних органів, що обмежують і врівноважують один одного.

У складній системі інститутів державної влади суверенітет народу за демократичних режимів становлять органи законодавчої влади — обрані народом парламенти, національні збо-

дуються, і тоді законодавство, як і в абсолютній монархії, узурпує глава держави або уряду.

Головні стадії процесу законодавства:

— законодавча ініціатива, суб'єктами якої можуть бути різні організації громадянського суспільства, депутати, голова уряду, уряд і судові інстанції;

— підготовка законопроекту в різних законодавчих органах, урядових і судових інститутах;

— обговорення законопроекту в органах законодавця та його підрозділах, а також загальнонародне обговорення;

— схвалення законодавчого акта та його публікація.

Після прийняття закону в парламенті його найчастіше санкціонує глава держави, який може мати право відкладного чи абсолютного вето. Особливо це характерно для президентських республік. У парламентських державах парламент як вища влада здійснює контроль над урядом, що затверджується парламентом і відповідальний перед ним. У президентських республіках, поряд із парламентом, ці та подібні функції здійснює і президент. Для обраних громадянами законодавчих органів характерна наявність організаційної структури у формі палат, комісій, комітетів та інших органів управління. Головне завдання законодавців — досягнення компромісу інтересів класів і соціальних груп, забезпечення правових основ збереження й розвитку особистості та громадянського суспільства, гарантій їхньої життєдіяльності в усіх сферах.

Виконавча влада — це система органів управління державою.

Термін запропонував англійський філософ Дж. Локк, а політичну концепцію розробив Ш.-Л. Монтеск'є. З початком виокремлення виконавчої влади її суб'єктом був монарх і підлеглий йому апарат чиновників. У сучасних парламентських державах (парламентських монархіях і республіках) виконавча влада належить голові уряду (президентові, монархові) та урядові на чолі з прем'єр-міністром.

Із переходом від обмеженої монархії до парламентської форми правління утворюється дуалістична форма виконавчої влади — не підзвітний парламентові глава уряду — монарх (у Великобританії, Іспанії, Норвегії, Швеції та інших державах)

парламентська, або президентська, форма влади владі втрачається в концентрації влади в руках однієї людини, яка одночасно є главою держави і главою уряду та обирається на загальних виборах. У США протягом тривалого часу така система себе виправдовує. Запровадження ж президентської форми правління в країнах Латинської Америки і в ряді країн Африки призвело до порушення рівноваги на користь виконавчої влади. У парламентських республіках президента обирають парламент або колегія виборців, основу якої становлять депутати парламенту (Італія, ФРН).

Судова влада — система органів суду й конституційного нагляду.

До судової системи належать місцеві й вищі органи судової влади, які діють від імені держави, захищаючи інтереси громадян і суспільства, передбачені Конституцією права і свободи, недоторканність особистості та її власності. Конституційний контроль здійснюють, приміром, суди всіх інстанцій (США, Мексика, Японія); Верховний суд (Індія, Колумбія); спеціальні конституційні суди (Австрія, Італія, ФРН, Росія, Україна); Конституційна рада (Франція).

Особливу систему в функціонуванні держави утворює місцеве самоврядування, яке є дуже різним у різних державах, але має однакове завдання: реалізувати співробітництво індивіда, громадянського суспільства й держави. Сукупний світовий досвід демократичного розуміння місцевого самоврядування було втілено в середині 80-х рр. XX ст. у двох міжнародно-правових актах — «Європейській хартії про місцеве самоврядування» і «Всесвітній декларації місцевого самоврядування».

Місьцеве самоврядування — політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів за згодою й допомогою держави.

Система органів демократичної влади створювалась у тривалій боротьбі громадян і держави, в перебігові революцій і контрреволюцій. Як наслідок тривалої політичної боротьби, з часом виникли концепції про соціальну відповідальність дер-

тику, більш справедливий розподіл національного багатства і соціальний захист громадян. Цей процес триває і досі, хоча хвиля неоконсерватизму і розкриває вади ідеології держави загального достатку (зростання бюрократичного апарату, прояви соціального паразитизму, зменшення ініціативи, ризику, індивідуальної відповідальності).

Навіть у найдемократичніших країнах не вдається повністю усунути джерела конфліктів і уникнути протиріч між суспільством, індивідом і державою. Ці протиріччя є джерелом соціальної напруги. Рівночасно вони стимулюють розвиток політичної системи, пошуки оптимальних варіантів у найважливішому ланцюзі політичної системи — державі. Тому слід звернути увагу на такий складник державної структури, як організація роботи державної адміністрації. Раціональну модель державного механізму розробив німецький соціолог М. Вебер. Головні її положення: парламентське законодавство, сувора правова регламентація, ієрархія функцій і компетенції державних інститутів; необхідність професіональних чиновників, для яких характерні висока компетентність, моральний і матеріальний престиж посади; ієрархія відповідальності та обов'язків чиновників, яка охороняє їх від некомпетентного і необґрунтованого втручання як зверху, так і знизу; незв'язаність державних службовців з інтересами класів, партій і груп; виконання ними функції амортизаторів соціальних конфліктів; зорієнтованість чиновників не на винесення політичних рішень, а лише на їх виконання.

М. Вебер підкреслював, що з узяттям політичної влади одразу ж постає питання про управлінський апарат, який тільки й може реалізувати волю політичних діячів. Практичне здійснення політики перебуває в руках чиновників. Перемога в боротьбі за владу не дає нічого, якщо немає ефективного механізму контролю за державними службовцями.

За всієї теоретичної досконалості навіть система М. Вебера не здатна врахувати всіх складнощів і перипетій, що виникають у процесі функціонування держави і структурування державної влади. Отож, вирішувати ці проблеми належить із врахуванням умов, що виникають чи історично склались у кожному конкретному суспільстві.

Держава відрізняється від інших ланок політичної системи наявністю: органів, які здійснюють верховну владу і поширюють її на все населення; права, тобто сукупності обов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою; певної території, на яку поширюється влада, юрисдикція даної держави.

Існування, розвиток і зміна форм держави, політичних інститутів і режимів, що її утворюють, відбувається на економічній базі, на основі розвитку продуктивних сил і соціально-класової структури. Так, наприклад, економічно ефективніша, ніж праця рабів, праця селян у феодалів сприяла переходові від рабовласницької держави до феодальної. Своєю чергою, сучасна науково-технічна і технологічна революція радикально змінила продуктивні сили, продуктивність праці. Держава одержала значні матеріальні ресурси для пом'якшення соціально-класових відмінностей і конфліктів, а водночас відбулася демократизація політичних режимів і форм правління. Сама форма держави також постійно впливає на можливість розвитку та становище індивіда і громадянського суспільства. Тому в державах відбувається постійне вдосконалення окремих елементів форми, а іноді й радикальніші перетворення. Отже, актуальним залишається висновок К. Маркса про те, що кращою формою держави є та, в якій суспільні протиріччя не придушуються насильно, не заганяються вглиб. Кращою є та форма держави, в якій ці протиріччя доходять до відкритої боротьби і знаходять у ній своє вирішення. Форма тієї чи іншої держави постає через її основні формотворчі чинники, якими виступають: державний устрій, форма правління і політичний режим.

Та чи інша форма державного устрою відображає зв'язок центральних і місцевих державних органів, відносин окремих частин держави між собою і з державою в цілому. Вирізняють дві основні форми державного устрою: унітарну й федеративну державу.

Унітарна держава — централізована держава, в структурі якої не самостійні утворення, в адміністративно-територіальні одиниці.

У національному відношенні унітарні держави монополізовані, національні меншини в них не мають своїх державних автономних утворень (Польща, Швеція, Фінляндія, Франція та ін.).

кантонів, республік, земель), які мають державну самостійність і для яких характерні національні, соціально-економічні, територіально-історичні відмінності.

Законодавчою владою за федеративного устрою володіють федерація та її суб'єкти, які мають свої структури влади. Федеративними є такі держави, як Канада, США, ФРН, Швейцарія та ін. В Україні свого часу виступав за федеративне влаштування державного управління М. Драгоманов. Він був одним із теоретиків, які розробляли питання політичної перебудови Російської імперії на засадах федеративного принципу, подібно до Швейцарії чи Північноамериканських штатів.

Конфедерація — постійний союз самостійних держав для досягнення конкретних спільних цілей.

Конфедерація не має центральних органів влади, єдиної конституції, громадянства, грошей тощо. Здебільшого конфедерація — перехідний етап до федерації як єдиної держави.

Форму правління визначають правовий статус вищих органів держави, їхня структура і взаємні відносини. Головною ознакою держави є законне, формальне джерело влади. У монархічній державі формальним джерелом влади є особа — монарх; у республіці — народ чи більшість народу. Основні форми правління (власне, дві) можуть мати різні підвиди; наприклад, монархія може бути деспотичною, абсолютною, конституційною, парламентською; республіка — аристократичною, парламентською, президентською та ін.

Політичний режим — це сукупність методів і способів управління.

Він характеризує політичне становище в державі — ставлення державної влади до індивіда, громадських інститутів, етнічних спільностей, ступінь політичних свобод, відносин особистості й влади. Політичний режим у широкому розумінні належить також і до структур громадянського суспільства, характеризуючи політичну систему в сукупності, але визначальна роль належить йому саме в державній системі. Політичний режим обумовлений:

1) співвідношенням класово-політичних, а також національних сил (у ситуації антагоністичної рівноваги цих сил державна влада як посередник одержує відносну самостійність, що сприяє утворенню абсолютної монархії, деспотичних, диктаторських, тоталітарних режимів);

ства, яка тісно пов'язана з історичною спадщиною, традиціями, попередніми формами і елементами держави, ефективністю політичних інститутів суспільства;

3) умовами геополітичного оточення (режими сусідніх держав; зовнішньополітична орієнтація, ступінь надійності кордонів і т. д.);

4) особистістю керівних державних діячів, політичних лідерів.

Політичні режими характеризуються ставленням державної влади до ухвалених нею ж законодавчих актів, відповідністю політичної практики конституціям і деклараціям. У сучасному світі чітко проявляється орієнтація на демократичні режими з участю більшості народу в діяльності держави.

Характеризуючи державу з політологічного погляду, варто звернути увагу на такі аспекти її розвитку, як правова держава і майбутнє держави взагалі. Щодо першого, то для формування правової держави слід використовувати нагромаджений віками людський досвід, який уже став надбанням світової культури. Основні характеристики правової держави: пріоритет права, підпорядкування всіх державних інститутів і посадових осіб законів, взаємна відповідальність громадян на й держави, гарантії соціальної захищеності, суворі гарантії прав та інтересів громадян. М. Вебер рекомендував дотримуватися таких умов формування правової держави: управління є процесом застосування прав; керівники — не верхівка суспільства, не його вожді, а лише посадові особи з обмеженою владою; державна адміністрація повністю підкоряється праву, а не особистостям; громадяни підкоряються не начальству, а тільки праву, що його чиновник реалізує або допомагає реалізувати.

Сучасні вчені й політики демократичного спрямування виходять із того, що правову державу повинні творити самі люди. Творити, привчаючи себе до думки, що закон — це закон, і обходити його не можна ніколи, ні за яких обставин, навіть із найшляхетнішою метою. Правосвідомість народу — вирішальний чинник забезпечення верховенства закону в житті суспільства. Підкоряти себе законів у правовій державі повинні і влада, і громадянин. Отже, формуючи правову державу в Україні, слід використовувати світовий досвід і все позитивне, що було в нашому минулому. Саме на це спрямовує й Конституція України, в ст. 1 якої зафіксовано: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава».

Що ж до проблеми майбутнього держави, існують думки,

наш час переростають державні кордони, пробивають собі дорогу до створення світового господарства. За відмирання держави виступають транснаціональні монополії, хоча колишні колоніальні народи переживають ейфорію національної державності, тоді як «стара Європа» прямує до об'єднання і зняття всіляких бар'єрів. На користь прагнень до спільності народів і держав свідчать численні перспективні тенденції в сучасному світі: міжнародна правова діяльність, демократизація держав, формування об'єднань держав і міжнародних організацій. Ці тенденції стимулюють одвічне прагнення людства до єдності, гуманного та безпечного спільного життя народів. На зміцнення спільних рис спрямовано й нове мислення в політичній діяльності провідних держав світу. Отже, держава буде дедалі більшою мірою ставати перехідною формою від держави до недержави, а діяльність державних органів набуватиме неполітичного характеру; відтак поступово відпаде потреба в державі як особливому політичному інституті. Для цього, звісна річ, знадобиться багато часу. Отже, ще довго для більшості людства актуальними будуть завдання зміцнення і розвитку національної державності.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Визначте, чим відрізняється апарат держави від механізму держави.

Як співвідносяться між собою держава і право?

Чим відрізняються функції держави від повноважень державних органів?

Назвіть основні напрямки формування правової держави в Україні.

Як ви розумієте поняття «соціальна держава»? Які елементи останньої наявні в Україні?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Перспективи розвитку держави в сучасному світі.
Держава та її «образ» у дзеркалі української преси.
Громадська думка та авторитет державної влади.

- Айзенштадт Я.* От тоталитарного государства к правовому. — М., 1990.
- Веденеев Ю.А.* Теория и практика переходных процессов в развитии российской государственности // Государство и право. — 1995. — № 1.
- Государство, право и межнациональные отношения в странах западной демократии. — М., 1993.
- Дмитриев Ю.А.* Соотношение политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества // Государство и право. — 1994. — № 7.
- Козлихин И.Ю.* Идея правового государства. История и современность. — СПб, 1993.
- Махаров О.В.* Соотношение права и государства // Государство и право. — 1995. — № 7.
- Мамут Л.С.* Государство: полюсы представлений // Общественные науки и современность. — 1996. — № 3.
- Рибкало В.* Національна держава. Втеча від самоприниження // Віче. — 1995. — № 6.
- Социальное государство и защита прав человека. — М., 1994.
- Тарасов Е.Н.* Государство как институт политической системы // Социально-политический журнал. — 1994. — № 2.
- Українська державність у ХХ ст.: історико-політичний аналіз.* — К., 1996.
- Четверкин В.А.* Размышления по поводу теоретических представлений о государстве // Государство и право. — 1992. — № 5.
- Чиркин В.Е.* Нетипичные формы правления в современном государстве // Государство и право. — 1994. — № 1.
- Якушик В.М.* Проблеми типологізації суспільного розвитку та держави // Політологічні читання. — 1992. — № 3.
- Якушик В.М.* Різноманітність форм правління // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 10.

Поняття «політичний режим» є одним із загальноприйнятих у сучасній політології. Ця наукова категорія, що характеризує способи, форми, засоби й методи реалізації політичної влади, сприяє адекватній оцінці сутності держави, оскільки в межах однієї форми правління на різних етапах її розвитку політичне життя може суттєво видозмінюватись за характером і змістом. Суспільство й держава можуть бути відкритими, закритими, проміжними; демократичними, тоталітарними й авторитарними; воєнізованими, громадянськими і змішаними; клерикальними, теократичними та ін. Усе це спричиняє суттєві відмінності у взаєминах між особистістю, суспільством і державою в різних країнах, що й позначається на своєрідності політичного режиму. Отже, політичний режим тісніше та безпосередніше пов'язаний із сутністю держави, ніж інші її форми.

Поняття й типологія політичних режимів

Політичний режим — система засобів і методів здійснення політичної влади; модель, форма взаємодії державно-владних структур і населення.

Будь-який політичний режим визначається трьома основними чинниками: 1) процедурами і способами організації владних інститутів та безпосереднім здійсненням влади; 2) стилем ухвалення суспільно-політичних рішень; 3) взаємовідносинами між політичною владою та громадянами.

У конкретнішому розумінні поняття «політичний режим» охоплює: порядок формування представницьких установ; становище та умови діяльності політичних партій; правовий статус особистості, права та обов'язки громадян; порядок функціонування каральних і правоохоронних органів; співвідношення й регламентацію дозволеного та забороненого.

Будь-який політичний режим залежить від таких чинників: співвідношення політичних сил у суспільному організмі; особи загальнонаціонального лідера та якості правлячої еліти; історичних і соціокультурних традицій; політичної культури населення. Щоб усвідомити сутність політичного режиму, слід пам'ятати, що він складається спонтанно, внаслідок спільних зусиль багатьох суб'єктів політичного процесу, і не може бути встановлений конституціями або іншими законами.

ще вживається тричленна класифікація їх на тоталітарні, авторитарні й демократичні, причому будь-яка класифікація є умовною, позаяк «чистих» і завершених політичних режимів у політичній практиці не існує. Класифікації почали з'являтися на початку ХХ ст., але практично до 60-х рр. найчастіше використовували класифікацію М. Вебера, який поділяв політичні режими на демократичні та недемократичні. На початку 60-х рр. американський політолог З. Бжезінський, використавши висновки Р. Даля про багатополярність влади і про те, що жодна держава не досягла демократії, вирізнив тоталітарний режим через політологічний аналіз політичних систем країн колишнього соціалістичного табору. Він довів, що більшість цих держав належали до авторитарних політичних режимів. Характеристика та особливості політичних режимів вивчались у політології впродовж кількох десятиріч. Зараз досліджуються переважно проблеми, що стосуються філософсько-політичних питань внутрішньої еволюції кожного окремо взятого режиму та процедури переходу від одного режиму до іншого.

Виходячи з тричленної класифікації, проаналізуємо зміст і характерні особливості кожного з політичних режимів — тоталітаризму, авторитаризму і демократії.

ТОТАЛІТАРИЗМ

«Тоталітаризм» як загальний термін було введено Б. Муссоліні для характеристики фашистського руху в Італії та для відмежування його від нацистського руху в Німеччині. Теорія тоталітаризму склалась у 30—40-х рр. із появою фашизму та його різновидів. У понятійному означенні тоталітаризм — це режим, що здійснює тотальний (всеохопний) контроль над населенням, спертий на систематичне використання насильства чи на його загрозу.

Насильство за тоталітарного режиму стає одним із головних засобів політичного управління як такого. За тоталітаризму деформації зазнають ментальність, політична культура, соціально-економічна стратифікація населення, особиста й соціальна психологія, політичні та внутрішньосімейні відносини.

Тоталітаризм — це своєрідний спосіб організації суспільства, який характеризується всебічним і всеохопним контролем влади над суспільством, підкоренням суспільної системи державі, колективними цілями, загальнообов'язковою ідеологією.

гають далекого минулого. Так, тоталітарними вважаються теорія давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди, що їх висловив у моделі утопічної держави Платон. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Г.-В.-Ф. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо.

Передумовами виникнення та розвитку тоталітаризму в політичній практиці є індустріальна стадія розвитку суспільства, наявність засобів масової інформації, колективістський світогляд, могутній державний апарат, особливості соціальної психології (певна ідеологічна та міжособистісна ситуація). Причому засоби масової інформації є певним необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічна обробка населення, насадження уніфікованих стандартів побутового та загальнолюдського характеру, нівелювання загальноцивілізаційних та особистісних цінностей. Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму.

Характерним для тоталітаризму є харизматичний тип лідерства з обов'язковою опорою на репресивний апарат. Спосіб мобілізації (модель здійснення владою політичних рішень та залучення населення для їх виконання) за тоталітаризму може здійснюватись інтенсивно через створення внутрішньопсихологічного ентузіазму, а також екстенсивно — за допомогою репресивно-пропагандистського апарату. Лідерство за тоталітаризму має переважно індивідуалізований характер, причому навіть найближче оточення лідера значною мірою дистанційоване від нього. З тоталітаризмом пов'язаний султаністичний політичний режим, характерними рисами якого є: наявність верховного правителя у поєднанні з відсутністю розмежування державної та приватної сфер; погляд на суспільство з боку представників влади як на неподільну власність правителя, члени родини якого найчастіше обіймають провідні посади в державному та економічному управлінні; особлива ідеологія (найчастіше названа за ім'ям правителя); неформальний характер усіх державних відносин; клановість; відсутність реальної судової влади. У тоталітарних державах виключаються будь-які форми несанкціонованих дій з боку населення, тоталітаризм вимагає від людини активних проявів лояльності й відданості режиму.

Отже, тоталітаризм як тип політичного режиму має такі риси:

— наявність загальнообов'язкової ідеології, яка доводить необхідність існування даного режиму;

задля «світлого» майбутнього;

— прояв особистих цілей та інтересів заради загальних цілей режиму;

— жорстке переслідування будь-якого спротиву і навіть власних особистих думок та виправдовування з огляду на це будь-яких форм насильства;

— концентрація влади в руках одного лідера чи партії, підпорядкування інформаційного простору певним політичному лідерові чи партії.

Класичними тоталітарними державами були гітлерівська Німеччина та СРСР. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі мав такі етапи: період воєнного комунізму 1917—1921 рр. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму); 1921—1929 рр. (авторитарний режим); 1929—1956 рр. (тоталітарний режим), 1956—1985 рр. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але в основному режим залишався тоталітарним). Занепад епохи тоталітаризму в СРСР розпочався з часів так званої горбачовської перебудови, коли впала «залізна завіса» ідеологічного монізму й закритості суспільства.

АВТОРИТАРИЗМ

Авторитаризм — тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, можливість застосування насильства чи примусу.

За авторитаризму в суспільстві можуть бути наявними також інститути, притаманні демократії, але основними ознаками, що відрізняють авторитаризм від демократії, є: перевага в діяльності державних органів методу адміністрування (за авторитаризму рідко застосовується компроміс із найважливіших політичних проблем); концентрація влади в руках одного чи декількох органів державної влади; органи виконавчої влади мають функції нормотворчості; звуженість сфери гласності та виборності державних органів. Загальною рисою всіх авторитарних держав є сильна виконавча влада.

Залежно від цілей виокремлюються різні види авторитаризму, скажімо, авторитаризм стабілізаційний, метою якого є збереження існуючого ладу, чи альтернативний, властивий країнам, які відкинули демократичні засади розвитку суспільства. Найчастіше авторитаризм зустрічається в країнах, які переходять від тоталітаризму до демократії.

суспільство, а в самому суспільстві чіткої регламентації зазнає переважно політична сфера. За цього політичного режиму можлива наявність у суспільстві легальної опозиції, і якщо за тоталітаризму необхідно постійно доводити режимові свою особисту відданість і лояльність, то за авторитаризму відданість не обов'язкова — головне, щоб громадяни відкрито не виступали проти режиму. За авторитаризму немає уніфікованої ідеології. До того ж, через зруйнування репресивного апарату та несформованість демократичних інститутів мобілізаційні можливості її застосування практично відсутні, а само суспільство характеризується вищим ступенем інертності, ніж за інших політичних режимів. Попри те, що правлячі структури відкриті для різних угруповань, влада за авторитаризму концентрується в руках правлячої еліти, виборча система пристосовується до рішень виконавчої влади, демократичні принципи не стають абсолютною цінністю, значна кількість влади знаходиться в руках силових структур, принципи законності та конституційності практично завжди спотворюються. Деякі вчені розглядають авторитаризм як перехідний режим від тоталітаризму до демократії. Авторитарними країнами були в різні історичні періоди Радянський Союз та Італія.

Сутнісні ознаки і проблеми утвердження демократичного політичного режиму

Поняття «демократія» є багатограним. Його вживають для визначення типу політичної культури, певних політичних цінностей, політичного режиму. У вузькому розумінні демократія має тільки політичну спрямованість, а в широкому — це форма внутрішнього устрою будь-якої суспільної організації. Класичне визначення демократії дав А. Лінкольн:

«Демократія — це правління народу, обране народом, для народу».

Основними ознаками демократичного політичного режиму є наявність конституції, яка закріплює повноваження органів влади і управління, механізм їх формування, визначає правовий статус особистості та принцип рівності перед законом, а також принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову з визначенням функціональних прерогатив кожної з них. Для демократії характерними є вільна діяльність політичних і громадських організацій, обов'язкова виборність органів вла-

суспільства (остання повинна мати свої форми активності й вираження), економічний та політичний плюралізм (плюралізованою є також ідеологічна сфера, заборони торкаються лише антилюдських ідеологій).

За демократії форма мобілізації легітимна, політичні рішення завжди альтернативні, законодавча процедура чітка й збалансована, а владні функції мають допоміжний характер. Демократія характеризується зміною лідерів, лідерство може бути як індивідуальним, так і колективним, але воно завжди має раціональний характер. Демократичний режим характеризується високим рівнем суспільного самоврядування, у відносинах між владою й суспільством переважає консенсус. Одним із головних принципів демократії є багатопартійність, у політичному процесі завжди бере участь і опозиція, яка виробляє альтернативні політичні програми й рішення, висуває майбутніх лідерів. Головна функція опозиції за демократичного політичного режиму — визначення альтернативних напрямків розвитку суспільства та складання постійної конкуренції правлячій еліті. Сутнісними ознаками демократії є електоральні змагання, можливість артикуляції інтересів, націленість на консолідацію суспільства. За демократії держава існує заради громадян, а не навпаки, створюються умови для подальшого розвитку громадянського суспільства. Крім усього вищезазначеного, демократія і в політичному, і в загальнолюдському розумінні вже є магістральним шляхом, своєрідним ідеалом майбутнього розвитку суспільства та людської цивілізації в цілому.

У зарубіжній та вітчизняній політичній науці стосовно демократії досліджуються функції держави, ступінь участі мас в управлінні тощо, розроблено багато теорій та моделей демократичного розвитку. В. Парето створив модель «елітарної» демократії. Він стверджував, що з переходом суспільства до індустріальної стадії розвитку необхідно буде створення спеціального професійного управлінського апарату, без якого демократія неможлива. Актуальність цієї моделі було доведено самим історичним розвитком суспільства, а відкинута лише в 40—50-х рр. XX ст., коли в політичній діяльності запанував лібералізм. А. Бентлі створив плюралістичну теорію демократії (теорію заінтересованих груп), головний зміст якої полягав у тому, що будь-які групи, котрі мають власні інтереси, впливають на владу, намагаючись у такий спосіб здійснити реалізацію своїх цілей через політичну діяльність. Модель А. Бентлі повністю відкинули через небезпечність паралічу влади та дестабілізації. Вже згадуваний Р. Даль створив модель

між собою співпрацюють та визначають найвірніший спосіб вирішення тієї чи іншої проблеми. Ідеал демократії в принципі недосяжний, але, як зазначав Даль, потрібно знайти форму політичного життя, яка забезпечила б змагання політичних сил, знаходження політичного консенсусу.

Чимало сучасних учених пов'язують зміст демократії з елітами і доводять, що демократія завдяки виборам має дати дорогу найгіднішим представникам еліти. Вони вважають, що демократії слід оберігати суспільство від людей, які довго знаходяться при владі, запобігати надмірній концентрації влади. Дехто з сучасних практичних політиків активно критикує тлумачення демократії як влади народу, застерігає від тотальної політизації суспільного організму, але не піддає сумніву той факт, що саме демократія постійно підтримує в середовищі правлячої верхівки стан пошуку й самовдосконалення. Деякі вчені (особливо в Росії) науково показують небезпечність зведення демократії до найвищого ідеалу.

Перед країнами, які віддали перевагу демократичному розвитку, постає дуже багато проблем не лише економічного й соціального, а й суто політичного характеру. Насамперед це проблеми модернізації політичної системи, пристосування її до функціонування за умов демократії, створення демократичних політичних інститутів, вирішення гуманітарних проблем, входження в міжнародні політичні організації та ін. Модернізація — процес поступовий і багатограний. Її завданням є необхідність пошуку нових парадигм з метою мобілізації суспільства. Особливо важливою є модернізація для перехідних суспільств, у яких спостерігається: брак ідеалів, що мають творчий характер; відсутність консолідуючих суспільство особистостей та лідерів; наявність політичної ситуації, яка не працює на майбутнє, відривається від легітимності. Сама демократія, як зазначає К. Гаджієв, не може сприйматися однозначно, особливо в перехідний період. Попередження А. Токвіля про те, що тиранія більшості може бути ще жорстокішою, ніж тиранія меншості, необхідно брати до уваги під час побудови демократичної моделі суспільного розвитку. В суспільній свідомості сучасних посттоталітарних країн, у тому числі й України, прибічниками демократії називають лише тих, хто підтримує капіталістичні економічні відносини (причому в розумінні класичного лібералізму), а це — певне збочення щодо розуміння демократії як такої.

Якщо проаналізувати проблеми утвердження демократії, пов'язані як з економікою, так і з політикою, то до таких про-

ринкової економіки від розвитку власності. Саме демократія мусить забезпечити легітимізацію ринку. Ринок і капіталізм як такі не можуть бути самодостатніми умовами утвердження демократії. Прикладом цього є піночетівський режим у Чилі. Співвідношення понять «лібералізм» і «демократія» теж не однозначне. Лібералізм віддає перевагу волі перед рівністю, а демократія — рівності перед волею.

Саму демократію нині слід розуміти як форму політичної самоорганізації суспільства, що означає певну дистанцію між державою та суспільством. Вона повинна бути не лише технічним аспектом певних реформ, а й шкалою цінностей, системою життя, де основним постулатом служать рівність і права людини. За демократії немає місця жодному застою, ідеологія не повинна заступати демократичні цінності, плюралізм має бути джерелом влади, треба забезпечити примат суверенітету народу.

Конституція держави, що рухається до демократії, повинна виконувати три основні завдання: 1) фіксувати певну форму правління; 2) закріплювати й виражати згоду народу; 3) регламентувати повноваження урядових структур. І найголовніше — потрібно спочатку усвідомити демократичні цінності, а вже потім утілювати їх у політичній діяльності. ЧИМЕТ

Суто політичними проблемами переходу від тоталітаризму до демократії є відторгнення західних політичних інститутів чи швидкості їх введення без урахування характеру та ментальності народу. Щоб стати демократом, людина, з огляду на психологію, має вирости й соціалізуватись у демократичному середовищі. У посттоталітарних країнах немає внутрішньої інтеграції демократичних державних інститутів у суспільний організм. Скажімо, в Японії капіталізація поєднана з корпоративністю, а деякі вчені називають японську демократію корпоративною. Саме збереження традиційних цінностей японської ментальності дозволило Японії ефективно пройти шлях модернізації та увійти до складу найрозвиненіших демократичних країн. Тобто, модель модернізації мусить бути оригінальною для кожної країни. Для країн колишнього СРСР особливо важливим є віднайдення способів органічного поєднання правової держави, ринкової економіки та історичних традицій державності. Демократія, в її сучасному розумінні, покликана забезпечити оптимальне поєднання економічної ефективності та вимог соціальної справедливості, свободи підприємництва, соціальної рівності тощо. Конче важливими проблемами, що потребують вирішення, для країн колишнього Радянського Со-

тимний поділ функцій влади та формування сильного центру (як політичного, так і духовного характеру), утвердження демократичної політичної свідомості та культури, переосмислення власного досвіду державотворення тощо.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Зіставте кілька визначень політичного режиму і спробуйте дати власне категоріально-політологічне визначення даного явища. Визначте спільні риси й відмінності у функціонуванні тоталітарного та авторитарного політичних режимів.

Порівняйте демократичні режими кількох країн (першого, другого і третього ешелонів капіталізму) за такими політологічними параметрами: стан громадянського суспільства, держава і політична мобілізація, система владного впливу.

У чому полягає відмінність державного і політичного режимів? Назвіть основні мотиви захоплення сучасних російських політологів авторитарним політичним режимом.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Порівняльно-політологічний аналіз елітарної та плюралістичної демократій.

Японська модель переходу від тоталітаризму до демократії. Основні причини зміни політичних режимів.

ЛІТЕРАТУРА

Авторханов А.Г. Технология власти. — М., 1994.

Андерсон Р.Д. Тоталитаризм: концепция или идеология? // Полис. — 1993. — № 3.

Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.

Баран В. Теория тоталитаризма: генеза і сутність // Сучасність. — 1996. — № 8.

Бенеш Э. Демократия сегодня и завтра // Вопросы истории. — 1993. — № 1, 3.

Бердяев Н. О сверхдемократии. — М., 1994.

Бжезинский З. Перманентная чистка. Политика советского тоталитаризма // США: экономика, политика, идеология. — 1990. — № 8.

- мысль. — 1993. — № 16.
- Власть при переходе от тоталитаризма к демократизму // Свободная мысль. — 1993. — № 8.
- Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. — 1992. — № 2.
- Гуггенбергер Б. Теория демократии // Полис. — 1991. — № 4.
- Джилас М. Лицо тоталитаризма. — М., 1993.
- Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетней дискуссии на Западе // Вопросы истории. — 1990. — № 6.
- Краснов В.Н. Политические режимы в буржуазных странах // Советское государство и право. — 1985. — № 7.
- Лобер В. Демократия: от зарождения идеи до современности. — М., 1991.
- Мальцев В.А. Демократические основы политической жизни общества // Социально-политический журнал. — 1993. — № 7.
- Саламатин В.С. Политические режимы: к методологии понятий. — М., 1995.
- Салмин А.М. Современная демократия. — М., 1992.
- Федоров В. Эволюции авторитаризма. — М., 1994.
- Якушик В.М. Різновиди політичних режимів // Віче. — 1995. — № 9.

У різноманітних визначеннях сутності процесу еволюції державного ладу сучасної України найчастіше використовують тезу про перехід від тоталітаризму до демократії. Такий підхід практично неспростовний. Але фіксація відправного (тоталітаризм) і кінцевого (демократія) пунктів відліку в означенні сутності трансформації охоплює лише одну, хоч і вельми суттєву, її рису — політичний режим. І демократія, і тоталітаризм є «чистими» типами політичних режимів і не можуть вважатися категоріями, достатніми для опису процесів еволюції державного ладу в цілому. Проте настійливе наполягання на пріоритетності саме такого розуміння трансформації державного ладу сучасної України переконує в непересічному значенні зміни політичних режимів, яка багато в чому характеризує новий державний лад України. Однак вітчизняна наука малоактивна в осмисленні самої сутності трансформації взаємин держави й суспільства. За цих умов надзвичайно важливим постає завдання дати адекватну відповідь щодо процесу становлення власне української моделі політичного режиму на уламках радянської імперії.

Теоретичні підходи до визначення української моделі політичного режиму

У сучасних дискусіях довкола сутності української моделі політичного режиму стала модною теза про особливий перехідний режим, що спонтанно склався на українських теренах внаслідок певного історичного компромісу: симбіозу повільно відмираючих рудиментів радянського тоталітаризму та утвердження елементів європейського вибору — західної демократії, що невпинно торує собі шлях в Україні. Схильність вважати політичні гасла як реальність та певна некритичність у сприйнятті тих чи інших елементів західного досвіду виступили в ролі чинників, що повинні були доводити неспростовність тези про перехідний режим як посткомуністичну аномалію, певне відхилення від «стовпового» шляху цивілізації, невідомий, а тому й недосліджений історичний експеримент. Перехідним за цих передумов визнавався такий політичний режим, який еволюціонує: а) від цілком певної моделі режиму, що так чи інакше виявляється «чистим типом»; б) до іншої, так само чітко визначеної, «чистої» моделі.

коли має відбуватися обов'язкова трансформація від одного класичного типу політичного режиму до іншого. Введення ж реально існуючої моделі в контекст перехідності означає нестабільний, нестійкий, тимчасовий характер режиму. Тоді, згідно з загальноприйнятими очікуваннями, існуючий політичний режим має швидко змінитися іншим. Проте, в разі консервації існуючої перехідної моделі, остання може перетворитися з тимчасовою, перехідною на більш-менш усталену, постійну. Перехідний характер режиму свідчить про:

а) ствердження тимчасовості існуючого (вочевидь несправедливого або такого, що сприймається більшістю населення як несправедливий чи небажаний) режиму і насадження переконання в його швидкому переростанні в якусь більш прийнятну форму;

б) абстрагування від аналізу наявного політичного режиму задля переключення уваги на аналіз позірних (ідеально сконструйованих) або закордонних моделей і зразків та переконання населення в можливості усталення аналогічного політичного режиму в Україні.

Якщо ж за визначенням перехідного режиму криється його розуміння як суміші кількох «чистих типів» політичних режимів, виникають питання про те: а) які, власне, «чисті» типи поєднуються в даній конкретній моделі; б) яким є співвідношення окремих структуротвірних компонентів у наявному політичному режимі; в) який — демократичний, авторитарний, тоталітарний тощо — компонент має переваги і якими є тенденції їхньої еволюції, а звідси — чи є існуюча рівновага стабільною або намічається й простежується посилення якоїсь певної тенденції — демократичної, авторитарної чи тоталітарної?

Основний вектор у дискусії довкола української моделі політичного режиму окреслюється не стільки в площині визначення загальноконцептуальної спрямованості бажаної моделі політичного режиму, скільки довкола інтерпретації співвідношення окремих сегментів структури режиму і тенденцій їх еволюції. Розбіжності в інтерпретаціях стосуються виокремлення того чи іншого панівного елементу структури. Причому різноманітність подібних інтерпретацій має тенденцію до збільшення, що свідчить про ескалацію нестабільності політичного режиму.

В історії не було й немає статичних «чистих» типів політичних режимів. Вони являють собою складні системи, в яких перетинаються й поєднуються гомогенність і гетерогенність, статичність і динамізм. Еволюція політичних режимів сприй-

радше, як зміна старого балансу окремих структурних елементів іншим, новим, у якому забезпечується домінування нових компонентів, а старі стають маргінальними або й зовсім зникають. Причому впродовж більш або менш короткого відтинку часу можливе досягнення й досить високого ступеня наближення до «чистого» типу політичного режиму, за чим обов'язково настає наростання диверсифікації форм і методів взаємин держави і суспільства та поступове руйнування статус-кво.

Отже, якщо першим кроком у дискусіях стосовно українського різновиду політичного режиму слід визнати проблему визначення загальноприйнятної мети його трансформації, другим — визначення способів і механізмів досягнення окресленої мети, то третім кроком цілком закономірно виявляється визнання складної та суперечливої структури політичного режиму, визначення тенденцій еволюції окремих його сегментів і спроб екстраполяції існуючих тенденцій його розвитку на найближчу перспективу. Наголоси поступово зміщуються з дослідження уявної (ідеально сконструйованої) моделі політичного режиму чи запозичень із західних зразків до спроб осмислення реально існуючого за сучасних українських умов співвідношення та способів взаємодії державних і недержавних (суспільних) інститутів.

Було запропоновано декілька альтернативних варіантів розв'язання порушеної проблеми: 1) відмова від старої, «класичної» тричленної схеми політичних режимів (тоталітарний, авторитарний, демократичний) через окреслення низки перехідних, або неокласичних, моделей (автократія, диктатура, деспотія, тиранія, охлократія, анархія, геростратократія, клептократія тощо) і спроба підігнати під нову схему існуючий в Україні режим; 2) повна відмова від однозначного визначення існуючого в Україні режиму до тих пір, доки він не набере певних, наближених до «класичного» типу, обрисів.

Запропоновану схему «трьох кроків» у дискусії довкола політичного режиму та спроби застосування того чи іншого методологічного інструментарію задля розв'язання порушеної проблеми виокремлено в суто аналітичних цілях. У реальному житті ці підходи почасти накладаються один на одного, почасти використовуються паралельно. Самодостатнє використання окремих із них та некритична імплантація певних аргументів, запозичених з одного підходу до загальної дискусії, призвели до того, що практично не розмежованими виявилися три рівні дискусії: 1) дискусія про реально існуючий режим — дескрип-

мативний рівень; 3) дискусія щодо оптимальної моделі (форми режиму, де остання тлумачиться як спосіб узгодження загальноприйнятної моделі політичного режиму з наявними політико-правовими умовами та арсеналом засобів щодо його формування) — технологічний рівень.

Ототожнення реального режиму з бажаним чи оптимальним і відповідно — детальне їх осмислення не наблизили науку до розуміння саме наявної в Україні моделі взаємодії держави з суспільством. Навпаки — перенесення рис бажаного чи оптимального режиму на перебіг реальних процесів еволюції існуючого режиму служить скоріше задля того, аби видавати бажане за дійсне.

Концепція перехідного, або «змішаного», режиму використовувалася задля обґрунтування правомірності підходу, за яким тоталітарний режим має обов'язково перерости в демократичний. Оскільки визначити існуючий політичний режим було надто складно, почалося активне використання терміна «посттоталітаризм» («посттоталітарний режим») — політичний режим, який уже не тоталітарний, але ще й не зовсім демократичний. Проте цей термін більше вказує на те, яких ознак попереднього режиму нинішній позбувся, а не на те, яких він набув і які в дійсності мали б наближати його до демократії. Тому він нічого або майже нічого не прояснює у фундаментальних питаннях, порушених у дискусії. Так само виявом суто механістичного ставлення до розуміння реально існуючого політичного режиму є й використання інших визначень, в яких фігурує префікс «пост...» — «посткомуністичний», «пострадянський», «постсоціалістичний», «постколоніальний». Кожна з цих дефініцій більше зорієнтована на окреслення певної частки дійсності, яка залишилася від минулого, аніж рис сучасності.

Оскільки сподівання на кількарічний термін існування перехідного режиму виявилися марними, було зроблено спробу ототожнити перехідний режим з авторитаризмом як середнім рівнем жорсткості контролю за суспільством з боку держави. Цікаво, що такий підхід обов'язково передбачав попереднє визначення місця авторитаризму серед інших типів політичних режимів. Існує три інтерпретації: 1) авторитаризм є різновидом тоталітаризму; 2) тоталітаризм є різновидом авторитаризму, логічним наслідком його еволюції та посилення антидемократизму; 3) авторитаризм — уже не тоталітарний, але поки що не демократичний режим.

Було обрано третю інтерпретацію, крізь призму якої, власне, й оцінювався існуючий політичний режим. Подібне стало б

ризму й тоталітаризму як «чистих» типів політичних режимів і вмонтування їх у лінійну, еволюційну схему, за якою тоталітаризм заміщується в своєму розвитку авторитаризмом, а останній — демократією. Так авторитаризм опинився в контексті, що дозволив обґрунтувати розуміння цього режиму як «жив'якової передумови демократії, ототожнювати авторитаризм із протодемократією. За такого підходу авторитаризм виглядав як, безперечно, прогресивне, з історичного погляду, явище, — адже він сприяє приходу демократії. Незабаром почалося використання термінів: «прогресивний авторитаризм», «реформаційний», «демократичний авторитаризм», «демократура» (останнє слово утворене внаслідок сполучення двох слів: «демократія» та «диктатура») тощо.

Деяко інша інтерпретація авторитаризму як перехідної моделі від тоталітаризму до демократії ґрунтувалася на тезі про залежність між існуючими в Україні формою правління та політичним режимом. Саме піднесення та посилення одноособової влади стало вважатися суттєвою ознакою авторитаризму, де одноособовий принцип здійснення вищої державної влади не врівноважується або слабо врівноважується колегіальним началом, що вочевидь вказує на недобудованість системи поділу влади та відсутність дійових інституціональних механізмів стримувань і противаг, що запобігали б будь-яким спробам узурпації державної влади чи надмірної її концентрації в одних руках або в руках однієї політичної сили. Отже, було зроблено серйозну спробу пов'язати спонтанне складання нової моделі політичного режиму з формальними, інституціональними та правовими аспектами. Об'єктивно таке розуміння політичного режиму базувалося на тому, що трансформація державних інститутів супроводжується неадекватним тлумаченням технологічного призначення принципу поділу влади. Цей принцип виявляється механічно запозиченим із західного демократичного досвіду державотворення з метою формального підтвердження спільності чи аналогічності політичних режимів в Україні та на Заході, а не задля докорінної трансформації вітчизняних державних інститутів.

Існують і суттєві розбіжності в розумінні перспектив переростання авторитаризму в якусь іншу модель політичного режиму. Якщо перша з інтерпретацій (авторитаризм як протодемократія) спиралася на переконання, що саме авторитарна влада має стати інструментом здійснення непопулярних демократичних і ринкових перетворень і в такий спосіб відкрити шлях демократизації суспільства та держави, то друга версія

нації (стабілізації) авторитарної тенденції, відходу влади від покладених на неї соціально-реконструктивних функцій та існування тоталітарних елементів у структурі політичного режиму можлива відносно швидка регенерація тоталітаризму в цілому за рахунок придушення демократичних паростків і комбінації старих тоталітарних, нових авторитарних та формально демократичних елементів, де останні відігравали б роль демократичного «фасаду» для прикриття процесу реставрації «старого порядку». Характерною рисою інтерпретації сутності українського авторитаризму стало переконання в тому, що швидкого та безболісного переходу до демократії годі чекати. До реальної демократії ще надто далеко. Така еволюція має відбуватися (начебто) або через усталення авторитарно-протодемократичного режиму, або через авторитаризм, перспективи існування якого залежать від напрямів еволюції форми правління, а також від рівня зрілості всіх суб'єктів політичної системи. У цьому ключі намагання створити самодостатній інститут президентства, єдину державну церкву, що мала б стати чинником легітимаші «самостійницької» влади, посилення «тіньового» сектора в політичних процесах в Україні сприяли й сприяють посиленню авторитарних тенденцій в еволюції політичного режиму. Відсутність харизматичного політичного лідера («вождя», «батька нації») та монопольної державної ідеології, що забезпечувала б відповідне сприйняття політичного режиму в суспільстві, не можуть вважатися достатніми аргументами для твердження про відсутність авторитарних тенденцій у взаєминах держави з суспільством.

Досить оригінальною є концепція демократичного характеру політичного режиму в Україні. Обґрунтування не зводиться до абсолютизації тези про те, що Україна є демократичною, соціальною та правовою державою. Аргументація значно складніша. Насамперед проведено ревізію тези про тоталітарний характер політичного режиму за весь час існування комуністичної системи (1917—1991). Посилаючись на те, що політичні режими часів непу (1921—1928) та «перебудови» (1985—1991) принципово відрізнялися від сталінізму (1929—1953), стверджують, що демократична альтернатива в Радянському Союзі існувала. Пізньорадянський період (80-ті рр.) був часом посилення демократії. Вже 1960—70-ті рр. стали часом поступової деградації тоталітаризму та переходу до авторитарної фази розвитку. Так, знову в модифікованій формі постає лінійна схема еволюції політичних режимів: від тоталітаризму до авторитарної влади, а від неї — до демократії. Допоміжним ар-

гументом на користь правомірності такого підходу висувають факти розвінчання й засудження «культу особи», «адміністративно-командної системи» й тоталітаризму, яке проводилося вже за «перебудови», одночасно з імплантацією модних демократичних гасел («нове політичне мислення», «демократизація», «гласність» тощо). Інтенсифікація подібних процесів випала на час краху комунізму як системи та розпаду Радянського Союзу в 1991 р. Основним же вектором самостійності України стала побудова незалежної демократичної держави.

Водночас підкреслюється, що демократичний режим в Україні порівняно з західними моделями ще недостатньо розвинений і перебуває на стадії якщо не становлення (передбачається, що відповідні елементи демократії сформувались у 80-ті рр.), то усталення, тобто завершення процесу формування. Тому в цілому демократію в Україні слід сприймати не стільки як статичний стан, скільки як рух політичного режиму. Поворотним пунктом подібного розгортання демократичного режиму в українських координатах вважається ухвалення нової Конституції України, яка закріпила на нормативному рівні низку ознак демократичного режиму: пріоритет прав особистості; юридичну рівність прав громадян; виборність органів державної влади; поділ влади; гарантування прав меншості; право на політичну опозицію тощо.

За такою логікою перехідний період становлення в Україні демократії охоплював 1985—1996 рр.: на першій стадії (1985—1991) змагалися авторитарні й демократичні тенденції; на другій стадії (1991—1996) демократичні елементи стали переважати у структурі політичного режиму.

Їхнє домінування закріплене в новій Конституції України, ухвалення якої свідчить про кінець перехідного періоду в еволюції політичного режиму в Україні, який остаточно набув цілком чітких рис демократичного. Водночас постала думка про те, що хоча демократичний режим уже сформувався, він у цілому має ще незрілий характер, а тому його вплив на поліпшення соціально-економічного становища в країні досить обмежений. Зсилаючись на досвід США часів Ф. Рузвельта (1933—1945) та Франції часів Ш. де Голля (1958—1969), обґрунтовують тезу про те, що посилення ролі глави держави або навіть передача виконавчій владі окремих законодавчих повноважень не будуть виявами авторитарних тенденцій, а лише сприятимуть оперативному реагуванню на перебіг суспільних процесів та їх керованість у рамках наявного демократичного режиму. Водночас нинішні хиби режиму «реальної

демократії» — низький професіоналізм управлінських кадрів, намагання простими методами розв'язувати складні завдання тощо — розглядаються не як вади політичного режиму, тим більше не як свідчення його недемократичності, а радше, як тимчасові «недоліки».

Цікаво, що гіпотеза про демократію як реальний політичний режим в Україні страждає на певну вибірковість у залученні підтверджень цьому з галузі економічного життя. З одного боку, стверджується про зумовленість демократії ринковою економікою. З іншого, мабуть, тому, що ринкова інфраструктура представлена в Україні ще надто фрагментарно й перебуває далеко не в кращому стані, політичний режим розглядається як такий, що не пов'язаний або принаймні безпосередньо не пов'язаний з соціально-економічними процесами, які розвиваються відносно автономно, мають власну логіку і аж ніяк не впливають на складання тієї чи іншої моделі політичного режиму. Так, заперечення економічного детермінізму сягає апогею, а будь-які залежності між соціально-економічним становищем країни та існуючим у ній політичним режимом оголошуються недійсними. За такою логікою виходить, що, маючи слаборозвинену економіку та соціальну сферу, які перебувають у стані безупинної деградації, Україна має демократичний режим.

Сучасна дискусія довкола української моделі політичного режиму висвітлила нерозв'язаність таких проблем: 1) співвідношення класичних і некласичних елементів у структурі політичного режиму (характер його «чистоти» чи «змішаності»); 2) з'ясування моменту, коли кількісні зміни переходять у якісні, тобто коли один тип політичного режиму змінюється іншим; 3) чим відрізняється трансформація форм режиму (в межах одного типу) від трансформації типів; 4) якими є чинники еволюції політичних режимів та співвідношення формально-інституціональних і формально не оформлених чинників еволюції.

Політичний режим в Україні як реальність: модифікаційні тенденції та перспективи

Розмаїття підходів до визначення сучасного українського політичного режиму як різновиду нетоталітарного ґрунтується на двох взаємопов'язаних припущеннях: 1) тоталітарний режим уже зруйнований; 2) на його місці новий тоталітаризм — неототалітаризм не виник. Іншими словами, суспільство будітьмо відмовилося від тоталітаризму не як від форми (кому-

тарна альтернатива в Україні спростована історією.

Наявність певного політичного режиму, звісна річ, передбачає й наявність низки характерних особливостей взаємин держави і суспільства, що й дозволяє позначати цей режим у той чи інший спосіб. Вочевидь, зникнення цих ознак та заміна їх новими уможливлють твердження про зміну політичних режимів. Якщо тоталітаризм зник, то зникли й ознаки, що його характеризували. Спробуємо під таким кутом зору поглянути на ситуацію в Україні. Задля цього слід здійснити дві операції: 1) вичленити ознаки тоталітаризму; 2) довести відсутність їх в Україні після 1991 р.

Характерно, що дотепер нема єдності у виокремленні комплексу рис тоталітаризму. Тому вкажемо на декілька найбільш поширених підходів.

К. Фрідріх та З. Бжезінський визначали такі риси тоталітаризму: 1) наявність офіційної докладно розробленої ідеології, якою просякнуті всі сфери суспільства і яку зобов'язаний сповідувати кожний; 2) єдина масова партія, котра має ієрархічну структуру, що або переплітається з державною бюрократією, або контролює її; 3) управління здійснюється за допомогою системи терору, що спрямовується партією й таємною поліцією як проти «ворогів» режиму, так і проти довільно визначених соціальних груп; 4) монопольний контроль за засобами масової інформації з боку влади; 5) монополізація засобів збройної боротьби урядом і партією; 6) централізований контроль за економікою з боку держави.

Згодом цю схему було модифіковано К. Фрідріхом, М. Кертісом і Б. Барбером так, що терор перестав уважатися основним методом управління, а монопольний контроль за суспільством могла здійснювати не обов'язково партія, а будь-яка елітна група, що прагнула б увічнити свою владу.

Х. Ліну наділяв тоталітаризм такими критеріями: 1) концентрація влади (центр не обов'язково монолітний); 2) плюралізм суворо обмежений і контрольований з боку держави (можлива «кишенькова» опозиція); 3) існує ідеологія, з якою пов'язують свою легітимність правлячі кола і вихід за межі якої тягне за собою покарання; 4) держава спрямовує та регулює поведінку громадян.

Р. Арон підкреслив такі характерні риси тоталітаризму: 1) монопольне право однієї партії на політичну діяльність; 2) партійна ідеологія має статус загальнообов'язкової державної істини; 3) для поширення цієї істини держава використовує силовий тиск і керує засобами масової інформації; 4) біль-

шість видів економічної та професійної діяльності підпорядкована державі та офіційній ідеології; 5) запровадження систем поліцейського та ідеологічного терору.

В. Якушик називає такі елементи тоталітаризму: 1) жорсткий контроль держави над усіма сферами життя суспільства загалом і кожного громадянина зокрема; 2) одержавлення всіх елементів політичної системи; 3) відсутність легальної опозиції; 4) запровадження державної ідеології.

Зауважимо, що попри наявність численних варіантів визначення терміна «тоталітаризм», більшість дослідників погоджується з певним набором основних «класичних» ознак: 1) єдина правляча партія; 2) панування ідеології; 3) застосування репресій; 4) тотальний контроль держави за всіма видами людської діяльності.

Вважається, що розпад тоталітаризму, згідно з такими ознаками, відбувся. Ця теза може бути спростована двома способами: 1) доведенням, що ознаки «старого» тоталітаризму в модифікованому вигляді все ж збереглися; 2) доведенням, що зазначені критерії тоталітарності політичного режиму є вторинними, і запропонувати перелік первинних ознак тоталітаризму.

Аналіз рис української моделі політичного режиму наводить на такі характеристики, що детермінують тезу про розпад тоталітаризму: 1) розпад Радянського Союзу; 2) відсутність політичного терору та розгалуженої пенітенціарної системи; 3) відсутність монолітної, єдиної правлячої партії; 4) відсутність офіційної державної ідеології; 5) утверджується багатокладна економіка, елементи ринкової системи; 6) ухвалення нової Конституції, де закріплено демократичні засади суспільного та державного життя, насамперед пріоритет прав і свобод особистості.

Здається, запропонований перелік аргументів практично не залишає сумнівів у тому, що тоталітарна влада в Україні після 1991 р. припинила існування. За таких передумов еволюція політичного режиму уявляється як прогресуюче розгортання демократії в очищеному від тоталітаризму політико-правовому просторі. Задля підтвердження або спростування цієї тези розглянемо кожний з наведених аргументів.

1. Доведення краху тоталітаризму через тезу про розпад СРСР є науково некоректним, оскільки тоталітаризм і Радянський Союз — різнопорядкові явища: якщо за першим криється тип політичного режиму, то за другим — форма державного устрою. Прямий зв'язок між зникненням певної форми останнього та падінням так само певного політичного режиму не можна вважати доведеним. Не дістає підтвердження означен-

імперії були водночас тоталітарними державами. І навпаки, серед країн з тоталітарним режимом Радянський Союз у формі імперії був скоріше винятком, аніж правилом. Інші тоталітарні режими існували на досить незначних територіях і аж ніяк не мали ані імперських розмірів, ані складної та ієрархічної будови колоніальних відносин з окремими підконтрольними їм територіями.

Теза про розпад Союзу могла б бути прийнятою як аргумент на користь краху тоталітаризму тоді, коли було б доведено, що останній існував лише на загальносоюзному, центральному рівні, не маючи відповідного підґрунтя в окремих союзних республіках чи в регіонах. Навпаки, Україна в період перебудови визнавалася республікою, де тоталітаризм пустив чи не найглибше коріння, «заповідником застою». Тому в разі відокремлення України від центру, тоталітаризм якого швидко руйнувався процесами демократизації, зберігалось більше шансів для консервації того ж таки тоталітаризму на місцевому рівні.

2. Аргумент про зникнення системи масових репресій насправді є одним із найсильніших у доведенні краху тоталітаризму. Проте він спрацьовує тоді повною мірою, коли ми порівнюємо Україну 30—50-х рр. з Україною 90-х рр. Але не слід забувати, що репресивна система значно зменшила «оберти» функціонування свого механізму вже в 60—70-х рр. Тоді слід було б визнати відсутність тоталітаризму принаймні на початку 80-х рр. Але ж, як відомо, режим не зазнав якісних змін. І головне, що збереглося, — це передумова і водночас наслідок існування репресивного механізму — систематичне порушення конституційно закріплених прав громадян.

Чи не на аналогічну ситуацію натрапляємо нині, коли так само порушуються права громадян, а надто в соціально-економічній сфері (право на працю, на своєчасне отримання винагороди за працю, на освіту, на соціальне забезпечення, на охорону здоров'я тощо). Особливо впадає в око наявність виразної та прогресуючої тенденції до скорочення обсягу конституційних прав в повсякденному житті внаслідок перманентного погіршення соціально-економічної ситуації в країні. Отже, і в радянському, і в сучасному режимах залишається багато чого спільного: систематичне порушення державою власних нормативних приписів, а відтак негарантованість, незабезпеченість автономії особистості з тією лише різницею, що в 30-х рр. це робилося з політичних міркувань (засобом доведення чого був механізм тотального терору), а зараз це пояс-

цесів зайвий раз підтверджує те, що повна незахищеність особистості перед свавіллям держави і повна безвідповідальність останньої за наслідки своїх діянь становлять чи не найсуттєвішу рису режиму, що існував в Україні до 1991 р., і режиму, що існує після 1991 р. Принаймні тут якісних зрушень, що дозволили б говорити про зміну типів політичного режиму, не відбулося. Адже, як зауважив ще в 40-х рр. ХХ ст. Ф.-А. фон Гаек, «єдине, чого не витримає сучасна демократія, — це необхідності суттєвого зниження життєвого рівня в мирний час або навіть тривалого періоду відсутності позитивних зрушень в економічних умовах».

3. Формальна заборона КПРС у 1991 р. так само не є свідченням втрати владою тоталітарного характеру, оскільки здійснювала владні функції не сама партія, а партійні функціонери — «внутрішня партія», або партія в партії, яка й стала головним постачальником кадрів у корпус нової, «самостійницької» влади. Феномен української «партії влади» у цілому ще й досі тоталітарний. Теза ж про втрату новою владою тоталітарних рис виникла на підставі ототожнення «зовнішньої партії» (тобто КПРС у цілому) з носієм тоталітаризму, тоді як таким носієм насправді виявилася «внутрішня партія» (номенклатура), яку влади ніхто не позбавляв, а вона сама ні на чію користь цією владою не поступалася. Зрештою, як прихід тоталітарно зорієнтованої сили до влади ще не тягне за собою одночасного утвердження тоталітарного режиму (для цього потрібен певний час), так само й відхід цієї сили ще не означає аламу тоталітаризму. Політичний режим, отже, наділений власною логікою розвитку і значною інерцією існування.

4. У дослідженнях ролі політичної ідеології за тоталітарного режиму увага зверталася переважно на самодостатній та універсалістський її характер і значно менше на те, що центральна її функція (як, до речі, і функція масових репресій) — це підтримка і збереження тотального контролю над суспільством з боку держави і водночас — легітимація дій державної влади. Саме тому, зазедве ідеологія виявляється неспроможною виконувати покладені на неї функції, вона відкидається владою, що аж ніяк не свідчить про деідеологізацію останньої. Так само тривала індоктринація населення не може бути подолана швидко та безболісно; вона породжує новітні ідеологічні міфи, в яких дійсність витлумачується з точністю до навпаки. Можна зауважити, що за таких умов тоталітарною не стільки за своєю суттю, скільки за своїм призначенням (це важливіше!) стає не лише початково тоталітарна доктрина, а практич-

талітарної влади — від ультра націоналістичної до ультра ліберальної. Отже, єдина офіційна державна ідеологія потрібна «партії влади» там і тоді, де і коли вона допомагає утримувати тотальну владу. Якщо ж вона не відіграє такої ролі, то тотальну заідеологізованість заступає така ж тотальна деідеологізованість, поки не буде знайдено адекватний замітник для ідеологічного вакууму. Під таким кутом зору, ясна річ, не можна не погодитися з думкою про те, що ідеологія — лише перемінна в системі утримування тотальної влади і аж ніяк не центральна, первинна ознака останньої.

5. Теза про ринкову економіку як запоруку демократії є доволі непевною й недостатньою для твердження про зжитість тоталітаризму як такого. Нагадаємо, що в СРСР ринок існував за непу (1921—1928). Існував він і в тоталітарних фашистській Італії та нацистській Німеччині. Отож, не можна однозначно стверджувати про наявність існування жорсткої та прямої залежності між характером економічного устрою суспільства і політичним режимом країни. Ринкова економіка обумовлює появу стабільного демократичного режиму лише в разі створення потужної соціальної опори — середнього класу. Проте в Україні запровадження ринкової інфраструктури призвело до наслідків, протилежних очікуванім. Масове зубожіння населення перетворює перспективу появи в Україні соціальної опори демократії в найближчому майбутньому на доволі примарну. Отже, ринок в Україні не став тим базовим чинником, що відкриває шлях до демократії. За деградації економіки суспільство стає більш атомізованим, ніж громадянським, більш конфліктним, ніж функціональним. У цій ситуації можливості маніпулювання економічними потребами громадян з боку держави, а відтак утримання нею високого рівня контрольованості суспільства, є надзвичайно великими.

6. Конституційні здобутки не можуть вважатися самодостатніми показниками в доведенні існування нетоталітарного режиму. Адже вони значною мірою залежать від того, чи дотримуються правових приписів Основного Закону і влада, і громадяни. Згадаймо, що «сталінська» Конституція 1936 р. вважалася чи не найдемократичнішою в тогочасній Європі. Вочевидь, ознакою тоталітаризму є не відсутність демократичних законів, а сама неможливість правлячої еліти перебувати в правовому полі нею ж написаних законів. На українському досвіді перших років незалежності бачимо, як спрацьовує це правило. Пріоритет неправових, неформальних, «тіньових» відносин як усередині політичної еліти, так і в її відносинах із

рішення й дії окремих державних органів і посадових осіб стають повсякденною практикою. Тому сам факт появи наприкінці 1996 р. довгоочікуваного Конституційного Суду навряд чи означає перелом у ситуації, що дісталась у спадок від радянських часів та п'яти років «розбудови держави». Саме тому дедалі частіше звучить сентенція про те, що в Україні тотальну зарегульованість суспільного життя заступила тотальна безвідповідальність чиновника. Але тотальна безвідповідальність чиновника — це закономірний вияв, логічний наслідок збереження тоталітарної влади над громадянами, невідконтрольності вимогам закону, невідповідності суспільству, а відтак — чіткого розрізнення інтересів своїх і суспільних. Українська влада, діючи в режимі перманентних правопорушень, залишається відірваною від народу і йому ж протиставленою, а значить, тоталітарною, попри косметичні «демократизації».

Як бачимо, практично всі аргументи, що висувуються на користь відсутності тоталітарного режиму в Україні, не витримують критики. Такі ознаки тоталітаризму, як наявність політичної сили, що продовжує утримувати практично безмежну владу над суспільством, тотальний контроль за самодіяльністю людини, невідповідність влади громадській думці збережено майже без змін. Водночас відмова від механізму політичного та ідеологічного терору, перехід до іншої економічної системи дають підстави стверджувати про переростання традиційної форми тоталітаризму в новітню, модернізовану й модифіковану. Складовою цього процесу слід визнати відмову від офіційної державної ідеології, яка за новітніх умов може відігравати лише роль вторинного чинника у змаганнях за утримання чи перерозподіл влади у межах існуючого типу політичного режиму.

Підтвердилася теза про те, що тоталітаризм — «це не лише терористичне політичне управління суспільством, а й нетерористична економічно-технічна координація, яка діє, маніпулюючи потребами з боку підприємців. У такий спосіб вона запобігає появі дійової опозиції проти системи» (Г. Маркузе). Сучасне українське суспільство не є громадянським, це справді «суспільство без опозиції». Всі без винятку суб'єкти (інститути) політичної системи підконтрольні державі.

До суто об'єктивних характеристик режиму додається й низка суб'єктивних його ознак, що впливають із характеру діяльності державно-владних структур. Спостерігається періодичне посилення авторитарних та охлократичних тенденцій у їхній діяльності, що за умов граничної слабкості елементів демократії призводить до посилення тоталітаризму.

ного режиму сучасної України. Характер взаємодії держави і суспільства зазнав значних «кількісних» змін, але трансформація не набула «якісного» характеру, що засвідчило відсутність переходу до нового типу політичного режиму. Водночас сам факт наявності трансформації обумовив вивільнення певного, незначного і поки що не чільного сегмента у структурі політичного режиму, в якому почався розвиток демократичних елементів. Це дозволяє стверджувати, що, попри значну інерцію свого розвитку, неототалітаризм перебуває в стані протистояння з демократичною альтернативою. «Перехідність» у цьому контексті означає радше невизначеність остаточного підсумку їхнього змагання, незавершеність, суперечливість і непослідовність самої трансформації режиму, а отже, його певну історичну самотність.

«Перехідний період» став не стільки часом утвердження демократії, скільки етапом повільного та болісного розпаду тоталітаризму.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Якими, на вашу думку, є чинники еволюції політичного режиму в сучасній Україні?

Чи пов'язані між собою еволюція політичного режиму та становлення нової форми державного правління на прикладі України? Якщо так, то в якій спосіб?

Які тенденції свідчать про посилення в Україні демократичного вектора політичного розвитку, а які — про посилення неототалітарної альтернативи?

Використовуючи літературу до цієї теми й до теми «Політичні режими», порівняйте еволюцію політичного режиму сучасної України з аналогічними процесами в Італії, Німеччині та Японії після 1945 р. Назвіть спільні риси та відмінності.

У чому, на ваш погляд, причини стійкості тоталітарної традиції на українських теренах? Якими є перспективи швидкого перетворення України на «демократичну, соціальну, правову державу»?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Роль Конституції у формуванні демократичного політичного режиму в Україні.

ства в Україні.

Політичні трансформації української влади (1991—1996 рр.).

ЛІТЕРАТУРА

- Баран В. Теорія тоталітаризму: генеза і сутність // Сучасність. — 1996. — № 9.
- Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ ст. Політичний аспект. — К., 1995.
- Дискусія про авторитаризм // Віче. — 1993. — № 7, 10; 1994 — № 3.
- Кульчицький С. Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. — 1997. — № 1.
- Лінецький С. Життя Конституції — це життя за Конституцією // Підтекст. — 1997. — № 24 (46).
- Погорелова И. Хроника пикирующего авторитаризма // Підтекст. — 1997. — № 1 (23).
- Семиволос В. Україна посттоталітарна: шляхи розвитку // Сучасність. — 1993. — № 6.
- Сташук В. Конституційний процес в Україні та проблеми формування демократичного політичного режиму // Нова політика. — 1996. — № 5.
- Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України // Сучасність. — 1994. — № 12.
- Трипольський В. Демократія і влада // Віче. — 1997. — № 1.
- Турчинов О. Тіньова економіка і тіньова політика // Політична думка. — 1996. — № 3—4.
- Українська державність у ХХ ст.: історико-політологічний аналіз. — К., 1995.
- Шморгун О. Україна: шлях відродження. (Економіка, політика, культура). — К., 1994.
- Якушик В. Політична система та політичний режим / Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку // Політична думка. — 1993. — № 1.

Політичні партії та громадські об'єднання займають важливе місце в політичній системі сучасного суспільства. Вони активно впливають на діяльність органів державної влади, економіку, соціальні процеси, міждержавні відносини. Їхнє значення в Україні зумовлене потребами вдосконалення новітньої державності та формування громадянського суспільства. Право на свободу об'єднання громадян у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення своїх інтересів закріплене в новій Конституції України.

Політичні партії та партійні системи

Сучасним політичним партіям передували їх прообрази — протопартії. Існує думка, що партії виникли тоді, коли з'явилася політика, тобто в рабовласницькому суспільстві. З розвитком рабовласницьких відносин, поглибленням соціальної диференціації суспільства, в тому числі й самого панівного класу, вже було недостатньо державних політичних структур для здійснення влади. Виникали громадські організації як форма політичної діяльності груп панівного класу, що протиставлялися між собою, а також трудящих мас, які боролися проти нього. Виникали та діяли партії в епоху середньовіччя. Так, у середньовічній Італії XII—XV ст. між собою ворогували гвельфи (прибічники світської влади папи римського) та гібеліни (прибічники сильної королівської влади). В цілому партії античного світу і європейського середньовіччя найчастіше були тимчасовими об'єднаннями для підтримки певних знатних осіб, сімей — клієнтами. Суперництво політичних груп, об'єднаних навколо впливових сімей або популярних лідерів, упродовж багатьох віків було суттєвою ознакою політичної історії. Особливого імпульсу розвиткові партій надали буржуазні революції в Англії, Франції та інших європейських країнах.

У Європі в другій половині XIX ст. виникли партії сучасного типу, що діяли в масовому середовищі. Виникненню масових партій сприяли два основні чинники: розширення виборчих прав і розвиток робітничого руху. Масові політичні партії як інститут європейської культури поступово поширилися і закріпилися в культурах країн і народів інших континентів. Партії як соціальний феномен постійно еволюціонують. Нині

ствари розмовитишаними причинами і способами їх виникнення, багато в чому змінюються їхні форми і суть, уявлення про їхню роль у суспільстві та сама ця роль, методи діяльності та функції.

Причинами виникнення партій є необхідність захисту соціально-класових, національних, а нерідко й плеємінних, релігійних, регіональних інтересів, потреба ведення виборчої боротьби. Багатоманітними є способи виникнення партій. Свого часу М. Вебер в історії становлення партії вирізняв три етапи: аристократичного угруповання, політичного клубу, масової партії. Партії виростали з депутатських клубів і фракцій у парламенті, орієнтованих на інтереси різних кіл нової політичної та економічної еліти. Політичні партії утворюються: внаслідок об'єднання гуртків і груп одного ідейно-політичного спрямування, які виникли та існували розрізнено в різних місцях країни; через розкол однієї партії на дві та більше чи об'єднання двох та більше партій в одну; в надрах масових рухів; під впливом міжнародної партійної системи; як своєрідне відродження партій, які існували раніше, що підвищує їхню легітимацію, створює деяку наступність політичного розвитку; як наслідок діяльності лідерів, які організували партії «під себе»; на базі регіональних організацій партії, яка існувала раніше; з ініціативи профспілок. Так, лейбористські партії у Великобританії, Австралії, Канаді та інших країнах, які переважно виражають інтереси робітників, було створено саме з ініціативи профспілок, що стали колективними членами цих партій і фінансують їх.

Утворення партій, як і громадсько-політичних рухів, відбувається на установчих з'їздах або конференціях. Усні заяви про факт народження нової громадсько-політичної організації не вважаються достовірною інформацією. Такою інформацією є факт її реєстрації державним органом — в Україні, наприклад, Міністерством юстиції.

Визначення поняття «політична партія» є справою непростою. Серед політологів немає одностайності щодо нього. Це пояснюється складністю та багатоманітністю партій як об'єкта дослідження, різними підходами до вирішення цієї проблеми та різними традиціями національних політичних шкіл. До політичного лексикону слово «партія» увійшло ще з часів Стародавнього Риму. Етимологічно поняття «партія» означає частину більшої спільності або цілісності, елемент політичної реальності.

Незважаючи на різні підходи, можна вирізнити спільні ознаки, які характеризують партію. Серед них одна з найважливіших — добровільність об'єднання.

частина населення, якогось класу, класів, соціальної верстви, верств, яка виражає їхні інтереси.

Політичні партії іноді виражають не лише класові, а й інші інтереси, приміром, національні. Партія має ідеологію, політичну платформу, організаційну структуру, певні методи й засоби діяльності, соціальну базу, електорат (виборців, які голосують за неї). Основний зміст діяльності будь-якої політичної партії — здобути політичну владу в державі та реалізовувати свої програмні цілі — економічні, політичні, ідейно-теоретичні, моральні за допомогою законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Свої програмні цілі політичні партії проводять у життя через ідейно-політичну, організаційну, пропагандистську, державну (коли оволодівають державною владою) діяльність, виробляючи стратегію й тактику своєї поведінки на різних історичних етапах розвитку і за різних політичних умов.

Структура політичних партій являє собою систему, до якої входять ядро (партійні лідери, активісти), рядові члени партії та прибічники. Організаційно партія розділяється на партійний апарат, партійну масу, способи зв'язку апарату з цією масою, партії та політичного середовища, партії та суспільства. Досить часто до партійної системи входять створювані партією молодіжні, жіночі, іноді військові організації, які є засобом проведення партійної політики серед відповідних груп населення.

Партії як громадсько-політичні організації постійно еволюціонують. У класичному вигляді вони постали як найбільш активна та організована частина класу або соціального прошарку, що відповідно виражає і захищає інтереси певного класу або соціального прошарку. Однак останнім часом з'явилися універсальні партії, які найбільш динамічно зростали і стали перспективними у Європі та Америці. Наприкінці ХХ ст. сталися великі зміни в соціальному й політичному житті суспільства, в суспільній орієнтації людей. Партії почали звертатися до всіх груп населення. Спершу американський політолог Дж. Ла Паллмбара назвав цей тип «партією халай-усіх», потім — партією виборців. Згодом до останньої додалася назва універсальних партій. Ці партії та їхні лідери прагматичні щодо ідеології, надають перевагу пошукові спільної мови з багатьма, часто протилежними, групами інтересів — тільки б завоювати виборців.

У 80-ті рр. стали з'являтися партії «рухівського типу». Вони взяли за взірць організаційну структуру і діяльність соціальних рухів (форми самодіяльності населення). Наприклад, партія «зелених» ФРН, яка виникла на базі екологічного

дуку, характеризується повною відкритістю і гласністю внутріпартійного життя, скороченням до мінімуму партійного апарату, відсутністю постійного лідера, а також традиційно оформленого постійного членства. «Зелені» створили лише первинні (земельні) організації, відмовившись від об'єднання партії в єдиний федеральний союз. Така полегшена, не заформалізована структура, що розрахована на оперативну гнучку роботу з виборцями, має свої переваги і нерідко дає позитивний результат.

Ставлення до партій та їхньої ролі в житті суспільства впродовж тривалого часу — від античності аж до кінця XVIII ст. було негативним. Знаменитий політик і оратор Стародавнього Риму Цицерон використовував слово «партія» так само, як і «фракція», — у значенні «поганий, неблагородний союз». Ще в XVII і навіть у XVIII ст. вважали, що партії, які сперечаються, шкідливі для здоров'я суспільства, бо вносять розлад у соціальний організм, гальмуючи його виборчу діяльність і тим руйнуючи його. Нарівні з цим, у європейській політичній думці XVII—XVIII ст. поширилося ставлення до партій як до «позитивного явища політичного життя». Нині в політичній науці остаточно утвердилася думка, що без наявності сильних політичних партій, альтернативних політичних рухів демократична природа влади неможлива.

Політичні партії забезпечують необхідний зв'язок між народом і представницьким механізмом правління. Саме через партії уряд може практично звернутися до мас за підтримкою, а маси через партії можуть критикувати керівництво і висувати вимоги до нього. У Конституції Італії партії розглядаються навіть як пряме та безпосереднє знаряддя народного суверенітету, при цьому суверенні функції виконують партії як правлячі, так і опозиційні. Право правити і право бути в опозиції розглядаються як дві форми вияву народного суверенітету. Партії виступають динамічною силою розвитку політичної системи. І не тільки. Цивілізоване людство поки що не придумало нічого розумнішого та оперативнішого, ніж політична гра партій, у перебігу якої виробляються досяжні орієнтири суспільного розвитку і реалізуються національні інтереси держав.

У сучасних суспільствах політичні партії виконують важливі соціально значущі функції:

- виявлення, формулювання та обґрунтування (політичне відображення) інтересів суспільних груп;
- активізація та об'єднання великих суспільних груп;
- формування ідеології та політичних доктрин;
- участь у формуванні політичних систем, їхніх спільних принципів, компонентів;

програм її діяльності;

участь у здійсненні державної влади;

формування громадської думки;

політичне виховання всього суспільства або його частини;

рекрутування й соціалізація нових членів партії;

підготовка й висунення кадрів для апарату держави,

професійних спілок.

Існують різні класифікації політичних партій, а оскільки в сучасному світі діє велика кількість різноманітних партій, то й класифікувати їх можна за різними підставами.

Такий поділ певною мірою умовний, однак можна вирізнити декілька найбільш значних груп партій. За класовою визначеністю: буржуазні, селянські, робітничі, зокрема комуністичні, соціалістичні та соціал-демократичні, причому до кожного типу належать і відповідні прошарки інтелігенції. За ставленням до суспільного прогресу: радикальні (у тому числі революційні), реформістські, консервативні, реакційні, контрреволюційні. За ставленням до влади: правлячі, опозиційні, нейтральні або центристські (умовно, позаяк абсолютно нейтральних до влади партій у політиці не існує). За формами і методами правління: ліберальні, демократичні, диктаторські. За принципами організації та членства: кадрові та масові. За місцем у системі влади: легальні та нелегальні. За ідеологічним спрямуванням: комуністичні, соціалістичні, фашистські, неофашистські, ліберально-демократичні, націоналістичні, анархістські та ін. За віросповіданням: християнські, мусульманські. Називають ще партії прагматичні (виборчі), парламентські, харизматично-вождистські та ін.

За певними критеріями можна класифікувати і політичні партії в Україні. Такими критеріями можуть бути: ставлення до державного суверенітету, соціально-економічні пріоритети, ідейно-політичні засади тощо. За ідейно-політичним спрямуванням в Україні можна вирізнити такі типи партій: національно-радикальні, національно-демократичні, загальнодемократичні, соціалістичного спрямування, національних меншин.

Залежно від багатьох обставин, а надто від характеру наявного політичного режиму, в кожній країні складеться певна партійна система. Враховуючи підходи різних авторів, можна виокремити типи партійних систем:

— **однопартійна**, коли в країні є одна правляча партія, а діяльність інших не допускається;

— **домінантна**, тобто з переважаючою партією, яка за підсумками виборів незмінно залишається при владі протягом десятків років;

— *домінарна (домінарна), коли дві найменші, найвпливовіші партії в країні поперемінно внаслідок виборів самостійно здійснюють владу;*

— *трипартійна, яку ще називають двохполовинною (2,5) партійною системою і яка характеризується тим, що жодна з двох найбільших партій країни самостійно не може сформувати уряд, а тому потребує для цього підтримки третьої партії, значно меншої від них, але яка постійно представлена в парламенті;*

— *чотирипартійна, або двоблокова, партійна система, яка відзначається наявністю блоку правих та блоку лівих партій, що змагаються між собою за владу, наперемін здобуваючи її;*

— *партійна система обмеженого, чи поміркованого, плюралізму, якій притаманні відсутність антисистемних партій і двосторонньої опозиції, орієнтованість на участь в уряді, в коаліційних кабінетах, незначна ідеологічна різниця між партіями;*

— *партійна система крайнього, або поляризованого, плюралізму, якій властиві наявність антисистемних партій, двосторонньої опозиції зліва і справа, стан перманентного конфлікту між опозицією зліва і справа, сильне ідеологічне розмежування між ними;*

— *атомізована партійна система, про яку говорять як про систему, коли зникає необхідність у точному підрахунку числа партій. Тут виникає поріг, за яким кількість партій — десять, двадцять чи більше вже не має великого значення. Кожна з названих партійних систем відображає конкретний стан і особливості того чи іншого суспільства.*

Громадсько-політичні організації та рухи

Громадсько-політичні організації та рухи це добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності для задоволення й захисту їхніх багатогранних інтересів і запитів, діють відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхніх статутах.

Останнім часом значно активізувався процес утворення масових організацій і рухів, пошквалилась і їх діяльність. Причини активності зумовлені такими обставинами:

— *наростанням явищ і процесів у різних сферах людського життя;*

— *загрозою війни з застосуванням зброї масового знищення;*

дини — виникненням екологічної катастрофи;

— реакцією-відповіддю на наступ консервативних сил у різних країнах сучасного світу, які намагаються ущемити права, свободи людини, життєвий рівень людей;

— актуалізацією гуманістичних цінностей та ідеалів у суспільній свідомості й боротьбою за їхнє практичне втілення в життя;

— зростаючим культурним рівнем широких верств населення;

— стрімким розвитком усіх видів комунікацій, які полегшують спілкування людей та сприяють їхньому об'єднанню.

Громадські організації та рухи виникають із природної потреби сучасної людини бути співучасником у справах суспільства. Оскільки в повсякденному житті людина не може займатися справами суспільства, це за неї роблять громадські об'єднання. Вони звільняють людину від необхідності бути постійним учасником суспільно-політичного життя, самостійно вирішувати безліч проблем. Ціна, яку платить людина за краще відображення й задоволення власних потреб та інтересів організацією, полягає в обов'язку коритися встановленим у ній правилам. Членам організації визначено різні ролі, що їх вони повинні виконувати, аби сприяти успішному виконанню цілей усієї організації. В такий спосіб обмежується довільний характер поведінки людини. Коли виникає потреба, організація може вимагати підпорядкування власних інтересів громадським; здійснення діяльності, в доцільності якої окремих членів організації не зовсім упевнений; пристосовуватися до звичаїв і традицій, властивих організації (це, зокрема, можуть бути загальноприйняті зразки поведінки).

Відзначають, що громадські об'єднання виникають здебільшого знизу, але іноді й за ініціативою згори, створюються для реалізації різних потреб і суспільних інтересів та діють в інтересах своїх членів. Громадські організації та рухи — це спільна життєдіяльність людей, що передбачає їхню взаємну залежність і потребу одне в одному та забезпечує збереження й розвиток соціального організму. Це перебування людей безпосередньо в колективі, соціальній групі, де здійснюються спільна діяльність, спілкування, обмін послугами, користування спільними речами й цінностями.

Свідченням колективістського характеру діяльності громадських організацій і рухів є їхня масовість, характер внутрішньої структури. Громадські організації та рухи надають широкі можливості для суспільної ініціативи мас, виявлення

іхнього самоврядування завдяки демократичним принципам іхнього устрою, які, до речі, властиві більшою чи меншою мірою всім громадсько-політичним об'єднанням громадян — політичним партіям, громадським організаціям і рухам. Такими принципами є: добровільність членства, виборність усіх керівних органів, підзвітність і підконтрольність керівництва членам організацій, гласність у роботі, колегіальність.

Громадські об'єднання найчастіше реалізують себе у вигляді формальних і неформальних громадських організацій і громадських рухів. Формальні громадські організації відзначаються своєю масовістю. Вони створюються для реалізації довгострокових цілей як за ініціативою громадян, так і державних органів. Їм притаманні такі риси: чітка структура; свій статут; офіційна реєстрація в органах влади; діяльність в інтересах суспільства (держави) і в межах чинної законності; власний адміністративний апарат.

На базі формальних громадських організацій часто виникають неформальні. Неформальні громадські організації можуть бути як масовими, так і локальними. Іноді їх важко відрізнити від господарських об'єднань, кооперативів, хоча всім їм властиве соціальне спрямування, а також відсутність офіційної реєстрації та чіткої програми; незалежність від офіційних державних органів; діяльність на принципах самоврядування; нетипові програми й нетипова діяльність. До неформальних організацій можна віднести, наприклад, різні аматорські об'єднання, клуби авторської та аматорської пісні, молодіжні організації, групи оздоровчо-духовних систем (подібно до послідовників системи Порфірія Іванова).

Громадські організації та рухи мають різноманітні функції. Їх можна поділити на дві групи: функції, що їх громадські організації та рухи виконують відносно системи влади в державі; функції, виконувани щодо інтересів членів цих організацій та рухів. У першій групі можна виокремити дві основні функції: опозиційну і творчу, що тісно взаємопов'язані. Діяльність громадських організацій та рухів утримує сучасні демократичні держави від надмірної централізації, відіграє вирішальну роль у тому, щоб держава поставала як оптимальна організація життєдіяльності суспільства. Із другої групи функцій, виконуваних громадськими організаціями та рухами щодо своїх членів, можна виокремити захисну й допоміжну. Громадські організації та рухи захищають своїх членів від державних структур. Це особливо важливо тоді, коли законодавчий демократичний процес перебуває у стадії формування і коли існує негативна традиція невиконання законів і

рах. Допоміжна функція виявляється в наданні громадськими організаціями та рухами через власні структури можливостей своїм членам вирішувати особисті проблеми.

Щоб розібратися в широкому спектрі громадських об'єднань, треба зупинитись на їхній типології. Насамперед, громадські організації та рухи можна поділити на традиційні та нові. До традиційних громадських організацій і рухів відносять: профспілкові, жіночі, молодіжні, економічні, освіти й культури, наукові й науково-технічні, творчі, оборонні, спортивні, туристські та ін. До нових соціальних організацій і рухів належать: екологічні; альтернативні; громадської ініціативи; національні.

Громадські організації та рухи можна класифікувати за інтересами чи діяльністю:

- за економічними інтересами, зокрема, можна вирізнити організації підприємців, що працюють за наймом, селян, представників вільних професій, кооперативи, споживчі спілки;

- за суспільно-політичними інтересами розрізняють організації культурного, гуманітарного напрямів, релігійні;

- за методами діяльності та правового статусу: легальні та офіційні, напівлегальні та неформальні (наприклад, масонська ложа);

- за місцем діяльності, за місцем докладання сил у структурі політичної влади: лобі, самоврядні організації, які добиваються урядових дотацій;

- за видами діяльності: економічні, освіти й культури, наукові й науково-технічні, опікунські, охорони здоров'я, природи, національні, конфесійні, оборонні, спортивні й туристські.

В Україні станом на 1995 р. було зареєстровано майже 600 громадських організацій. Беручи за основу дещо інші критерії, їх можна класифікувати так:

- соціально усвідомлені: жіночі (Союз українок, Союз жінок України та ін.), молодіжні (Спілка українських студентів, Спілка незалежної української молоді та ін.), економічні (Український союз промисловців і підприємців, Загальноукраїнське об'єднання приватних підприємців та ін.);

- ціннісно орієнтовані: Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, «Просвіта», «Знання» та ін.;

- соціально ціннісні: Федерація профспілок України, Національна конференція профспілок, Всеукраїнське об'єднання солідарності трудящих, профспілка «Єднання», Спілка офіцерів України та ін.;

- асоціальні: мафіозні організації та подібні до них;

- політизовані організації: об'єднання «Нова Україна»,

конгрес національно-демократичних сил, Українська ліга християнської молоді, Молодіжний рух України та ін.;

— політизовані опозиційні: Фронт трудящих України, Трудова Україна, Громадянський конгрес України, Всеукраїнський робітничий союз, Соціалістичний конгрес молоді України та ін.

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася справжнім сплеском, потоком масових рухів. Від громадських організацій рухи відрізняються такими особливостями: відсутність чіткої організаційної структури; спільність інтересів громадян, що приєднуються до рухів; наявність у них груп і течій неоднакових політичних поглядів, світогляду, вірувань; відсутність індивідуального членства.

Громадсько-політичні рухи можна поділити на дві великі групи: з чітко вираженим політичним змістом і з переважно загальнодемократичним змістом. Для політичних громадських рухів характерні такі риси: вони користуються політичними засобами; беруть участь у боротьбі за владу; беруть участь або справляють вплив на засоби здійснення влади.

Політичні рухи можна поділити на такі типи:

— рухи, які виникли на класовій основі, — робітничий, селянський, дрібнобуржуазний;

— рухи, які виникли на класоподібній основі, — інтелігенції, військових, докласових елементів;

— міжкласові рухи — національно-визвольні, антифашистські й т. ін.;

— політичні рухи, які виражають ставлення до наявного політичного та економічного устрою, — консервативні, реформаторські, революційні, контрреволюційні й т. ін.;

— політичні рухи, що відзначаються ступенем і формою їхньої організованості, — високоорганізовані, слабоорганізовані, стихійні.

Основними різновидами масових демократичних рухів є: антивсенні — проти загрози руйнівної війни; екологічні — на захист навколишньої природи та умов існування людей; на захист демократії, прав і свобод особи; статево-вікові — жіночі, молодіжні, дитячі, ветеранські й т. ін.; професійні — вчених, лікарів, інженерів, письменників і т. ін.; альтернативні.

Громадські організації та рухи виконують важливу роль у політичній системі, в суспільно-політичному житті в цілому. Вони є своєрідною з'єднувальною ланкою між функціонуванням державних органів і відповідними діями населення країни. Громадські об'єднання надають велику допомогу владним структурам у виконанні функцій управління. Громадські орга-

підняти та рухи привертають увагу широким мас населення до гострих проблем, пропонують способи вирішення проблем, вимагають від владних структур їх вирішення. Громадські об'єднання часто є здоровою альтернативою негативним процесам, виступають за вирішення соціальних, гуманітарних, національних, екологічних проблем, розгортають рух за здоровий спосіб життя. Громадські організації та рухи, виконуючи свої функції, сприяють розвитку громадської активності та ініціативи широких мас людей.

- 26 -

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Чим відрізняються політичні партії від громадських організацій, а останні від громадських рухів?

Порівняйте умови виникнення та еволюції партійної системи у Великобританії та в Україні.

Визначте етапи становлення багатопартійної системи в новітній історії України.

Прослідкуйте взаємозв'язок політики з національною ідеєю в сучасній Україні.

Назвіть функції політичних партій, громадських організацій і рухів у житті громадянського суспільства.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Сучасна соціал-демократія України та досвід Західної Європи. Профспілки та політичні партії: проблеми взаємодії.

Неформальні громадські рухи: причини та умови виникнення.

Багатопартійність і демократизація суспільства в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

Базовкін С., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. — К., 1994.

Білоус А. Політичні об'єднання України. — К., 1993.

Гарань О.В. Убити дракона (З історії руху та нових партій України) — К., 1993.

Колодій А. Політичний спектр: про деякі критерії «лівих» і «правих» політичних рухів у посттоталітарних суспільствах // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 9.

- Коломейцев В.Ф. Партии в зеркале западной политологии // Государство и право. — 1995. — № 10.
- Корнієвський О.А., Якушик В.М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. — К., 1997.
- Костилева С., Ворошилов О. Нові тенденції в розвитку політичних партій України // Нова політика. — 1996. — № 6.
- Кузьо Т. Багатопартійна система в Україні: проблеми і конфлікти // Політологічні читання. — 1993. — № 1.
- Лепехин В. «Группы давления»: генезис и классификация // Власть. — 1993. — № 3.
- Малярчук В. Партії й електорат в Україні і в західних демократіях // Нова політика. — 1996. — № 6.
- Массовые демократические движения: истоки и политическая роль. — М., 1988.
- Молодіжний і дитячий рух в Україні. Історія і генезис. — К., 1993.
- Пашков М.Ю. Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибуту латентної державності // Політологічні читання. — 1992. — № 2.
- Політичні партії України / За ред. проф. В.М. Якушика. — К., 1996.
- Пуфлер Е. Партійна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації // Нова політика. — 1997. — № 1.
- Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. — К., 1990.
- Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Спроба класифікації політичних партій України // Політологічні читання. — 1992. — № 1.
- Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. — К., 1991.
- Шмачкова Т.В. Мир политических партий // Полис. — 1991. — № 1—2.

Інтерес до феномена політичної еліти і політичного лідерства та первісні спроби їхнього тлумачення сягають глибокої давнини. Систематичне осмислення, найвищий рівень обґрунтування та практичне застосування теоретичних узагальнень щодо зазначених проблем припадають на ХХ ст. Досягнення вчених-політологів, а також суспільно-політична практика виникнення й функціонування політичних еліт і політичного лідерства засвідчують, що вони — реальність нинішнього і, вірогідно, наступних етапів розвитку людської цивілізації.

Еліти в політиці: поняття та еволюція теорії

Починаючи з ХІІ ст., термін «еліта» використовувався для визначення товарів вищої якості, а згодом був перенесений на сферу суспільного життя для вирізнення груп «кращих» людей — вищої знаті, духовенства, військових.

Еліта — вищі соціальні групи в системі соціальної ієрархії.

У період античності елітарний світогляд було відображено у працях Платона. Він вважав, що державні функції можуть виконувати тільки вибрані, — ті, хто отримав особливе виховання і достатній досвід управління державними справами. Людям, які не володіють належними знаннями, необхідно усунути від здійснення управлінських функцій, щоб уникнути хаосу в сфері державного керівництва. Платон пояснював необхідність і природність існування еліти з огляду на своє вчення про душу, яка буцімто складається з трьох частин: розумної, вольової (афективної) та чуттєвої. Перші дві частини притаманні небагатьом вибраним — аристократії, а третя — простим людям. Мислитель вирізняв три своєрідні соціальні групи: правителів-філософів, воїнів-охоронців і простих громадян, що складають керовану більшість. Ці групи переділені жорсткими соціальними рамками. Проте Платон вважав за можливе перехід (як виняток) обдарованої людини з нижчої соціальної групи до вищої та навпаки: недостойної — з вищої до нижчої. Спираючись на це положення Платона, американські дослідники теорії еліт К. Прюїт і А. Стоун називали Платона попередником теорії циркуляції еліт. Вказане твердження небезпідставне, оскільки теорія Платона справила значний вплив

на вчених, які розвивали теорію еліт на зламі ХІХ—ХХ ст., — італійських соціологів В. Парето і Г. Моску, німецького філософа О. Шпенглера, французького вченого Ж. Сореля (Б. Муссоліні називав його своїм духовним батьком) та багатьох інших.

В. Парето визначав еліту як групу, що складається з людей найбільш продуктивних і найбільш здібних у різних сферах діяльності, осіб, що отримали «найбільший індекс» у своїй діяльності. Соціальна система, за теорією Парето, прагне до рівноваги; ця рівновага не статична, а динамічна. Її динаміка детермінується елітою — меншістю, яка править. Виокремлення еліти — вихідний пункт теорії Парето. Для цього він пропонував статистичний метод. На його думку, в кожній сфері діяльності людини можна встановити певний індекс, тобто найвищу і найнижчу оцінки діяльності. Сукупність людей, кожен з яких отримав у своїй сфері найвищу оцінку, Парето й називав елітою. Талановитий юрист матиме 10 балів, пересічний — 6, нездатний — 0. Це і є принцип визначення й формування еліти. Вчений виводив необхідність її існування з нерівності індивідуальних можливостей людини: заможні, талановиті, обдаровані складають еліту суспільства. Для пояснення соціальної динаміки він сформулював свою теорію «циркуляції еліт», згідно з якою еліти виникають із нижчих верств суспільства, в перебігові боротьби піднімаються у вищі, там розширюють свій вплив, досягають розквіту, а потім перероджуються, знищуються і, зрештою, зникають. Цей кругообіг і є універсальним законом історії. Якості, необхідні для одержання і утримання влади, змінюються протягом історичного розвитку згідно з конкретною ситуацією. Парето вирізняє два головні типи еліти: леви, для яких характерний консерватизм, і лиси — майстри політичних комбінацій. Стабільна політична система характерна домінуванням еліти левів, в нестабільній ситуації домінують лиси.

Г. Моска, як і В. Парето, поділяв суспільство на меншість, яка править, та більшість, якою правлять. Він визначав еліту як найбільш активну в політичному відношенні групу людей, зорієнтованих на отримання та утвердження влади. Моска вважав, що основою суспільного розвитку є не економіка, а політика. Правляча еліта концентрує в своїх руках керівництво державним механізмом, а тому має безпосередній вплив на економічну ситуацію в країні. З переходом від однієї історичної епохи до іншої змінюється склад правлячого класу, його структура, але як такий цей клас завжди існує, навіть більше — він визначає і створює політичний процес. Така організованість меншості — одна з умов її панування над більшістю.

Ще одна з умов панування — моральна вищість над керованою масою, що виправдовує владу меншості. Моска розрізняв два принципи правлячої меншості: активний і ліберальний. Кожній епосі відповідає свій принцип; головне, щоби він діяв найбільш ефективно.

Своєрідне вчення було розроблене М. Вебером. Поняття «харизма», відоме з християнської богословської літератури, вчений уперше використав для визначення ролі особи в суспільному житті, а також місця й ролі еліти в управлінні державними справами. Вебер розглядав харизматичного лідера як особу, що має видатні здібності. Харизматик вірить у своє призначення, а його послідовники неодмінно повинні вірити у свого лідера. Харизматичний авторитет напочатку не має ніякої організації, відзначається суто особистісним характером і цим протиставляється авторитетам традиційному і раціонально-легальному, що спираються на традиції та закони. Аби не залишитися перехідним явищем, харизматичний авторитет мусить пристосуватися до повсякденного життя. Отже, харизматичний авторитет зі своїм оточенням з часом переходить до управління державними справами, тобто стає бюрократичною елітою. Найчастіше відбувається заміна аристократичної еліти на бюрократичну, при цьому остання тримається на компетентності. У системі бюрократії всі підкорені інтересам організації, а не особі, людина в ній виконує лише певну функцію. Вебер вважав, що бюрократія — це ієрархія знання, верхи в якій покладаються на низи у знанні часткового, а низи на верхи — у знанні загального.

Серед українських науковців, що торкались у своїх працях еліт, привертає увагу концепція «національної аристократії» згаданого вище В. Липинського. Він обґрунтовував існування еліти відповідно до потреб національного відродження, вважав, що ні етнографічна маса людей, ні окрема територія та мова не створять автоматично нації. Для того, щоб утворилася нація, потрібен активний гурт людей, що передує в розвиткові та пропагуванні політичних, державних, культурних цінностей, на яких вона формується. Ця група і є носієм національної ідеї. Липинський називав її «національною аристократією». Останнє слово вживав за Аристотелем, визначаючи ним групу найкращих людей у певний історичний період. Найкращі вони тому, що організують, структурують, ведуть націю до певної мети — виступають носіями єдиної ідеї. Для існування й виконання своїх функцій «національна аристократія» повинна мати матеріальну силу та моральний авторитет. Тільки за цих умов вона може очолити, здійснити та завершити процес структурування та організації нації. Липинсь-

кии підкреслював необхідність оновлення національної аристократії, оскільки кожному політичному угрупованню необхідні нові ідеї та організатори; водночас обов'язковим є зворотний зв'язок із керованою більшістю. Складовою цієї концепції був висновок про те, що чим більш розвинене і складне матеріальне життя певної нації, тим складніші проблеми і завдання повинна виконувати і розв'язувати національна аристократія.

Чим же пояснюється? Необхідність існування еліт у різних концепціях обґрунтовується різноманітними способами. Розглянемо основні аргументи й підходи, які існують щодо обґрунтування і функціонування еліт.

Загальним для так званого біологічного елітизму є те, що представники цього напряму, вмотивовуючи необхідність поділу суспільства на еліту і масу, спираються на твердження, що різниця між ними має генетичний характер: люди, які належать до еліти, володіють ціннішим, вищим біологічним потенціалом, а відповідно — фізичним і розумовим. На цей підхід спирався, зокрема, фашизм.

Психологічний підхід стверджує, що еліта і маса мають особливі, лише їм властиві, психологічні якості. Серед психологічних тлумачень еліт досить поширеною є концепція З. Фрейда. Він вважав, що диференціація суспільства на еліту і масу виникла з родового авторитету. Кожній масі та окремій людині притаманна потреба в авторитеті як вираження батьківської опіки, що існувала в дитинстві. У дорослої людини це ховається у сфері підсвідомого та проявляється в необхідності коритися нормам і правилам, що встановлені владою. Зовнішні протиріччя — це прояв внутрішніх. І в кожній людині, за Фрейдом, є два начала — бажання життя (ерос) та бажання смерті (танатос). У еліти переважає перше, а в маси — друге. Маса з її психологією Фрейд розглядав як вияв агресії первісної орди, тому те необхідне насилля, що чинить еліта, є благом для маси. На думку неофрейдистів (Е. Фромм), протиріччя в існуванні еліти й маси пояснюють садистсько-мазохістські механізми. Садистські тенденції означають характерні для елітарних орієнтацій особи бажання зробити інших залежними від своєї волі; прагнення, не розпоряджаючись абсолютно, використати особу для своїх цілей; потяг до фізичного, морального насилля. Для маси характерний мазохізм, котрий пояснюється Фроммом як один із захисних механізмів, що допомагає людині запобігти ізоляції. Людина тікає від свободи, відповідальності за самостійні рішення і підкоряється владним принципам, що встановлюються елітою. Звідси висновок: існування еліти і мас психологічно й політично необхідне.

функціонально-технократичний принцип пояснює існування еліти як функції соціальних відносин, забезпечення потреб суспільства в управлінні. Цей принцип знайшов відображення у працях Дж. Бернхема, А. Фріша та ін. Вони вважають, що формування еліти залежить від тих функцій, котрі в певну епоху відіграють у суспільстві головну роль. Дж. Бернхем у книзі «Менеджерська революція» зробив висновок, що капіталістичну систему заступить менеджеризм, тобто еліта керівників — директори, керівники великих компаній. Прихильники вищезазначеного напрямку вважають, що нині відбувається процес відчуження управління від власності, нова еліта рекрутується з усіх категорій та верств населення, розвиток НТР веде до утвердження інтелектуальної еліти. Влада тепер — це доступ до знань та інформації. Відтак відбувається перехід влади від еліти власників до еліти професіоналів, спеціалістів виробництва.

Отже, всі вищезазвані концепції сходяться в тому, що управління не може виконуватися всім суспільством, воно повинне, хоча б із технічних причин, здійснюватися кваліфікованою елітою. Головним знаряддям, з допомогою якого еліта досягає своєї мети, є держава, в якій усі основні посади зайняті представниками еліти, що знаходяться при владі, або правлячою елітою. Правляча еліта — це група осіб, рішення яких істотно впливають на процес функціонування і розвитку суспільних інститутів. Якщо розглядати еліту в площині структури влади, то вона складається з групи, яка виносить політичні рішення, і групи, яка здійснює політичний тиск. Правляча еліта складається з трьох взаємопов'язаних елементів. 1. Носієм владних функцій виступає політична еліта, яка є частиною правлячої. Її вплив на систему владних відносин визначається співвідношенням сил усередині самої еліти, ситуацією наявності та співвідношення політичних сил у державі, формою політичного устрою, наявністю й гостротою політичних конфліктів. Зазвичай політична еліта володіє непересічними психологічними, соціальними й політичними якостями та бере безпосередню участь у схваленні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади чи впливом на неї. 2. Бюрократична еліта охоплює представників управлінського апарату, котрі мають владні повноваження, впливаючи на виконання важливих державних функцій. 3. Комунікаційна та ідеологічна еліта — це представники науки, культури, духовенства та засобів масової інформації.

Класичні концепції еліт Парето, Москі та інших учених, котрі заклали основи так званої макіавеллістської школи, за-

ня піддаються критиці за надмірне підкреслення психологічних чинників, ігнорування демократичних і ліберальних цінностей, за перебільшення ролі проводирів і нехтування активності мас, за недостатній рівень урахування свідомості суспільства і за цинічне ставлення до боротьби за владу.

Як альтернатива макіавеллізму в сучасній політичній науці поширені: ціннісні концепції еліт, теорії демократичного елітизму, концепції плюралізму еліт, ліберальні концепції.

Ціннісні концепції еліт об'єднують такі спільні настанови: еліта — найцінніший елемент суспільства, наділений високими здібностями в найважливіших для всієї держави сферах діяльності; панівне становище еліти відповідає інтересам усього населення; формування еліти є наслідком природного добору суспільством найцінніших своїх представників; елітарність — закономірний наслідок рівності можливостей, вона не суперечить сучасній представницькій демократії.

Спільним для теорій демократичного елітизму є таке положення: керівна група не лише наділена певними якостями, а й здатна виконувати функцію захисту демократичних цінностей (свободи особистості, слова, друку, політичної конкуренції).

Концепції плюралізму еліт передбачають такі підходи: визнання наявності багатьох еліт одночасно, вплив яких обмежений тією чи іншою сферами діяльності; перебування еліт під постійним впливом мас; наявність демократичної конкуренції еліт; мінливість і нестійкість відносин влади і, як наслідок, — відсутність стійких позицій панівного класу; умовність відмінностей між елітою та масою з огляду на широкі можливості доступу до лідерства.

Ліволіберальні концепції еліт базуються на таких спільних рисах: критика елітарності суспільства з демократичних позицій; структурно-функціональний підхід до еліти; наявність глибоких відмінностей між елітою та масою; складність структури панівної еліти, що ґрунтується, зокрема, на близькості соціального статусу, освітньо-культурному рівні, стилі життя, особистих зв'язках і т. ін.

Важливе місце в теорії еліт займає їх типологія. Вирізняють два основні типи еліт — відкриту й закриту. Тип еліти здебільшого залежить від політичного режиму, в якому вона існує. Основні критерії та характеристики відкритої еліти: за формування еліти допускається спонтанний приплив нових членів, при цьому піддається остракізму порушення встановлених правил; вирішальним критерієм добору еліти є особисті якості, досягнення у сфері діяльності, якою займається претендент, значна популярність (спосіб підбору конкурсний);

посадовими вимогами є компетентність, професіоналізм (посаду слід займати відповідно до особистих якостей — моральних, професійних і под.); вивчається громадська думка, її оцінка діяльності еліти. Відкрита еліта формується за такими принципами: економічна вагомість, політичний статус, популярність, професіоналізм у своїй сфері діяльності, підтримання свого авторитету; увага до суспільної думки.

Закрита еліта характерна для тоталітарного режиму і має такі ознаки: виключається спонтанність формування, члени еліти не піддаються остракізмові за порушення дисципліни; головне у способі підбору — відданість вождеві з урахуванням особистих якостей; спосіб добору — кадрова політика партії та влади; посадова вимога — точне виконання директив керівництва; ігнорується громадська думка, посада часто надається завдяки прихильності керівництва.

У західній політології еліта поділяється: за особистими якостями — на статичну і виконавчу; за типом впливу — на професійну і групову; залежно від форми правління — на традиційну, внутрішню і зовнішню. При цьому перший відповідає статична еліта, другій — динамічна, третій — наслідування. Вирізняють також, залежно від стилю правління, еліту демократичну, ліберальну, авторитарну. Що ж до добору еліт, то К. Мангайм визначає три такі типи: 1) на основі крові; 2) на основі приватної власності; 3) на основі інтелектуальної продуктивності. На його погляд, еліта крові характерна для доіндустріального суспільства, еліта багатства — для індустріального, а еліта продуктивності — для постіндустріального.

Отже, факти суспільно-політичного життя, а також численні дослідження вчених-політологів стверджують, що політична еліта — реальність нинішнього та, вірогідно, наступних етапів розвитку людської цивілізації.

Природа, концепції та класифікація політичного лідерства

Проблема політичного лідерства має давню історію. Так, ще в епоху античності лідером вважали особу, здатну творити історію. Певний історичний період вимагав свого лідера, вождя, і в кожний період з'являлися теорії, які відображали чи рекомендували тип, образ та завдання необхідного лідера.

В епоху Відродження почався небувалий злет мистецтва та науки. Тоді й створив свою теорію італієць Н. Макіавеллі, згідно з якою люди є різними, але звички мають однакові, в

масі свої ольше схиляються до поганого, ніж до доброго. Голоним, на думку мислителя, є те, що лежить в основі людської природи — інтерес, або жадоба влади й наживи. Ідеалом лідерства для Макиавеллі був герцог Романьї Чезаре Борджіа. У Макиавеллі навіть знаходимо своєрідну теорію якостей лідера, згідно з якою в політиці володареві слід удаватися до великих, віртуозних шахрайств, зради, котрі, як гадав учений, вимагають мужності, особистого впливу та авторитету.

Свою теорію лідера-надлюдини розвинув німецький вчений Ф. Ніцше (1844—1900). Лідер, за його концепцією, — вищий біологічний тип людини, що ігнорує встановлені мораль, культуру, політичні цінності. Сучасників Ніцше вважав утраченим поколінням, його герої — це герої майбутнього. Людина мусить побороти в собі всі якості, що ведуть до спокою та лінощів. Слід допомогти собі позбавитися повсякденності, бути вищим за неї, щоби стати особою, здатною володіти і керувати. Це своєрідна концепція самовиховання, знищення в собі раба. Спрощений, вульгаризований підхід до концепції Ніцше застосував фашизм, що призвело до неправильного сприйняття філософії німецького вченого, наклало на неї тавро людиноневисницької теорії (зокрема в колишньому СРСР).

Французький соціолог Г. Тард (1843—1904) вважав, що лідер є рушієм суспільного процесу, силою, що спонукає та, до певної міри, скеровує розвиток людської історії. На його думку, більшість населення не здатна до творчості, розуміння суті історичного, політичного, соціального розвитку, і тому цю роль виконує лідер.

Своєрідне глумачення лідерства дав німецький мислитель К. Маркс (1818—1883), визначаючи лідера як особу, що має набір певних особистих якостей, таких як уміння, знання, авторитет, організаторський талант, та є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату.

У політичній теорії існує багато інших теорій, концепцій і трактувань лідерства.

1. Теорія рис лідерства. Вона вимагає від лідера певних рис, що є необхідною нормою, яка дає змогу визначити певну особу як лідера. Ці вимоги відображають ступінь переваги окремої особи над іншими людьми. Необхідна кількісна перевага, глибше та масштабніше мислення, можливість швидко знаходити вихід із певних ситуацій і т. д. Якісна перевага — це продуктивність ідей. Людина мусить оволодіти вмінням уникати, а в разі необхідності розв'язувати конфлікти; мати «підхід» до людей, до їхніх проблем і питань, що потребують вирішення. Лідерові слід мати високий рівень інтелекту, нестан-

привести до створення нової якості, тобто лідерові належить уміло вирішувати весь комплекс вищезначених питань, беручи до уваги не лише поточну ситуацію, а й можливі наслідки своїх дій у майбутньому. Нову ідею лідер повинен або вдосконалити, або відкинути.

2. **Ситуаційна концепція.** Функція лідера виконується особою в певній конкретній ситуації. Лідер діє в межах цієї ситуації, він необхідний як рушій, що її розв'язує, тобто вирішує проблему, поставлену в той чи інший період.

3. **Теорія послідовників.** Політичне лідерство розглядається як особливі відносини між лідером і підлеглими або тими, котрі його обрали чи якоюсь мірою на нього впливають. Ці відносини можуть бути: односторонніми, коли впливає лідер, і залежати від рівня концентрації влади у лідера та рівня його політичної ваги, а також особливих якостей; двосторонніми, коли відбувається вплив на лідера з боку його послідовників, а не тільки з боку лідера на останніх.

4. **Психологічні концепції лідерства.** Своє пояснення даного напрямку дав З. Фрейд. В основі лідерства лежить, на його думку, певне лібідо — здебільшого підсвідоме почуття сексуального характеру. Воно проявляється в бажанні перебороти певні комплекси й табу, досягти більшого, ніж ти маєш чи можеш. Це почуття присутнє у творчості, в мистецтві та лідерстві. Лідерові необхідно підтримувати врівноважені відносини між ним та масою, бути здатним стримувати агресивні настрої останньої.

У політологічному аспекті лідерство визначається по-різному: як вплив на інших людей; як управлінський статус, тобто позиція, пов'язана з винесенням управлінських рішень; як зразок поведінки та організації певної групи осіб і здатність реалізувати їхні вимоги в державних структурах; як бізнес, підприємництво в рамках політичного ринку. В загальнополітологічному означенні політичне лідерство — це суспільно-політичний інститут (процес), за якого одна, а іноді й декілька осіб беруть на себе роль глави, керівника, провідника певної соціальної групи, політичної партії, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому. Політичний лідер трактується в політології як керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, певної громади тощо; як популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення якоїсь спільної мети.

Політичного лідера слід відрізнити від вождя. Останньому

властиві такі риси. вождь не піднімає масу до свого рівня, а опускається сам до рівня маси; він служить не державі чи нації, а певним групам, що висунули його і тримають на політичній арені; вождь звертається до людини з натовпу, базує свою діяльність на насиллі, маніпуляціях поведінкою людей, зневажає особистість.

У сучасних наукових, політологічних підходах функціонують різні критерії класифікації лідерства.

За мірою впливу на суспільство лідери поділяються: на реальних («лідери-герої»); на менеджерів, які не мають яскраво вираженого впливу на перебіг подій у суспільстві.

З огляду на психологічні риси і типи поведінки лідери поділяються: 1) щодо ставлення до власного впливу й можливостей (лідер-ідеолог і лідер-прагматик); 2) відносно своїх прихильників — лідер-харизматик (формує волю виборців) і лідер-представник (виражає волю тих, хто його висунув); 3) стосовно супротивників — лідер-угодовець (залагоджує конфлікти, обминає гострі кути) і лідер-фанатик (бажає загострити конфлікт або знищити супротивника); 4) за способом оцінки здібностей — відкритий лідер та лідер-догматик. Вищезазначені чотири дихотомії «чистих» лідерів визначив С. Вятр. Вони, на його думку, виявляються в різних комбінаціях.

У марксизмі лідерів поділяють: на правлячих та опозиційних; буржуазних і пролетарських; кризових і рутинних.

Залежно від стилю керівництва і політичної системи, де діє лідер, вирізняють: диктаторський тип лідера, який прагне досягти своєї мети, спираючись на страх покарання; демократичний тип лідера, що спирається не лише на свої якості та авторитет, а й підтримує дух співробітництва, співучасті в обговоренні питань; автократичний тип лідера, котрий повинен мати високі професійні та особисті якості, аби перемагати опонентів.

Виокремлюють ще плутократичний тип лідера (часто це лідери «тіньової» економіки). Досить поширеним є визначення лідера-популіста, який спирається на популярні сьогоденні бажання, проблеми, пропонує прості й найбільш загальноприйнятні (на рівні розуміння мас) способи виходу з негативних ситуацій, що склалися. Лідер-професіонал розглядається як лідер постіндустріального суспільства. Повага й довіра до нього базуються на його компетентності, особистій поведінці, ставленні виборців до нього. Лідер-професіонал повинен відповідати певним вимогам, а саме: вміти визначати пріоритетні цілі, давати науковий аналіз певної проблеми, будувати ієрархію проблем та визначати способи їхнього вирішення.

політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаним виконувати певні функції, а саме: об'єднання суспільства навколо загальних цілей; схвалення та здійснення компетентних політичних рішень; зв'язок влади і підвладних, зменшення емоційної відчуженості між двома частинами державного механізму; підтримання чи пропагування соціального оптимізму; легітимізація наявного суспільно-політичного устрою. Соціальна значимість політичного лідерства залежить від рівня політичної культури і активності мас суспільства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Як впливає соціальна мобільність у суспільстві на процеси рекрутування політичної еліти?

Порівняйте концепції еліт у В. Липинського і Д. Донцова.

Проаналізуйте тенденції трансформацій політичних еліт під час переходу від одного типу політичного режиму до іншого.

У чому полягають негативні для суспільства наслідки існування номенклатурної системи?

Визначте складові іміджу політичного лідера та проаналізуйте основні методи його формування.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Походження елітаризму: світові й вітчизняні теорії.

Політичне лідерство в сучасній Україні: основні проблеми оновлення.

Технології формування політичного іміджу.

Проблеми правового обмеження негативного впливу бюрократії на суспільне життя.

ЛІТЕРАТУРА

Алифанов С. Основные направления анализа лидеров // Вопросы психологии. — 1991. — № 3.

Ашин Г.К. Политическое лидерство: оптимальный стиль // Общественные науки и современность. — 1993. — № 2.

Ашин Г.К. Современные теории элиты: критический очерк. — М., 1985.

Бибик В.М. Элита, элитарность, лидерство // Віче. — 1993. — № 7.

Блондель М. Политическое лидерство. — М., 1992.

- Лоскалєв С. Злита — палочком конвертована валюта // Віче.
— 1997. — № 5.
- Выдрик Д.И. Политический лидер и проблемы его формирования. — К., 1990.
- Гаврилишин Б. Українська еліта: шляхи відродження // Український світ. — 1993. — № 1—2.
- Дубов И., Пантелеев С. Восприятие личности политического лидера // Психологический журнал. — 1992. — № 6.
- Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і політичне лідерство. — Львів, 1995.
- Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть: на фоне политического портрета Л. Кравчука. — К., 1997.
- Малахов В. Інтелігенція та еліта: становлення в сучасній Україні // Політична думка. — 1994. — № 3.
- Малькова Т., Фролова М. Массы. Элита. Лидер. — М., 1992.
- Миллс Р. Властвующая элита. — М., 1959.
- Мясников О.Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? // Полис. — 1993. — № 1.
- Полохало В. Правляча еліта та контреліта в сучасній Україні // Демократія в Україні. Минуле і майбутнє. — К., 1993.
- Скуратіаський В. Исторична ритміка українських еліт // Політична думка. — 1994. — № 3.
- Татенко В. Як стати і бути лідером: поради психолога. — К., 1996.
- Херманн М. Дж. Стили лидерства и формирование внешней политики // Полис. — 1991. — № 1.

Політична свідомість і політична культура як чільні поняття політології характеризують суб'єктивні аспекти політики. Вони містять у собі чуттєві й теоретичні, ціннісні й нормативні, раціональні й підсвідомі уявлення громадян. Означені поняття допомагають усвідомити й наповнити життям усебічні зв'язки людей з інститутами влади й між собою з приводу участі у справах управління суспільством і державою. В умовах зародження в Україні демократії політична свідомість і політична культура повинні поступово вийти за межі звичайної сукупності офіційних норм і поодиноких прикладів лояльного ставлення до влади, властивих тоталітаризмові. А це передбачає глибоке знання й розуміння особливостей функціонування зазначених суспільно-політичних феноменів людського буття.

Політична свідомість: сутність і основні характеристики

Політична свідомість — специфічна форма суспільної свідомості, система відображення в духовному житті людей політичних інтересів і уявлень різних соціальних груп, національних спільнот, суспільства в цілому.

Політична свідомість безпосередньо детермінована політичним буттям, але на неї, на її характер впливають соціально-економічні, історичні, національні та культурні особливості суспільства, а також глобальні, загальнолюдські проблеми.

А втім, політична свідомість не є пасивним відображенням політичного буття. По-перше, вона здатна прогнозувати й моделювати політичні процеси. По-друге, вона впливає на політичне життя суспільства, а через нього — на його економічні, духовні, культурні відносини. По-третє, політична свідомість визначає напрям політичної діяльності соціальних груп, політичних партій і громадських організацій, політичних лідерів і звичайних особистостей. Тому практика управління суспільними процесами мусить враховувати стан політичної свідомості в усіх проявах, прагнути до консенсусу в політичних позиціях, сприяти формуванню політичної свідомості, яка відповідала б потребам суспільного прогресу.

Політична свідомість — явище суперечливе, бо, як ми вже

відповідати, вона, відображаючи політичне буття, може висперджати його, відставати від нього, відповідати йому. Уважний аналіз суперечностей політичної свідомості дозволяє виявити серйозні вади суспільного організму. Це означає, що в управлінні суспільством важливо не тільки проводити економічний, статистичний аналіз суспільного життя, а й вивчати, досліджувати стан політичної свідомості.

Політична наука розглядає політичну свідомість як багатоструктурне й багаторівневе поняття. Соціологічний аналіз передбачає диференціацію політичної свідомості залежно від її суб'єкта: політична свідомість суспільства, нації, соціальної групи, особистості. За гносеологічного підходу політична свідомість розрізняється на наступних рівнях: емпіричному, буденному, теоретичному, ідеологічному. Першим ступенем духовного відображення політичного життя є емпірична політична свідомість, у якій безпосередньо фіксується практичний досвід політичного суб'єкта. Її часто ототожнюють із буденною свідомістю, але це — різні поняття. Буденна свідомість не є емпіричною, бо криє в собі ідеологічні й теоретичні елементи. Буденна політична свідомість являє собою сукупність ідей, уявлень, поглядів, які виникають безпосередньо з буденної практики тієї чи іншої соціальної групи. Політична наука відзначає, що емпірична та буденна свідомість відображає поверхневі процеси політики без глибинного їх аналізу. Її характеризують соціально-психологічні риси: почуття, настрої, емоції. Безпосередній зв'язок із життям та соціально-психологічні характеристики надають цим видам політичної свідомості особливого динамізму. Як вищий рівень політичної свідомості розглядають політико-теоретичну свідомість, що ґрунтується на сукупності ідей, поглядів, знань, які існують на базі наукових досліджень політичних відносин, процесів, глибшого вивчення їхньої сутності, суперечностей, закономірностей розвитку.

Однією з суперечностей політичної свідомості сучасного суспільства є суперечність між теоретичним рівнем політичної свідомості та реальним життям. Ця суперечність гальмувала і гальмує розвиток суспільства. Вирішенню цієї суперечності перешкоджають догми, стереотипи, міфи політичної свідомості. Коли людина щира у своїх бажаннях щось практично зробити, висловити свої політичні думки, погляди, то має звиртати свою думку з офіційною, бо не наважується діяти й казати всупереч їй. Система стереотипів «забезпечує» людину, соціальну групу, суспільство «окулярами», крізь які вони замість буття бачать схеми. Політика відкритості суспільства руйнує стереотипи, поступово вирішує суперечки політичної свідомості. Од-

має стереотипні форми політичної свідомості, де вони пов'язані з існуючою системою цінностей, яка переключено трактувала об'єктивні потреби суспільного розвитку, але відповідала утилітарним інтересам людей. Вплив стереотипів на політичну свідомість і політичну поведінку є найбільшим у тому суспільстві, де порушено моральні та правові принципи, що оцінюють поведінку людей. Перешкодою в розвитку політичної свідомості, вирішенні її суперечностей є політика маніпулювання свідомістю, що проявляється в замовчуванні негативних процесів суспільно-політичного життя та ігноруванні різних поглядів на політичний процес, у відсутності повної та необхідної інформації з якихось політичних питань.

Одним із рівнів політичної свідомості є політична ідеологія, що має базу теоретичну свідомість. Характер зв'язку науки та ідеології пов'язаний з історичними та політичними чинниками. Ідеологія — це частина духовного життя суспільства. Суспільні групи та організації формують ідеологічні цінності, без яких неможливе суспільно-політичне життя. За основу політичних явищ у сучасних суспільствах найчастіше беруться три групи цінностей: національна безпека й незалежність; економічний розвиток і добробут; свобода, права людини, конституційний порядок. Деталізація ідеологічних цінностей, їх упорядкування є предметом оцінок окремих ідеологій чи політичних концепцій різних політичних партій, громадських організацій.

Соціологічний аналіз політичної свідомості передбачає використання таких понять, як масова політична свідомість, групова політична свідомість, індивідуальна політична свідомість.

Масову політичну свідомість можна визначити як широкую сукупність різноманітних за соціологічною основою елементів, які не обмежені лише формами психіки, а належать і до сфер психології, ідеології, емоцій, логіки, буденного й теоретичного знання, раціональних та ірраціональних (у тому числі фантастичних уявлень) і под. Стан масової політичної свідомості фіксується таким явищем, як громадська думка. Громадська думка, по-перше, це політичний інститут, який бере участь у здійсненні влади; по-друге, це сукупна думка різних соціальних груп з приводу тих чи інших явищ та подій дійсності. Громадська думка виконує такі функції: експресивну, контрольну, директивну. Як показує досвід багатьох країн, важливою формою обліку громадської думки, демократичним засобом виявлення позицій більшості населення з актуальних проблем життя суспільства є референдуми. Серед інших каналів відображення громадської думки можна назвати: опиту-

важливі засоби масової інформації, збори, маніфестації, всенародне обговорення. Різні державні та приватні інститути і служби залучаються до вивчення громадської думки. Громадська думка концентрує в собі як справжні, так і ілюзорні уявлення про дійсність. Вона формується під впливом соціально-економічних, політичних чинників, через ідеологічні засоби та є зброєю в боротьбі різних суспільно-політичних сил за владу. Світова політична історія знає багато прикладів маніпулювання громадською думкою в інтересах певних політичних сил. Урахування громадської думки є ознакою демократичного суспільства.

Ми вже відзначали, що політична свідомість — явище суперечливе. Політологи підкреслюють, що в багатьох країнах існує суперечливість між громадською думкою з тієї чи іншої проблеми та політикою, яку проводить уряд, парламент. В одних випадках — це показник того, що для масової політичної свідомості характерне сприйняття дійсності через почуття, емоції, а не через розум, знання; в інших — це свідчення глибокої прірви між народом і правлячою елітою.

Якщо звернутися до індивідуального рівня політичної свідомості, то в його структурі можна виокремити три групи однорідних елементів: політичні знання, політичні оцінки і політичні настанови. У процесі відображення різних політичних явищ індивід набуває (з власного досвіду або через засвоєння загальних знань) певних відомостей про політичну сферу суспільства чи її окремі елементи. Вкупі ці відомості і складають політичні знання особистості. Але людина не лише засвоює та репродукує у процесі своєї діяльності певні знання, а й критично їх переосмислює, співвідносить із власним досвідом, поглядами, переконаннями. Завдяки цим процесам і виробляються політичні оцінки як складова ставлення людини до довкілля. Нарешті, політичні настанови відображають не лише суб'єктивну готовність до реалізації певної моделі поведінки, що формується під впливом політичних знань і оцінок, а й схильність до вироблення певних уявлень про політику, оцінки тих чи інших явищ політичного життя.

Загалом, формування такого складного комплексу, як індивідуальна політична свідомість, є процесом і результатом політичної соціалізації, під якою розуміють процес входження індивіда в політичну сферу суспільства, послідовне набуття ним політичних знань і досвіду, сприйняття та засвоєння певних традицій та уявлень, втілення цих надбань у політичній поведінці, активній політичній діяльності. У загальносоціологічному плані процес політичної соціалізації тлумачиться як систе-

ма суспільної комунікації, внаслідок функціонування яких суб'єкт впроваджується в особливе — політичне середовище, засвоюючи загальнозначимі стереотипи й моделі поведінки, психологічні настанови, суспільні цінності, напрацьовані упродовж людської історії та певним чином акумульовані й трансформовані суспільством, членом якого є даний суб'єкт. В існуванні системи політичної соціалізації відбивається взаємодія індивідуального, групового та масового рівнів політичної свідомості.

Проявами взаємодії політичної свідомості як такої та політичної системи суспільства виступають функції політичної свідомості, тобто основні напрями її впливу на політичну систему в цілому. До них належать: когнітивна (пізнання політичної дійсності, завдяки чому формулюються політичні теорії, концепції, суб'єкти набувають певних політичних знань); прогностична (передбачення руху політичної системи в майбутньому на ґрунті отриманих політичних знань); моделююча (визначення способів, методів і форм змін у політичній системі суспільства чи змін самої системи); регулятивна (вплив на спрямованість, активність та інтенсивність діяльності суб'єктів політики); компенсаторна (заміна бажаного, але відсутнього в реальному житті політичного явища); інтегруюча (згуртування людей у межах соціуму на ґрунті певних спільних поглядів, переконань, цінностей, норм та ідеалів); репрезентативна (відображення, узагальнення, представництво певних політичних інтересів, настанов, очікувань і потреб); комунікативна (пов'язаність окремих елементів політичної системи через функціонування сталої системи ціннісних орієнтацій).

Політична свідомість виявляється тісно пов'язаною з таким структурним елементом політичної системи, як політична культура. Іноді навіть стверджується, що остання «поглинає» політичну свідомість.

Політична культура як явище політичного життя

Поняття «політична культура» впровадив у науковий обіг мислитель епохи Просвітництва І. Гердер. Концептуальне осмислення феномена політичної культури почалося з 50-х рр. ХХ ст. У західній політології розробка цього поняття пов'язана з іменами американських політологів Г. Алмонда та С. Верби і відбувається за такими підходами. По-перше, це розуміння політичної культури як сукупності політичних знань, духовних цінностей, принципів, засобів політичної діяльності, політичного досвіду й традицій. По-друге, політична культура ро-

створення як загальна характеристика людини, а саме як ступінь її політичного розвитку й активності, уміння впроваджувати політичні знання у практику. По-третє, під політичною культурою розуміють процес, засіб, форму реалізації сутнісних сил людини, її знань і переконань у суспільно-політичній діяльності.

Політичну культуру можна правильно зрозуміти, лише розглядаючи її як нерозривну частину ширшої загальнонаціональної культури. Погоджуючись із К. Гіртцем у тому, що культура являє собою певну структуру певної сукупності понять, з допомогою яких люди формують свій досвід, і, виходячи з того, що політика — одна з головних публічних сфер, де розкриваються ці поняття, можна вирізнити ті з них, які стосуються світу політики. Ці поняття, що є складовими політичної культури, дуже тісно пов'язані з загальнонаціональною культурою, соціокультурними, національно-історичними, релігійними, національно-психологічними традиціями, звичаями, стереотипами, лідерами і т. д. Фундаментальні компоненти національної культури впливають на формування системи політичних переконань і політичної культури в цілому.

Політична культура — політичні традиції, норми політичної практики, ідеї, концепції, переконання про взаємовідносини між різними суспільно-політичними інститутами.

Поняття «політична культура» включає певні орієнтири та настанови людей щодо існуючої системи в цілому, принципів взаємин окремої людини, суспільства й держави. Політичну культуру можна охарактеризувати як цілісно-нормативну систему, що її поділяє більшість населення, як суб'єкт політичного співтовариства. Політична культура, як відзначає американський політолог Д. Дівайн, це історична система вельми поширених фундаментальних цінностей політичної поведінки. Вона передбачає вивчення таких категорій, як «політична ідеологія», «легітимність», «суверенність», «правління закону».

Головним елементом політичної культури слід вважати політичний світогляд — складник загального світогляду окремої людини, групи чи іншої соціальної спільноти. Значний вплив на характер політичних орієнтацій, симпатій і антипатій людей має існуюча в суспільстві система світоглядних позицій і ціннісно-нормативних настанов, фундаментальні погляди на людину, суспільство і світ у цілому.

Констатація факту існування певного комплексу елементів, що їх можна було б об'єднати в категорію політичної культури, як така не знімає питання про те, як ці елементи реалі-

груп і верств населення. Річ у тім, що ті самі політичні настанови, ціннісно-нормативні орієнтації та ідейно-політичні принципи в різних людей і соціальних груп у конкретній політичній поведінці проявляються по-різному. Це особливо важливо врахувати для оцінки й характеристики політичної культури різних країн і народів. Треба брати до уваги існування багатьох регіональних і національних варіацій політичної культури. Скажімо, не можна говорити про єдину для Європи та Близького Сходу, західної півкулі й далекосхідного регіону і т. д. модель політичної культури.

Кожній суспільно-політичній системі відповідає особлива, власне, базова модель політичної культури, яка в кожній конкретній країні проявляється в національно-специфічних формах. Зазвичай чільні елементи кожної базової моделі характеризуються універсальністю і визначаються загальносвітоглядними настановами та орієнтаціями людей незалежно від їхньої національно-державної належності. В цій якості в узагальненій формі вони складають системотворчі компоненти політичної культури, їх поділяє більшість населення відповідних країн. Водночас ці компоненти в кожній окремій країні, як зазначалося вище, проявляються у специфічно національних формах. Це природно, оскільки у формуванні національної самосвідомості, національної ідентичності беруть участь як універсальні, так і суто національно-культурні елементи. Американський політолог С. Коен цілком слушно зауважив: «Жодна політична система в жодній країні не буде стабільною, якщо вона не народилася в цій же державі, на її ґрунті, як результат розвитку власної політичної культури». Так, суспільно-історичні, національно-культурні, географічні, релігійні та інші особливості формування та еволюції кожної нації й національної самосвідомості вплинули на зміст і форму її політичної культури.

З огляду на це необхідно окреслити відповідні моделі політичної культури. Такими вважаються демократична, авторитарна й тоталітарна моделі, що визначаються залежно від павіного типу політичної системи суспільства.

Демократична модель передбачає принцип «погоджуватися — не погоджуватися» з думками й позиціями інших членів чи груп суспільства. В такому випадку на час вирішення значних проблем в ідеалі відкидається вольове нав'язування позицій однієї частини суспільства іншій його частині. Де не існує свободи, незгоди, там нема і не може бути демократії незалежно від того, яку назву вона має: «народна», «ліберальна», «буржуазна», «соціалістична» і т. д. Заперечуючи монопо-

тощо, ліберально-демократична модель стверджує ідею широкого вибору в усіх сферах суспільства.

У демократичній моделі важливе місце посідають проблеми співвідношення свободи, рівності, справедливості. В цілому віддається перевага рівності можливостей. Водночас для носія демократичної моделі політичної культури право, правова система в цілому є гарантом свободи окремого індивіда у виборі на власний розсуд морально-етичних цінностей, сфери діяльності. На його думку, закон покликаний гарантувати свободу особистості, недоторканність власності, житла, приватного життя, духовну свободу. В суспільстві має панувати закон, а не люди, функції держави полягають у регулюванні відносин між громадянами на підставі закону. Для нього самоочевидною істиною є право участі в політичному процесі, дотримання правил гри між політичними партіями, всілякими зацікавленими групами, ротація влади в процесі загальних виборів на всіх рівнях влади, інші норми і принципи парламентаризму і плюралістичної демократії.

Значній частині населення країн Заходу притаманне амбівалентне ставлення до держави й пов'язаних з нею інститутів. З одного боку, держава — це джерело й гарант закону і моралі, без сильної держави суспільство може опинитись у стані анархії. Тут спостерігається прихильність до позитивного, часто авторитарного, ставлення до держави. З іншого боку, «велика» держава може стати інструментом пригнічення й порушення прав людини.

У ліберально-демократичній моделі політичної культури політичному плюралізмові відповідає релігійний та ідеологічний плюралізм. Тут і релігія, і ідеологія попри значну різницю між ними однопорядкові явища, вони відокремлені від держави.

Політична культура суспільства, що переходить від тоталітаризму до демократії, розвивається досить суперечливо. При цьому нова політична культура не завжди має адекватно міцну соціальну базу, часом сприймається частиною населення викривлено, примітивно.

За автократичної культури ідеалом визнається сила й неконтрольована влада, яка відкидає демократичні права і свободи громадянина. Така культура не передбачає активної участі мас у політичному житті, а ідеологію використовує як знаряддя пасивного послуху. Щоправда, тоталітарний вид цієї культури характеризується єднальною роллю культу лідера, сильною владою з активним залученням громадян до політичного життя відповідно до встановлених політичним лідером принципів.

процесом спонтанним, хоча його загальна спрямованість значною мірою залежить від того, в якому напрямі відбувається еволюція політичної системи суспільства в цілому.

Окрім загального системного підходу до типологізації політичних культур нерідко застосовуються й інші критерії, які дають змогу повніше описати реально існуюче розмаїття політичних культур та зрозуміти ті чи інші закономірності їх виникнення й функціонування. Так, проводиться диференціація політичних культур залежно від їх носіїв — суб'єктів. Причому подібний аналіз виявляється продуктивним як по горизонтальній (виокремлення політичних субкультур усередині одного соціуму), так і по вертикальній (аналіз історично змінних типів політичної культури) осях суспільного розвитку. Нерідко для опису політичної культури суспільства використовуються терміни «субкультура» та «домінуюча політична культура», за допомогою яких політична культура суспільства загалом визначається крізь призму тієї політичної субкультури, яка за даних умов виявляється домінуючою. Згаданий підхід наближається до класового розуміння феномена політичної культури у тому випадку, коли визнається факт нав'язування політичної культури правлячої еліти всьому суспільству та відповідно — придушення альтернативних субкультур. Проте такий сценарій розвитку політичної культури не є ані єдиним, ані домінуючим, поширеним. Справді, виокремлення домінуючої політичної культури ґрунтується на тому, що в реальному політичному житті більш чи менш систематично відбувається ротація влади. Відповідно до цього при владі перебуває певна соціальна група чи окрема її фракція. Очевидно, що політична субкультура як правлячої еліти, так і контреліти, що прагне до влади, формується спочатку як конфліктна, конфронтаційна (політична ж культура правлячої еліти може за певних умов набувати навіть репресивних рис) і лише з часом набуває компромісних обрисів. Це відбувається за рахунок того, що домінування тієї чи іншої політичної культури проявляється не відносно суспільства взагалі, а щодо субкультури контреліти. Загальна політична культура суспільства вбирає в себе якраз ті цінності та зразки поведінки, які залишаються сталими у процесі ротації влади. Таким чином, демократичний зміст політичних процесів впливає на формування функціонального, а не конфліктного типу політичної культури.

В американській політології поширеним є підхід до типологізації політичних культур, за яким останні розрізняються на підставі різноступеневого включення особистості в політич-

тичної залученості індивіда, що дає істотні підстави для розуміння рівня сформованості інститутів політичної соціалізації, а ширше — характеру громадянського суспільства. За таким підходом (він розроблений переважно в дослідженнях Г. Алмонда і С. Верби) визначаються три типи політичних культур: 1) активістський, носії якого повністю включені в політичний процес, визначають його перебіг і розвиток; 2) підданський, носії якого беруть участь у політичному житті, але позбавлені будь-якої можливості впливати на загальнообов'язкові політичні рішення; 3) патріархальний, носії якого відзначаються низьким рівнем зацікавленості в політичних процесах і зазвичай виключені з них. У спеціальній літературі використовуються й інші типології політичних культур, що конструюються завдяки використанню різних критеріїв диференціації.

Політична культура виконує важливі функції в політичному житті суспільства. Визначальною є функція забезпечення реалізації соціальних і національних інтересів. Політична культура виконує також функцію освоєння й перетворення політичних відносин в інтересах певних соціальних груп, класів, націй. Їх реалізація пов'язана з теоретичним осмисленням політичного життя та використанням політичних знань у практичній діяльності політичних партій, державних органів. Нормативно-регулювальна функція політичної культури забезпечує злагоджене та динамічне функціонування політичної системи всього суспільства. Через ідеали, політичні норми, традиції, що притаманні суспільству, політична культура стверджує консенсус. Важливою її функцією є виховання. Його сутність — у формуванні особистості на основі цінностей та норм, які відповідають певним соціальним чи національним інтересам.

Комунікативна функція політичної культури виступає як форма зв'язку громадянина з політичною системою, з іншими членами суспільства. До засобів, що реалізують цю функцію, можна віднести освіту, засоби масової інформації, культурно-освітні заклади, літературу та мистецтво. Політична культура виконує також прогностичну функцію.

Знання стану політичної культури класів, соціальних груп населення дає змогу передбачити можливі варіанти її реалізації у практичних діях, у конкретній суспільно-політичній ситуації.

Чим різняться між собою масова свідомість і громадська думка?

Як співвідносяться національна свідомість і менталітет?

Порівняйте політичні культури західного та східного типів за наведеною схемою

Критерії розмежування	Захід	Схід
Уявлення про походження влади		
Характерні риси ставлення до політики		
Визнання (невизнання) самодостатності особистості для здійснення владних повноважень		
Характер політичної активності		
Джерела та основний суб'єкт політики		
Співвідношення особистості, суспільства і держави		
Тип панування та обґрунтування легітимності політичної влади		
Ставлення особистості до виконання елітами своїх функцій		
Ставлення до ускладнення політичного життя (плюралізм чи монізм)		
Співвідношення свободи та свавілля		
Ставлення до співвідношення влади та власності		

Як співвідносяться політична і правова свідомість, політична і правова культура?

Які чинники визначають політичну культуру сучасного українського суспільства? До якого типу належить остання?

Проблеми інституціоналізації громадської думки в посткомуністичних суспільствах.

Політичні стереотипи в системі політичних уявлень сучасної України.

Західні концепції сутності політичної культури.

Політична культура сучасної української еліти.

ЛІТЕРАТУРА

- Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. — 1992. — № 4.
- Баталов Э.Л. Политическая культура современного американского общества. — М., 1990.
- Бибик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А. Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.
- Гаджиев К.С. Политическая культура: концептуальный аспект // Полис. — 1991. — № 6.
- Гайворонюк Н. Культура в політиці: реалії та перспективи // Генеза. — 1994. — № 2.
- Грушин В.А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования. — М., 1987.
- Датик В. Политическая культура и власть // Свободная мысль. — 1996. — № 1.
- Кейзеров Н.М. Политическая и правовая культура. (Методологические проблемы). — М., 1983.
- Лисовий В.С. Поняття політичної культури. Політична культура українців // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996.
- Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. — М., 1989.
- Оссовський В. Проблема інституціоналізації громадської думки // Політологічні читання. — 1992. — № 3.
- Паханов Ю.М. Політична культура посттоталітарної доби // Політологічні читання. — 1992. — № 2.
- Попович М.В. Національна культура і культура націй. — К., 1994.
- Потульніцький В.А. В.Липинський і проблеми політичної культури // Останній гетьман. — К., 1993.
- Сергиенко П.А. Массовое политическое сознание. — К., 1991.
- Современные зарубежные исследования политической культуры и политических инструментов. — М., 1987.

- тодологии и теории. — К.; Одесса, 1990.
- Утопия и утопическое мышление. — М., 1991.
- Федотова В. Демократия, культура, нация // *Философские науки*. — 1990. — № 8.
- Чердиченко А.П. Політична культура // *Політологічні читання*. — 1992. — № 1.
- Шацкий Е. Утопия и традиция. — М., 1990.
- Щегорцев В.А. Политическая культура: модели и реальность. (Политико-социологические очерки) — М., 1990.

Політична ідеологія являє собою одну з найвпливовіших форм політичної свідомості. Вона реалізується в конкретних політико-ідеологічних доктринах, які виправдовують прагнення тієї чи іншої групи осіб до влади (або її використання) і намагаються відповідно до цих цілей підпорядкувати громадську думку власним ідеям. Кожна з політичних доктрин сучасності не лише містить певні політичні цінності й орієнтири щодо оптимізації різних сфер суспільного життя, а й намагається пропагувати свої цілі та ідеали, прагне цілеспрямованих дій громадян щодо виконання поставлених нею завдань. Розглядаючи сучасні політичні доктрини, треба брати до уваги, що на розвиток кожної з них впливають різноспрямовані й суперечливі тенденції: від удосконалення змісту й логічної структури доктрини (незалежно від того, відповідає це реальній дійсності чи ні) до приведення окремих її компонентів у відповідність зі змінами реального стану речей. В основі тих або інших доктрин лежать різні світоглядні позиції, різні методи пізнання світу, пошуки способів його вдосконалення. Всі ці доктрини належить оцінювати з позицій загальнолюдських цінностей, демократії, гуманізму. Тільки політична практика може дати відповідь на те, яка з них життєздатна і відповідає потребам людського прогресу.

Лібералізм і неолібералізм

Як поняття «лібералізм» потрапив до політичного словника Європи у 30—40-х рр. XIX ст. Але його ідейно-теоретичне коріння і перші спроби практичного втілення (в Англії та США) сягають XVII—XVIII ст. Ідейно-моральне ядро класичного лібералізму утворили такі положення: абсолютна цінність людської особистості та рівність від народження всіх людей; автономія індивідуальної волі; раціоналізація й добродійність діяльності людини; визнання невідчужуваності прав людини на життя, свободу, власність; створення держави на основі загального консенсусу з метою збереження й захисту природних прав людини; договірний характер відносин між державою та індивідом; обмеження обсягу і сфер діяльності держави; захищеність від державного втручання в особисте життя людини і свобода її дій (у рамках закону) в усіх сферах суспільного життя; утвердження вищих істин розуму як орієнтирів у виборі між добром і злом, порядком та анархією.

особистості та її прихильність до свободи, яка сама є цінністю. Але специфіка лібералізму передбачає не «дух свободи» як такий, а розроблення інституціонально-правових умов його забезпечення. Комплекс цих умов створює систему конституціоналізму, яка дозволяє в принципі вирішити дилему: закони створюються самими людьми (правління народу) — нема нічого вищого від закону (верховенство закону). Система конституціоналізму своєю чергою спирається на правила й процедуру творчого представництва і містить: 1) обмеження діяльності законодавців, суворо регламентоване процедурою законотворення і встановленням певних його меж, аби воно не могло порушувати основних прав і свобод громадян; 2) механізми забезпечення відповідності нового законодавства всій системі верховенства законів.

Історично виникнення класичного лібералізму пов'язане з появою нових для феодального суспільства груп власників. Однак у класичному лібералізмі свобода ще не вступає в драматичні відносини з новими капіталістичними відносинами. Свобода розглядається як рівна, як свобода для всіх, а індивідуалізм — як розвиток і самовираження особистості назустріч іншій особистості з огляду на загальну громадську справу.

Видатним ідеологом буржуазного лібералізму Франції першої половини ХІХ ст. був Бенжамен Констан (1767—1830). За Конститутом, свобода утверджується не через владу народу, а через незалежність індивіда від державної влади. Свобода людини — це особиста, громадянська свобода. Права громадянина існують незалежно від державної влади і є для неї недержавними. Протягом свого життя Б. Констан, з його слів, «захищав той самий принцип — свободу в усьому: в релігії, філософії, літературі, промисловості, в політиці», розуміючи під свободою торжество особистості над владою, яка намагається управляти з допомогою насилля.

Констан розрізняв свободу громадську (особисту) й політичну. Стародавні народи (Греції та Риму), на його думку, знали тільки політичну свободу, яка виражалась у праві брати активну та безпосередню участь у здійсненні політичної влади. Фактично то була політична свобода колективу як цілого. Однак для людини за таких умов не мала особистості, громадянської свободи, цілковито підкорялася владі всього суспільства — все підлягало жорсткому регламентуванню й контролю з боку держави (релігія, господарство, сім'я, власність). За нових часів на перший план вийшла саме громадянська свобода. Вона полягає в незалежності приватного життя індивіда від політики і

економічного розвитку. Рух за громадянську свободу, відзначав Констан, лежить в основі сучасної історії. В особистих правах реалізується творча енергія нових народів. Отже, ядро свободи у нових народів — в особистих правах людини. Політична свобода, а отже, й держава, на думку Констан, в цілому служать лише засобом забезпечення громадянської свободи. Влада, яка порушує громадянську свободу, перетворюється на тиранію, ліквідує підвалини власного існування. Звідси висновок: політична влада, хоч би кому вона належала — монарху чи народові, не може бути абсолютною. Межі її — у правах особистості.

Визначним теоретиком класичного лібералізму був також англійський мислитель Ієремія Бентам (1748—1832). У творах «Принципи законодавства», «Керівні основи конституційного кодексу для всіх держав» він розробив теорію утилітаризму. Провідна ідея вчення Бентама — принцип корисності. В основі всіх дій людини, на його думку, лежить практична вигода, тісно пов'язана з почуттям задоволення. Мета людини — шукати задоволення та уникати страждання. Корисність здатна запобігти будь-якому злу і досягти блага. Корисність — основа соціальних відносин. Вона формує соціальні якості людини. На думку І. Бентама, кожен турбується про себе і визнає свою вигоду. Загальне благо являє собою лише сукупність індивідуальних благ — суму, що дає «найбільше щастя найбільшій кількості людей». У цій формулі полягає, на думку Бентама, головний закон соціально-політичного життя. Для нього особистість (її вигода і щастя) виступає як мета, а держава — це засіб. І. Бентам відкидає революції та покладається на реформи.

Завдання держави Бентам бачив у тому, щоб на основі корисності забезпечити найбільше щастя для найбільшої кількості людей. Цієї мети можна досягти через політику лібералізму: вільний розвиток капіталістичних відносин, а також демократизацію державних інститутів. Бентам наголошував, що загальне щастя і соціальна гармонія можливі в межах капіталізму завдяки вільній конкуренції приватних ініціатив. Принцип корисності реалізується за умов політичної свободи та безпеки держави. Він вважав, що цьому перешкоджають два внутрішні вороги: перший (ворог неофіційний) — громадяни, які ламають закон, коять злочини; другий ворог — офіційні посадові особи, які порушують закон і свавільно діють. Гарантією політичних свобод, громадянських прав є певний механізм державної влади. На думку І. Бентама, у представницькій

Вища законодавча влада репрезентується представницькими зборами, які формуються на підставі загальних, щорічних, прямих виборів за таємного голосування.

Як політична течія лібералізм розвивався не лише в Західній Європі, США, а й у Російській імперії. Виникнення в Росії в першій половині XIX ст. ліберальних державно-правових ідей і теорій було обумовлено насамперед розвитком капіталістичного ладу, постійним зростанням кількості мануфактур із застосуванням вільнонайманої праці, розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Розуміння того, що всьому перешкоджає кріпосне право, підсилювало спостереження економічних успіхів передових країн Європи. Буржуазія, яка тільки зароджувалася, не склалась у самостійний клас, була економічно й політично слабкою, тісно пов'язаною з феодално-абсолютистською системою. Тому російський лібералізм мав не лише помірний, обмежений, а й напівкріпосницький характер. Його ідеологи обстоювали співіснування буржуазно-ліберальних ідеологій з феодално-кріпосницькими порядками. Найвпливовішими представниками ідеології лібералізму в Росії початку XIX ст. були М. Мордвінов (1754—1845) і М. Сперанський (1772—1839).

М. Сперанський пояснював походження держави договірною теорією. Кріпосне право називав таким, що суперечить природі людини. У деяких працях він навіть проголошував народ творцем конституції, а її саму — фіксацією потреб, що їх пред'являв народ. Сперанський виступив за перехід до конституційної монархії. Дуже обережно він критикував самодержавство, за якого жоден із державних закладів «не має особистої сили», і висунув ідею створення «корінних» (конституційних) законів, які стануть на заваді тому, хто схоче скористатися своєю необмеженою волею з лихими намірами. Російський реформатор звернув серйозну увагу на проблему поділу влади. Відділяючи законодавчу владу від виконавчої, він надавав можливість прийняття «корінних» законів, основних громадянських, кримінальних та інших законоположень виключно законодавчому органу. Що ж до власне конституційних проектів Сперанського, то вони мали компромісний та обмежений характер.

В останній третині XIX ст. почав складатися новий тип лібералізму — неолібералізм, або «соціальний» лібералізм (Дж. Гобсон, Т. Грін, Ф. Науман, Дж. Джеліотті, Дж. Дьюї та ін.). Під назвою «кейнсіанство» поступово утвердилася відповідна система економічних поглядів, яка передбачала поси-

принципи вільного ринку і вільної конкуренції, на думку прихильників цієї системи, обертаються злиднями та безправ'ям одних задля процвітання та панування інших. Реалізація кейнсіанських принципів покликана пом'якшити, попередити економічні кризи або навіть усунути їх, а отже, зміцнити капіталізм. Було зроблено висновок, що без державного втручання взагалі неможливо забезпечити мінімум політичних прав для громадян. Звідси вимога збереження за державою значних регулювальних функцій. Визнавалося закономірним існування профспілок. У концепції «держави добробуту» обґрунтовувалася необхідність і можливість подолання соціальних конфліктів. У політичній сфері проголошувалась ідея «плюралістичної демократії», згідно з якою політична система розглядалась як механічний процес рівноваги конкуруючих групових інтересів.

Неолібералізм сформувався як відображення розвитку суспільства від вільного підприємництва до державно-монополістичного регулювання економіки, інституціоналізації нових форм державного втручання в суспільне життя. Неолібералізм виходить із необхідності партнерства між урядом, бізнесом і працею на всіх рівнях господарського механізму, створення системи оптимального поділу праці між верхнім і нижнім поверхами влади. Неолібералізм ХХ ст. яскраво проявився в політичній практиці «нового курсу» Ф. Рузвельта (США), зумовлений наслідками економічної кризи, потребами науково-технічної революції, яка вимагала значних державних капіталовкладень в основні фонди невиробничої сфери, у розвиток освіти, науки, підвищення кваліфікації робочої сили, охорону здоров'я. «Новий курс» Ф. Рузвельта характеризувався: утвердженням механізму вільного ринку, який створює найсприятливіші умови для ефективної економічної діяльності; обстоюванням необхідності постійного втручання держави в економіку з метою створення сприятливих умов для конкуренції; максимальною свободою особистості, звільненням її від будь-якого колективного тиску; пріоритетом інтересів і прав людини та сім'ї щодо соціальних груп, класів, держави.

У 50-ті рр. ХХ ст. у США сформувався своєрідний консенсус між поміркованим крилом консервативного табору і лібералами з деяких важливих аспектів соціально-економічної політики, а в Західній Європі — консенсус між соціал-демократами, лібералами та консерваторами. В основі згоди був, зокрема, збіг поглядів щодо деяких принципів державного втручання в соціальне та економічне життя. У цей період виразно виявилася соціально-охоронна функція доктрини сучасного лібералізму.

окремих ланок та інститутів, намагання «захистити капіталізм від крайнощів капіталізму». Проте наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. буржуазний лібералізм утратив властивий йому динамізм і здатність більш-менш оперативно відгукуватися на проблеми, що поставали перед буржуазним суспільством. Його потіснив неоконсерватизм.

У середині 80-х рр. неолібералізм почав міцніти в боротьбі з правими консерваторами і лівими течіями. Сталося очевидне поживлення лібералізму, виявилась його життєздатність. Як комплекс певних принципів, настанов та ідеалів у трактуванні взаємовідносин суспільства, державно-політичної системи та інститутів лібералізм 80-х рр. зберіг чимало постулатів традиційного буржуазного реформізму, зокрема широку програму соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення, активне втручання держави в соціальну та економічну сфери. Було зроблено спробу переосмислити характер взаємовідносин суспільства, державно-політичної системи та індивіда, сформулювати концепцію «передового ліберального суспільства» (В. Жискар д' Естен).

Оновлення ліберальної доктрини неоліберали вбачають у поверненні до первинних принципів індивідуальної свободи, рівності, соціальної справедливості тощо. А тому чільне місце в неоліберальних концепціях відводиться ролі держави в економічній і соціальній сферах.

Неолібералізм як політична течія — неоднорідний. «Праве» крило неолібералів наголошує, що вирішення проблем сучасного суспільства можливе через створення уряду згідно з вимогами моралі. Вони виступають за «мінімальну» державу і в цьому солідарні з консерваторами. Їхнє головне гасло: «Кожний — за себе». Ті з неолібералів, які ближчі до «лівих», поділяють основні положення концепції «нового суспільства» Ф. Рузвельта. Вони заперечують класові суперечності в капіталістичному світі, зводять їх до конфлікту між виробництвом і споживанням. Головним протиріччям «ліві» неоліберали вважають не суперечність між багатими та бідними, пригнобленими і гноблячими етнічними групами, а між тими, хто намагається зберегти «індустріальне суспільство», і тими, хто хоче і готовий рухатися вперед. Серед теоретиків цього крила неолібералів називають Дж. Гелбрейта і Д. Белла.

Дж. Гелбрейт відомий як автор теорії конвергенції. Згідно з цією теорією, інтернаціоналізація економічної, політичної та культурної діяльності, наявність низки загальних структурних і функціональних аспектів в індустріально розвиненому

раціоналізація й бюрократизація суспільного та економічного життя, створення масового виробництва і суспільства споживання, нівелювання освіти, прибутків і рівня життя) ведуть до зближення політично і соціально різних систем (капіталізму і соціалізму) з можливістю їх асиміляції у змішане суспільство й використання позитивних рис кожної з них. Поділяючи цю концепцію, західні вчені Д. Белл, К. Поппер та ін. заявили, що внаслідок затухання соціальних конфліктів і формування на Заході суспільства загальнонаціональної єдності інтересів настає кінець ідеології. В епоху науково-технічної революції функції ідеології виконуватиме наука. Д. Белл назвав нову добу «постіндустріальним суспільством». Оскільки вирішального значення в цьому суспільстві набуватимуть теоретичні знання, наука, то провідну роль у ньому, на його думку, відіграватимуть наукові центри (університети), а керівною верствою стануть викладачі вузів і науковці (меритократія).

Різновидом ліберальної теорії постіндустріального суспільства є концепція інформаційного суспільства. Її авторами вважають західних учених З. Бжезінського і О. Тоффлера. Розглядаючи суспільний розвиток як «зміну стадій», прихильники теорії інформаційного суспільства пов'язують його з домінуванням «четвертинного» інформаційного сектора економіки, що йде слідом за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. При цьому стверджується, що капітал і праця як основа індустріального суспільства віддають перевагу інформації. Революціонізуюча дія інформаційної технології веде до того, що в інформаційному суспільстві замість класів постають соціально недиференційовані спільноти. Традиційно громіздким корпораціям Тоффлер протиставляє економічні форми, зокрема індивідуальну надомну діяльність, «електронний котедж» як модель людського існування в майбутньому. Дрібні й середні сімейні кооперативні підприємства на ґрунті науково-технічної революції перетворюються, на думку вченого, у провідну форму виробництва. Отже, в центрі неоліберальних теорій перебувають не стільки проблеми власності, скільки проблеми розподілу й перерозподілу національного доходу, структура соціальних потреб суспільства і способів їх задоволення. Соціалізм, соціальну справедливість неоліберали трактують як загальні гуманістичні спрямування, яких дуже важко досягти, оскільки «природа людини» незмінна.

Ідеологія й політика лібералізму має чимало прихильників. Нині ліберальний рух налічує близько 110 партій; 60 із них об'єднано в Ліберальний інтернаціонал, створений 1947 р. Лі-

жильники дедалі активніше виступають створення механізму вільного ринку, забезпечення умов для різних форм економічної діяльності, розвиток конкуренції. Прикладом, Ліберальна партія України проголосила такі програмні принципи: захоплення приватної власності як матеріальної основи свободи особи; вільне підприємництво як засіб реалізації економічної свободи особи за змагальності різних форм власності; відродження національної культури, гуманізація виховання та освіти; створення правової держави як протидії дестабілізації суспільства; приватизація економіки, деполітизація й деідеологізація науки й культури.

Консерватизм і неоконсерватизм

Вперше головні положення консерватизму було сформульовано у працях Е. Берка (1729—1797), Ж. де Местра (1753—1821), Л. де Боналда (1754—1840) та їхніх однодумців і прибічників. Відправною точкою консерватизму вважається вихід у світ 1790 р. знаменитого есе Е. Берка «Міркування про Французьку революцію». Сам термін «консерватизм» увійшов до наукового обігу після заснування Шатобріаном у 1815 р. журналу «Консерватор».

Фундатори консерватизму протиставили висунутим європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму погляд на суспільство як на органічну й цілісну систему. Реалізація цих ідей, стверджували вони, призведе до знецінення успадкованих від нащадків традицій і нерозумної руйнації моральних і матеріальних цінностей суспільства. Характеризуючи суспільство як амальгаму інститутів, норм, моральних переконань, традицій, звичаїв, що сягають корінням у глибину історії, сам факт їх взаємопов'язаності та єдності вони розглядали як диво історії, оскільки цей факт неможливо пояснити раціональними доказами. На думку засновників консерватизму, політичні принципи мають бути узгоджені зі звичаями, національними традиціями, стабільними суспільно-політичними інститутами.

Консерватизм як тип суспільно-політичної думки та ідейно-політичної течії відображає ідеї, ідеали, орієнтації, ціннісні норми тих класів, фракцій і соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції суспільно-історичного й соціально-економічного розвитку, тих привілейованих соціальних угруповань, які відчують зростаючі труднощі й тиск з боку

цій заможних верств населення. Але часто консерватизм буває опосередковано захисною реакцією тих середніх і дрібних підприємців, фермерів, ремісників, просто жителів сільської місцевості, які відчувають страх перед майбутнім, що несе з собою невизначеність і нерідко реальне погіршення соціального статусу. Під консервативним розуміють також загальноприйнятий у суспільстві набір цінностей, що визначає поведінку і думки значних категорій людей, а також форми адаптації до традиційних соціальних норм та інститутів.

Консерватизм наголошує на необхідності збереження традиційних правил, норм, ієрархії влади соціальних і політичних структур та інститутів. У дусі гегелівської формули «все, що дійсне — розумне, все розумне — дійсне», консерватор розглядає світ як найкращий з усіх можливих світів. Безперечно будь-яка країна, нація потребують людей, партій і організацій, які обґрунтовують їхні інтереси ідеологією, що покликана зберігати, захищати, передавати майбутнім поколінням те, що досягнуто в кожному історичному періоді, бо народ без пам'яті про минуле — це народ без майбутнього. Рівночасно справжній консерватизм, покликаний захищати статус-кво, пояснювати необхідність його збереження, має враховувати реалії, що змінюються, і пристосовуватись до них.

Свою здатність до цього консерватизм продемонстрував на поворотних етапах історії. Так, у період панування вільнопідприємницького капіталізму він інтерпретував ідеї вільної конкуренції, вільного ринку, а після великої економічної кризи і особливо після другої світової війни — кейнсіанські ідеї державного регулювання економіки, соціальних реформ, держави добробуту. В цьому аспекті консерватизм зазнав глибокої трансформації у 70—80-х рр. Особливість цього періоду полягала у кризі лівих — від комуністичних до соціал-демократичних — моделей розвитку. Консерватизм заповнив той вакуум, що утворився внаслідок втрати лівими інтелектуальної підтримки, їх послаблення, дефіциту дієздатних ідей і концепцій на лівому фланзі. Привабливість моделей і рецептів, що пропонували консерватори, сприяла тому, що змінилося ставлення до консерватизму як ідеологічного феномену в 70—80-х рр. Відразу після другої світової війни більшість політичних партій консервативної орієнтації в європейських країнах не ризикували брати назву «консервативні», боячись ототожнення з фашизмом і реакцією. Нині фашизм із його претензіями на «революційний консерватизм» в очах багатьох представників гуманітарних і соціальних наук Заходу пішов у небуття. В цілому,

наприкінці 70-х рр. він знову набув популярності. В європейських країнах виникли політичні партії під назвою «консервативна», щоправда, з доповненням «прогресивна», «народна», «демократична». Прихід до влади у США 1980 р. Р. Рейгана та його друга перемога 1984 р., перемога консервативної партії на чолі з М. Тетчер в Англії трічі поспіль, підсумки парламентських і місцевих виборів у ФРН, Італії, Франції показали, які ідеї та принципи, що обстоюють ці сили, поділяють досить широкі верстви населення, що йдеться про глибоке, не обмежене національними рамками явище. Значне місце в конструкціях сучасних консерваторів посідають проблеми свободи, рівності, влади, держави, демократії. Підкреслимо, що більшість консерваторів вважають себе захисниками прав людини і головних принципів демократії. Не відкидаючи плюралістичну демократію, вони висловлюються за критичний підхід до неї. При цьому вони глибоко переконані в тісному взаємозв'язку між капіталізмом і демократією.

Сучасним консерваторам притаманне амбівалентне ставлення до держави й пов'язаних із нею інститутів. З одного боку, в очах консерваторів держава — це джерело й захисник закону і моралі, — адже без сильної держави суспільство може опинитись у стані анархії. Їм властиве позитивне, часто авторитарне, ставлення до держави, що, своєю чергою, передбачає й породжує антиіндивідуалізм. Хоча захист приватної власності, ринку, особистої свободи є формальним принципом консерватизму, він рідко має підґрунтям індивідуалістичну філософію і завжди відповідає вимогам стабільності й спадкоємності. З іншого боку, сильна держава може стати інструментом знищення індивідуальної свободи. Тому теоретики консерватизму постійно підкреслюють важливість спільнот людей, що менші за розміром, ніж держава. За необхідності вибору між індивідом і суспільством значна частина консерваторів ставить на перше місце суспільство. Саме суспільство, на думку консерваторів, значно ширше від уряду, історично, етично і логічно вище за конкретного індивіда. Права людини мають одночасно і природний, і соціальний характер: природний тому, що належать людині, яку створив Господь як частину великого плану природи, а соціальний через те, що людина може скористатися цими правами лише в організованому суспільстві. Уряд — це політична зброя суспільства, покликана забезпечити й захищати природні права людини, а стабільна та ефективна економіка — це злиття індивідуального підприємництва, групової кооперації та урядового регулювання.

гий половині ХХ ст., став політичною доктриною, що допомагає й допомагає збереженню капіталістичного світу. Неоконсерватори наголошують, що суспільство — складна органічна цілісність. Всі його частини настільки взаємопов'язані, що зміна однієї з них підриває стабільність усього суспільства. У суспільно-політичній сфері не можна діяти за планом, накресленим заздалегідь або згідно з будь-якою соціальною теорією. Треба спиратися передусім на досвід. Суспільство вдосконалюється поступово за внутрішніми законами, що ґрунтуються на глибокому минулому. Вирішальне значення, на думку сучасних консерваторів, мають звичаї, вподобання, традиції народу. Тому головним критерієм суспільного розвитку вони вважають зміну звичок, традицій і характеру людей.

Отже, неоконсерватизм не заперечує суспільного прогресу, але пояснює його як зміну, що не порушує принципів гуманізму, моралі й не спричиняє анархії. Сучасні консерватори наголошують, що розвиток суспільства мусить бути безпечним як для окремої людини, так і для всього суспільного організму. Оскільки мораль і характер народу, його традиції розвиваються впродовж певного часу, соціально-політичні структури мають формуватись впродовж багатьох років і навіть століть. Важливого значення в покращанні суспільства сучасні консерватори надають моральному вдосконаленню людини.

Складність суспільно-політичного устрою, обмеженість і цілісність суспільного життя мають сприяти такій політичній діяльності політичних лідерів, котра визначалася б як зважена й поміркована. Будь-які швидкі зміни в часі, а революції й поготів, призводять до негативних наслідків: дезорганізації соціально-політичного механізму, занепаду моралі. Тому розвиток суспільства не повинен виходити за межі звичаїв, що формувалися попередніми поколіннями. Еволюція соціально-політичного життя відбувається через поступову адаптацію старого до нових умов.

Всі варіанти сучасного консерватизму як на національному, так і на міжнародному рівнях об'єднані комплексом певних концепцій, ідей, принципів, ідеалів, що в сукупності становлять консерватизм як особливий тип суспільно-політичної думки. Водночас між окремими національними варіантами консерватизму, та й всередині останніх, можна знайти різні відтінки й розбіжності.

Загалом у більшості національних варіантів сучасного консерватизму, крім неоконсерваторів, можна вирізнити: нових правих, традиціоналістський і патерналістський напрями кон-

крила консерватизму часом близькі до лібералізму. Лібералізм — це комплекс не тільки економічних, а й соціально-філософських, ідейно-політичних, морально-етичних ідей, основою яких є концепція, згідно з якою людина, як одноосібний хазяїн свого життя, має право жити на свій розсуд доти, доки вона насильно не втручається в життя іншої людини. На відміну від традиційного консерватизму, неоконсервативна ідеологія визнає правомірність ідеї «держави добробуту», не заперечує концепції активної «позитивної» держави, але наполягає на обмеженні такого втручання і на акцентах на ринкові механізми під час вирішення соціальних проблем.

Аналіз неоконсерватизму в його розмаїтті й суперечливості — одна з головних тем соціально-політичної науки у ФРН останніми роками. Це підтверджується не тільки великою кількістю публікацій з проблем неоконсерватизму, а й характером розгляду соціально-політичних питань, значною мірою зумовлених полемікою з представниками неоконсерватизму. Авторитетним представником політичної філософії неоконсерватизму у ФРН є Г. Люббе — професор університету в Цюріху. Традиційне протистояння консервативних і прогресивних сил, на його погляд, є нині безпідставним. У праці «Реакції на прогрес. Про консервативне і деструктивне розуміння сучасності» він пише: «Цивілізація потребує не тільки науки і техніки; до чинників її розвитку належать також моральні норми, релігія. Захист моралі, релігії характеризує консерватизм». Для всіх течій сучасного консерватизму, а надто для нових правих і традиціоналістів, характерна прихильність до соціокультурного і релігійного традиціоналізму. Відмову від традиційних цінностей вони розглядають як головну причину всіх негативних явищ у сучасному суспільстві. При цьому під традицією розуміють універсальні, трансцендентальні цінності й принципи. Як стверджував, наприклад, Р. Уївер, відмова від усього трансцендентального призвела до релятивізму, що розглядає людину як «мірило всіх речей», до відмови від доктрини «первородного гріха», яку замінили ідеєю про добру природу людини. Оскільки лише фізичний, чуттєвий світ визнавали реальним, почалися занепад релігії та піднесення раціоналізму й матеріалізму. Виходячи з подібних настанов, консерватори особливо

лять аргументи на користь відновлення традиційних цінностей та ідеалів, таких як сім'я, громада, церква. В них, як вважає У. Вальдтрейв, єдність між різними компонентами здійснюється родинними, географічними, економічними, культурними чи іншими зв'язками, що забезпечують спадкоємність матеріальних і духовних цінностей. Власне, особливість поглядів нових правих і неоконсерваторів значною мірою полягає в тому, що вони наголошують на соціокультурних і релігійних проблемах, на релігійному й культурному відчуженні. Як стверджує П. В'яль, буржуазне споживацьке суспільство, в якому вся система цінностей ґрунтується на економіці, залишає людей у стані духовної нікчемності. Виходячи з аналогічної тези, ідеолог американських нових правих П. Уейріч підкреслює: «Сама сутність нового правого — це консерватизм, що ґрунтується на засадах моралі». «Наші гасла базуються не на економічній теорії, а на релігійних поглядах», — стверджує він. Показово, що фундатори французького нового правого руху попервах декларували, що обмежуватимуть свою діяльність виключно сферою культури. Але в трактуванні того, що розуміти під справді традиційними цінностями, погляди неоконсерваторів і правих США, інших країн розходяться. Так, більшість американських нових правих — прихильники протестантського фундаменталізму, що базується на буквальному тлумаченні Біблії, релігійному фанатизмі, ворожості до інакомислячих.

У деяких західноєвропейських країнах неоконсерватизм, а надто окремі групи нових правих, дотримуються інших позицій. У ФРН та Франції, наприклад, вони вбачають своє завдання у відродженні «духу старої Європи», в якому, на думку Л. Валли, переплелася коріння грецької, латинської, кельтської, німецької, слов'янської культур. Особливість ідейно-політичних позицій нових правих Франції, ФРН і ще кількох країн Західної Європи полягає у використанні найновітніших етнологічних і психологічних теорій та їх зв'язку з політичними реаліями сучасності. Теза про глибоку різницю між расами, породжена специфічною різницею у природно-кліматичних та історико-культурних умовах їх життя та еволюції, посилення на етноплуралізм, етнічне й культурне розмаїття дають новим

вих для обґрунтування генетичної схильності кожної раси до назавжди встановленої соціокультурної моделі.

Безперечно, нові права мають певну рацію, підкреслюючи, що кожному народові притаманні власні історія, культура, що його визначає, характер, психологія, традиції, звичаї — все, що складає його долю, минуле, сьогодення та майбутнє. Але водночас будь-який народ, незалежно від його чисельності та географічного регіону, існує не в ізольованих від інших народів резерваціях, а в співтоваристві решти народів, які складають у сукупності людство. Конституювання людства, його існування й життєздатність як єдиного цілого були б неможливі, якби народам, що його складають, не були властиві, окрім специфічно національних та етнічних рис і особливостей, загальнолюдські риси, цінності, норми чи, як кажуть, самі нові права, універсальні цінності, універсальна етика. Інтерес нових правих і неоконсерваторів до соціокультурних і морально-етичних проблем — не випадковий, а спирається на реальну основу. Якщо донедавна проблематика культури належала до сфери філософії культури або філософії історії, то останнім часом вона набула соціологічного й політичного значення, виявивши органічний зв'язок із соціально-економічними проблемами.

Підсумовуючи вищенаведене, констатуємо, що сучасний західний консерватизм, який мав довгий період історичного розвитку, являє собою складне утворення, в якому можна знайти різні, часом суперечливі, ідеї, концепції, настанови і принципи. Як відзначає П. Аллісон, консерватори — водночас індивідуалісти й колективісти, прихильники свободи, містики та розумні практичні люди. Різномірними й суперечливими є ідеї, що їх вони висувають, і рецепти вирішення проблем, що постають перед капіталістичним суспільством. Так, вони всіляко підкреслюють свою прихильність до традиційних цінностей та ідеалів, з їхнім акцентом на сім'ю, громаду, церкву та інші інститути, які в процесі реалізації вільноринкових принципів занепадають. Водночас традиціоналістська й патерналістська течії консерватизму виступають на захист сильної влади й держави, вбачаючи в ній засіб забезпечення традицій, національної своєрідності. Тут виявляється суперечливість позицій консерваторів у трактуванні проблем свободи, рівності, прав людини і співвідношення останніх з традиціями, державою.

Сучасні консерватори проти того, щоб визнавати метою суспільного розвитку свободу особистості, як це роблять ліберали. На їхню думку, суспільна мета — це єдність інтересів держави та нації. Воля більшості не може бути останньою

сучасних державах громадську думку цілеспрямовано формують і маніпулюють нею. Неоконсерватори вважають, що не можна наділяти громадську думку великою владою.

Теоретики неоконсерватизму критикують лібералів, які буцімто завели суспільство в глухий кут, сподіваючись, що свобода ринкових відносин стане економічними, соціальними й політичними важелями розвитку. Сучасні консерватори підкреслюють, що абсолютизація громадської думки паралізує державу. Вони пояснюють, що не заперечують таких норм політичного консенсусу, як свобода, правова держава, федералізм, але ситуація у світі така, що вимагає політичної централізації. Неоконсерватори проголошують концепцію «обмеженої» демократії. Оскільки сучасне суспільство плюралістичне, його складають багато культур, то єдиної громадської думки бути не може. Кожен обстоює власну позицію, а в підсумку страждає нація, держава. Неоконсерватори — прихильники елітарної демократії. Партійна демократія, коли суспільство, держава постійно знаходяться у стані боротьби за владу, доводить до того, що громадяни стають неслухняними, розбещуються.

Пріоритет політичного в неоконсерватизмі не означає, що в ньому нема соціального елементу. Але наріжним каменем соціальної політики сучасні консерватори вважають заохочення особистих досягнень, ініціативи. Соціальний захист у державі повинен підтримувати лише тих, хто не має змоги працювати. Неоконсервативна свідомість непримиренна до споживацтва. Той мінімум соціального захисту, який справді необхідний, не треба вважати свободою, — це лише елементарна передумова здійснення справжньої громадської свободи. Кожен крок у бік соціальної справедливості сучасні консерватори розглядають як зрівнялівку, послаблення свободи. Рівність, на думку неоконсерваторів, можлива лише за рахунок свободи. Це має відношення до встановленого законом мінімального рівня заробітної платні або встановлення тривалості робочого дня. Такі акції сучасні консерватори називають безглуздям. Коли громадянин розраховує, що держава мусить забезпечувати йому комфортне існування, знімаючи чинники ризику, це проти-природно і небезпечно для держави. Адже розвиток суспільства відбувається за рахунок ініціативи й відповідальності. Той факт, що у суспільстві є та будуть слабкі (аутсайдери) і сильні, неоконсерватори вважають природним. Як відзначає німецький неоконсерватор Кальтенбрунер, «суспільство тим прогресивніше у своїй здатності до виживання і творчості, чим більше в ньому аутсайдерів». Таку позицію можна зрозуміти, якщо

пояснити з допомогою простих формул та аргументів. Особливо обережно до трактування цих проблем треба підходити в періоди великих соціально-економічних зрушень, коли люди найбільш схильні до крайнощів. За умов глибоких суспільних змін, що їх зараз переживає наша країна, поміркованість і здоровий глузд, характерні для консерватизму, здатні стати протиположними. Для цього потрібно ознайомитися не тільки з західним консерватизмом, а й з вітчизняною консервативною традицією.

Консерватизм в Україні як ідеологічна течія, що обґрунтовує особливу цінність традиційного ладу і збереження традиційно освячених установ і форм життєдіяльності, формувався у спробах кількох гетьманів надати своїй владі монархічно-спадкового характеру (Б. Хмельницький, І. Самойлович, І. Мазепа, К. Розумовський). Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. він став ідеологічною платформою малоросійського дворянства в його боротьбі за збереження національних і станових привілеїв. Серед представників української консервативної думки того часу можна назвати Г. Галагана, В. Карповського, Г. Милорадовича (друга половина XIX ст.), Ф. Уманця, В. Горленка, Андрія та Миколу Стороженків, П. Дорошенка (кінець XIX — початок XX ст.), які протиставляли російському абсолютизму ідеї європейського ліберального консерватизму в контексті українських національних шляхетсько-гетьманських традицій. Перебуваючи в опозиції до російського абсолютизму, з одного боку, і до українського народництва — з іншого, українські консервативні діячі, хоч і належали до російського дворянства, усвідомлювали своє етнічне походження, зберігали почуття українського «територіального» патріотизму.

В Галичині українським консервативним елементом на австрійському ґрунті стали представники греко-католицької церковної ієрархії. Греко-католицькі священники підтримували династію Габсбургів, вимагаючи у XIX ст. лице окремого «руського» коронного краю з українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини. Ця підтримка і, відповідно, консервативна ідеологія греко-католиків були породжені бажанням протидіяти прагненням польської шляхти, яка в першій половині XIX ст. постійно змагалася з австрійцями за володіння Галичиною і водночас намагалась визволитися з-під австрійського панування. Різноманітні течії української консервативної думки стали своєрідним підґрунтям для відродження українського консерватизму в 1917—1920 рр., зокрема в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського.

сервативного напрямку було викликане необхідністю вмотивування політико-правових підстав монархічного гетьманського ладу в Україні 1918 р. Найбільш відомими представниками українського консерватизму, які в своїх наукових працях намагалися довести необхідність саме монархічного ладу для України і обґрунтувати його правомірність, були В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський. Дослідження цих учених, окрім історичних екскурсів, обґрунтовували політологічні концепції української державності.

У сучасній Україні на роль прихильників неоконсерватизму претендують члени таких політичних об'єднань, як Українська республіканська партія, Українська консервативна республіканська партія. Але, як зауважує В. Литвин, «новоутворені політичні організації... поки що не спромоглися виробити серйозних політичних і соціально-економічних програм, які дозволили б схарактеризувати їх у європейських категоріях лібералізму, соціал-демократії, консерватизму».

Соціалізм і сучасна соціал-демократія

Ідеї соціальної справедливості відомі в усьому світі з найдавніших часів. Однак форм соціалістичного вчення вони набули лише в XIX ст. Суспільно-політичний ідеал соціалізму заснований на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на соціально забезпеченій свободі особистості. Водночас соціалізм нехтує або й зовсім заперечує значення економічної свободи індивідів, конкуренції та неоднакової винагороди за працю як запоруку зростання матеріального добробуту людини й суспільства. Як альтернативу він пропонує нетрудовий перерозподіл доходів, політичне регулювання економічних і соціальних процесів, свідоме встановлення державою норм і принципів соціальної рівності (нерівності) та справедливості. Іншими словами, головний пріоритет у соціалістичній доктрині надається державі, а не індивідові, свідомому регулюванню (плануванню), а не еволюційним соціальним процесам, політиці, а не економіці.

Як багатозначне поняття соціалізм одержав у науці різноманітні тлумачення. Найголовнішими серед них вважаються два підходи: з позицій марксизму і з погляду соціал-демократії.

шу, нижчу, незрілу фазу комунізму — суспільно-економічної формації, яка безпосередньо заступає капіталізм після завершення революційного перехідного періоду й характеризується: ліквідацією приватної власності та експлуататорських класів; утвердженням суспільної власності на засоби виробництва, провідної ролі робітничого класу в рамках соціально-політичної та ідейної єдності суспільства; здійсненням принципу «від кожного за здібностями, кожному за працею»; забезпеченням на цій основі соціальної справедливості, умов для всебічного й гармонійного розвитку особистості.

Реалізація вищезазначеної ідеї у практично-політичному сенсі здійснювалася через масове соціальне насильство, повну заборону приватної власності, ринкових відносин, політичної та духовної опозиції. Соціалізм як суспільний лад протиставив себе свободі й демократії; це призвело або ж до повної його ліквідації (СРСР, країни Центральної та Східної Європи), або до глибокої кризи (Куба, Північна Корея), чи ринкового реформування (Китай, В'єтнам). Своєю чергою, це спричинилося не лише до краху конкретно-історичної форми перетворення в дійсність соціалістичної ідеї, а й до кризи уявлень про соціалізм.

Інша, соціал-демократична концепція соціалізму, визнає його як суспільний лад, що досягається не революційною ліквідацією капіталізму, а його реформуванням зі збереженням приватної власності, забезпеченням росту середнього класу і соціального партнерства, досягненням значно вищого рівня соціальної рівності й справедливості.

Одним із перших розгорнуто обґрунтування соціал-демократичної ідеї здійснив Е. Бернштейн (1850—1932), якого інколи називають батьком сучасної соціал-демократії. Перу цього німецького теоретика належать праці «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії» (1899), «Чи можливий науковий соціалізм?» (1901), «Класи і класова боротьба» (1904) та багато інших. Теоретична позиція Бернштейна тісно пов'язана з його політичною орієнтацією на реформи. На відміну від К. Маркса, він вважав неможливим завоювання політичної влади пролетаріатом. Сучасний пролетаріат, на думку Бернштейна, не досяг того рівня політичної та моральної зрілості, який дозволив би йому управляти суспільними процесами, перебрати на себе всю повноту державної влади. За Бернштейном, диктатура пролетаріату означатиме диктатуру клубних ораторів і партійних демагогів. Він гостро критикував абстрактні марксистські положення про пролетаріат як однорідну цілісність, фіксує різноманітність чисельно зростаючих соціальних груп, об'єдна-

наслідок революції, яку Бернштейн слушно називав «політичним атавізмом і ознакою варварства», а лише через соціалізацію капіталізму. Найближчими цілями робітничого руху є, на його думку, боротьба пролетаріату за економічні й політичні права. Проблеми економічних прав він пов'язував із питанням про приватну власність для кожного громадянина, акцентуючи на його праві реалізувати свій соціальний інтерес.

Важливим елементом економічної концепції Бернштейна є теорія демократизації капіталу. Економічні перетворення капіталістичного суспільства на соціалістичних засадах, на думку Бернштейна, мають відбутися завдяки розвитку виробничих і споживчих товариств, які демократизують економіку, формують механізми самоврядування трудящих. Він віддавав перевагу стихійному, еволюційному розвитку економіки, основою організації якої є споживча і виробнича кооперація, здатна вдосконалюватися за ініціативою «знизу», утверджувати справжню демократію, тобто демократію, за якою жоден клас не користується привілеями порівняно з рештою суспільства. Щоб досягти такого суспільного стану, необхідний певний рівень правосвідомості громадян. Правосвідомість Бернштейн розглядав як уміння жити за законами, контролюючи свої пристрасті. Адже демократична форма правління передбачає високий ступінь не лише свободи, а й відповідальності для всіх. За Бернштейном, чим довше у будь-якій сучасній державі діють демократичні інститути, то більше уваги приділяється правам меншості. Партійна боротьба втрачає характер взаємної ненависті, а тому й життя таких партій позбавляється політичних катастроф.

Бернштейн вважав, що між соціалізмом і демократією немає прірви. Демократія ґрунтується на визнанні суверенітету особистості, а тому сприяє її інтелектуальному та моральному розвитку. Для соціалізму як руху з удосконалення виробничих відносин характерним є гуманістичне ставлення до людини праці, її потреб та інтересів. Звідси назва його концепції — «демократичний соціалізм». Сутність ідеї соціалізму в тлумаченні Бернштейна полягає в тому, що соціалізм не означає якогось реального суспільного ладу (чи навіть принципової можливості досягнення десь і колись такого ладу). Водночас ідея соціалізму є такою ідеєю, вірячи в яку та орієнтуючись на яку, трудящі класи об'єднують свої сили, консолідуються, борються за свої права (за покращання матеріальних умов існування, вищу заробітну платню, скорочення робочого часу і т. ін.) і справді, реально виборюють кращі умови існування, вищу

певного суспільного устрою. Сама ж ідея соціалізму — це морально-етичний ідеал. Саме в цьому сенс знаменитої формули Бернштейна «Кінцева мета — ніщо, рух — усе».

З плином часу західна соціал-демократія дедалі активніше простує до лібералізму, відходячи від ідеології марксизму. Найхарактернішими рисами післявоєнної соціал-демократії стали відкритість і плюралізм.

Філософія соціал-демократії закорінена в ідеях теоретика-ліберала Карла Поппера, в його концепції критичного раціоналізму. Саме цією концепцією демократичні соціалісти обґрунтовують відкритість своєї доктрини. Їхнім головним завданням, за словами німецького соціал-демократа У. Ломара, стало відмежування від наукового комунізму. Вони вже визнають головну роль моралі, свободи, справедливості в розвитку історії. Втілення в життя цих цінностей потребує вольової та моральної енергії людей, незалежно від економічного базису.

Здавшись до складної ідейно-світоглядної переорієнтації, соціал-демократія спромоглася розпочати ідейні пошуки. Щоб розширити уявлення про розгалуження її сучасних ідей, наведемо декілька найхарактерніших і вельми промовистих висловлювань, постулатів, авторами яких є відомі теоретики, вчені, публіцисти.

Німецький соціал-демократ Фред Брандт у статті з досить красномовною назвою «Демократичний соціалізм — це не світогляд» писав, що демократичний соціалізм не намагається стати ідеологією. Хоча б тому, що претензійні світогляди і вчення виявилися малоефективними у практичній площині. Демократичний соціалізм переймає елементи інших вчень не для того, щоб перетворити їх на нову ідеологію, а щоб збагатити власний зміст.

Австралійський соціаліст Біл Хайдл у брошурі «Перипетії демократичного соціалізму» писав, що соціалізм не може перетворитися на закінчену теорію, оскільки йдеться про життя людини й суспільства, які швидко змінюються. Схожі думки висловлює також і німецький політолог, економіст Т. Ортлайб. Він підкреслює, що демократичний рух поставив під сумнів уявлення про капіталістичну структуру суспільства. Соціал-демократи вважають, що питання про структуру суспільства ставитиметься перед суспільством знову і знову, і ніколи не буде вирішене.

Отже, соціал-демократи не уявляють соціалізм у вигляді якоїсь сформованої кінцевої мети. Оскільки, як вони вважа-

не можна досягти одним стрибком. Вона неперервна. Протягом розвитку людської цивілізації вона наповнюватиметься новим змістом, позаяк у цьому виникатиме потреба. Демократичний соціалізм не претендує на роль вчення про кінцеві цілі робітничого руху. Він може вважатися дискусією, діалогом, пошуком цілей і засобів цього руху.

Орієнтири соціал-демократії з плином часу доповнювалися новими концепціями, уточнювалися новими реаліями життя. Серед них — концепції якості життя, самоврядного соціалізму, економічної демократії. Концепція якості життя є складовою, знову ж таки, не лише демократичного соціалізму, а й лібералізму. Суть її полягає у спробі встановити тісний зв'язок між традиційними матеріальними інтересами і новими потребами трудящих (економічний захист, поліпшення умов праці, розвиток системи соціального забезпечення і громадського транспорту, охорона здоров'я, професійна підготовка, комунальна служба). Якість життя трудящих, на думку соціал-демократів, найвища в соціальній державі, діяльність якої передусім торкається соціальної сфери.

У 70—80-х рр. ХХ ст. соціал-демократичні партії Франції, Італії, Бельгії сформулювали у своїх програмних документах концепцію самоврядного соціалізму. Такий соціалізм передбачає залучення всіх громадян суспільства до процесу опрацювання й винесення рішень, керівництва різними сферами життєдіяльності суспільства. Він активізує маси громадян, членів професійних спілок, громадських організацій, місцевого самоврядування. Ці організації виступають як політичні партії. Розширюється автономія різних спілок, товариств як у виробничій, так і в невиробничій сферах. На всіх рівнях здійснюється виборність в органи самоврядування, їхня діяльність знаходиться під постійним контролем громадськості. Держава, за концепцією соціал-демократів, як така не ліквідується, але практично всі її внутрішні функції передаються органам самоврядування.

Концепція самоврядного соціалізму передбачає підпорядкування органів місцевого самоврядування органам представницької демократії (парламенту). Самоврядний соціалізм передбачає політичну демократію: багатопартійність, свободу діяльності опозиції, можливість перебування при владі кількох партій і под. Соціал-демократи не визнають ніяких форм диктатури. Диктатура несумісна з політичною демократією. Складовими останньої є права людини, свобода друку, свобода й самостійність профспілкового руху, існування правової держави.

та Німеччини активно розробляють концепцію економічної (промислової) демократії. Економічна демократія розвивається як на мікрорівні — через безпосередню участь трудящих в управлінні підприємствами (приватними й державними), так і на макрорівні в межах суспільної економіки загалом. Останнє передбачає наявність органів соціального партнерства (ФРН, Австрія) чи економічного самоврядування (Франція).

Основним методом проведення соціал-демократичної політики є реформа. Соціал-демократи вважають, що реформи — це певне коригування соціально-економічної сфери, яка має забезпечити чітке та ефективне функціонування суспільства. Кількість здійснених реформ у соціальній сфері в напрямі демократизації суспільного життя, на думку соціал-демократів, рано чи пізно приведе до демократичного соціалізму. Реформування має спиратися на ідеологію та політику соціального партнерства — найефективнішої форми боротьби трудящих за свої права, яка відбувається не у формі страйків і демонстрацій, а за столом переговорів між представниками підприємств і профспілок, у процесі укладання контракту, який полягає у взаємних зобов'язаннях цих сторін.

Останніми роками можна спостерігати нові тенденції в розвитку теорії та практики соціал-демократії — зрушення праворуч. Нині у своїх економічних гаслах соціал-демократи близькі до лібералів. Девізом економічної політики соціал-демократів є не перерозподіл доходів, а збільшення та ефективність виробництва.

Прикладом успіхів і здобутків ідейно-політичної платформи соціал-демократії може служити діяльність Соціал-демократичної робітничої партії Швеції. Шведський демократичний соціалізм одержав назву «функціонального». Його суть полягає в тому, щоб замість «одномоментного» перетворення приватногосподарських одиниць на державну власність (насильницькою експропріацією чи поетапною націоналізацією) передбачити тривалий термін поступового обмеження прав повноважень власника. Теоретичною основою такого підходу стала теза, вперше висунута шведським соціал-демократом О. Унденом, згідно з якою власність не є неподільною, навпаки — сутність власності розкривається через різноманітні функції діяльності багатьох її суб'єктів. Тобто реформування відносин власності може відбуватися без передачі її цілком, а з допомогою перерозподілу функцій з утримання, володіння, використання власності. Такий перерозподіл зберігає власника номінально, фактично ж він своїми правами й доходами ділиться з

спосіб, що остаточне рішення у сфері виробництва й розподілу вносить на мікрорівні трудовий колектив, на макрорівні — суспільство в цілому. Робітники одержують право участі в управлінні виробництвом як співвласники підприємств. У 1975 р. шведський економіст Р. Мейднер запропонував створення фондів трудящих, згодом було прийнято відповідний закон. Метою діяльності таких фондів є поступовий, розрахований на тривалий період, процес викупу трудящими у приватних власників їхніх підприємств. Для цього утворюються соціальні фонди на підприємствах (де зайнято не менш як 500 осіб). Фонди формуються з відрахувань 1% від заробітної плати кожного робітника, а також із надприбутків самого підприємства. Накопичені кошти перетворюються в акції, що поступово концентруються в руках трудящих. Використовувати фонди трудящих можуть спеціальні комісії, в яких є представники професійних спілок і держави.

Переваги таких відносин прихильники цієї концепції вбачають передусім у тому, що вони дають змогу без ускладнень здійснити процес поступового й раціонального усупільнення. Для реалізації цієї ідеї не потрібно створювати громіздких і незграбних структур, зберігається ринкова основа економіки, яка дозволяє їй своєчасно реагувати на запити споживачів. Концепція «функціонального соціалізму» вплинула на своєрідне розуміння шведськими соціал-демократами «зміщеної» економіки, оскільки воно істотно відрізняється від уявлень, яких дотримуються соціал-демократи інших країн Заходу. Згідно з цими уявленнями, «зміщена» економіка — це суто механічне об'єднання приватної та державної власності, причому що більшим стає державний сектор, то нібито більше соціалізму. На думку ж ідеологів шведської соціал-демократії, поєднання приватного й суспільного, державного в економіці має відбуватися на принципово новій основі. Вони стверджують: співвідношення різних економічних секторів може змінюватись і з часом перетворити власника на суто номінального господаря подібно до того, як повновласного англійського монарха заступила англійська королева, яка не має реальної влади.

Політологи наголошують, що «шведська модель» соціалізму може дати ефект у країнах, де одержавлення суспільно-політичного життя зайшло надто далеко. На відміну від постійних «приватизаторських» рецептів прихильників монополії приватної власності, цей спосіб деєтатизації (роздержавлення) соціальних послуг не знижує, а навпаки, може підвищувати рівень життя та участі людей в управлінні.

вірус бюрократизації на верхніх поверхках суспільних структур і організацій; напруженість державного бюджету; нездатність держави здійснювати зростаючі витрати для підтримки соціального забезпечення; пожвавлення психології соціального споживачтва у певної частини суспільства, яка гальмує ефективне використання трудового потенціалу країни. Тут доречно пригадати влучний вираз із цього приводу німецького християнського демократа Ф. Штрауса, що не можна безкінечно перерозподіляти суспільний пиріг, оскільки люди, захопившись цією справою, забувають випікати новий, свіжий. Певна криза «держави добробуту» спонукала соціал-демократів визнати де-факто доцільність розвитку поруч із державним і приватного сектора, політики економії державних витрат на соціальні потреби та раціональнішого їх використання. Шведські соціал-демократи зараз коригують свою політику.

Прагматична частина соціал-демократії вважає дієвим способом лікування хвороб «держави благоденства» значні ін'єкції в економіку з боку приватного сектора. Водночас необхідно посилити механізми ринкової економіки, знизивши для цього надміру високі прямі податки, причому не тільки на підприємців, а й на значну частину населення, аби дати людям можливість витрачати свої кошти на власний розсуд. Передбачені заходи здатні уповільнити зростання інфляції, яку за дефіциту робочої сили ніяк не можна стримати традиційним методом національних тарифних угод. Отже, життя, мінлива соціально-економічна ситуація спонукає соціал-демократію до конструктивної, творчої діяльності.

Світова соціал-демократія — організована політична сила. Координатором діяльності соціал-демократів виступає Соціалістичний інтернаціонал. За статутом Соцінтерну, прийнятим 1986 р., ця міжнародна організація є об'єднанням політичних організацій і партій, мета діяльності яких — демократичний соціалізм. Серед цілей Соцінтерну: 1) зміцнення зв'язків між партіями, що об'єдналися; 2) координація їх політичної лінії методом згоди; 3) розширення зв'язків з іншими партіями соціалістичної орієнтації, які не є членами Соцінтерну, але бажають співробітничати з ним.

У програмних документах Соцінтерну підкреслюється, що цілей демократичного соціалізму можна досягти лише в окремих країнах. У Декларації принципів (один із головних документів) висловлюється сподівання, що «сила принципів соціал-демократів, переконливість їхніх аргументів та ідеалізм їхніх прихильників сприятимуть формуванню в ХХІ ст. майбутнього

століття, як зазначено там же, демократія стає найважливішим засобом народного контролю тих безконтрольних сил, які змінюють нашу планету, не турбуючись про її збереження. Демократія повинна охопити всі сфери життя суспільства: політику, економіку, соціальні відносини, культуру.

Соцінтерн не обминає увагою і нинішній етап існуючих міжнародних економічних відносин. У доповіді «Глобальний виклик», яку підготував комітет Соцінтерну, висловлено критичні зауваження правлячим колам, адміністрації Сполучених Штатів Америки, які не бажають формування справді рівноправних економічних відносин. У деяких документах Соцінтерну негативно оцінюється діяльність Міжнародного валютного фонду, кредити якого країнам, що розвиваються, підштовхують їх до прірви. Засуджується діяльність транснаціональних корпорацій, які порушують правила міжнародної торгівлі, експлуатують трудящих країн, що розвиваються. У різноманітних документах Соцінтерну пропонуються заходи нового світового економічного порядку на основі рівноправності й партнерства між усіма країнами. Соціал-демократія наголошує, що транснаціональні корпорації необхідно взяти під міжнародний контроль, аби вони працювали «в межах затвердженого ООН кодексу поведінки».

Від кінця 80-х рр. Соцінтерн приділяє серйозну увагу охороні навколишнього середовища. Соціал-демократія ставить завдання всіляко сприяти об'єднанню прогресивних сил людства проти загрози ядерної війни, яка може викликати такі наслідки, що життя на нашій планеті стане неможливим. Соціал-демократи звертають увагу на те, яку небезпеку несе людству хімічна та біологічна зброя. Соцінтерн різко виступає проти «економічного колоніалізму» — використання територій країн, що розвиваються, для скидання небезпечних відходів хімічного та ядерного палива. Соціалістичний інтернаціонал як міжнародна політична організація пропонує інші конкретні заходи, реалізація яких може зменшити гостроту екологічних проблем.

Соціал-демократи виступають як організована політична сила в Європарламенті, утворюючи соціалістичну групу (СГЕП). Від кінця 70-х рр. за результатами виборів до Європарламенту в країнах Європейського співтовариства (нині — Європейський Союз) ця група є найчисленнішою. Вона виробила спільну позицію з багатьох політичних і економічних проблем, а тому може реально впливати на розвиток Європи і світу.

Фашистська політична доктрина відрізняється неймовірною мішанинню фрагментів, насмиканих із різноманітних політичних і філософських течій, що були модними в націоналістичних колах Німеччини та Австрії початку ХХ ст. Серед світоглядно-філософських авторитетів нацизму слід назвати імена Артура Шопенгауера (1788—1860), Фрідріха Ніцше (1844—1900), Карла Густава Юнга (1875—1961), а також теоретиків соціального дарвінізму Франца Опенгеймера, Густава Ратценгофера, Людвіга Гумпловича.

У політичній доктрині фашизму індивід — це ніщо. Він має «розчинитись» у вищій силі нації та відчувати гордість від участі в ній. Адольф Гітлер (Шикльгрубер), найвищий політичний та ідеологічний авторитет фашизму, писав: «Тільки ідеалізм приводить людеі до добровільного визнання примусової сили і тим самим перетворює їх у пилінку, в атом, спонукаючи їх відмовитись від будь-якого права на особисту думку, особисті інтереси, особисте життя і щастя». Таке схиляння перед силою становить сутність політичної організації, в якій індивід відмовляється від себе на користь нації». Гітлер звеличував «самовідданість», повчав, що «в гонитві за власним щастям люди дедалі глибше спускаються у пекло». Мета виховання, згідно з фашистською ідеологією, — зміти «стерти» з людської поведінки контури особистісного «Я». Ще у школі школяр повинен навчитися «мовчати не тільки тоді, коли його лають справедливо» — він мусить мовчки «терпіти несправедливість, якщо це необхідно». І яким же буде результат такого виховання? «І народній державі народний світогляд, врешті-решт, приведе до виникнення тієї благородної ери, коли люди вбачатимуть своє завдання не в покращанні порід собак, коней, котів, а у звеличенні самого людства, ери, коли одні свідомо й мовчки будуть відрікатися від себе, радісно собою жертвувати», — писав Гітлер.

Ці ідеї закорінені в теорії К.-Г. Юнга, який стверджував, що у психіці людини найглибший шар — колективне підсвідоме. За Юнгом, людині більше притаманна самовідданість, аніж егоїзм. Гітлер прекрасно розумів, що філософія самозречення, жертвності швидко дійде до свідомості тих, чия економічна становище позбавляє будь-якої можливості особистого щастя. Тому він відкрито заявляв: «Ми звертаємося до величезної армії людей, які настільки бідні, що їхнє власне існування не є найвищим у світі багатством». Проповідь самопожертвування, отже, набрала в фашизмі очевидної мети — обґрунтувати не-

вання над «масою».

Здійсненню цієї мети багато в чому посприяли ідеї Ф. Ніцше про «надлюдину». Тільки «надлюдина» («фюрер», «дуче», «каудильйо») можуть подолати негаразди і прикроці, що ними переповнено реалії суспільного життя. Вона здатна покінчити з розпустою та брехнею. В цій боротьбі, війні «надлюдина» має право нехтувати приписи моралі, руйнувати сталі традиції, вирішувати долю людей.

У фашистській ідеології цінності демократії, лібералізму нічого не варті, бо вони розбурхують «старі інстинкти» людини. Через політичну конкуренцію, боротьбу за владу демократія «гальмує єдність нації». Тоталітарна держава — ідеал суспільного ладу політичної доктрини фашизму. Вона позбавлена «хиб ліберальної демократії» та спроможна здійснити всеохопний контроль за особою й суспільством в ім'я єдності та процвітання «великої раси». Природа цієї держави дозволяє вести війну. Війна робить націю сильною і загартованою, запобігає її «гнигтю». Кожне покоління мусить мати свою війну. Той народ, який не зможе завоювати собі життєвий простір, має загинути, заявляв Гітлер. Бо «хто хоче жити, той бореться, а хто не хоче в цьому світі безкінечно змагатися, не заслуговує права на життя».

Дуже своєрідно фашизм визначав політику. Гітлер підкреслював, що політика — це мистецтво здійснення боротьби народу за життя, за його земне існування. Зовнішня політика — це мистецтво забезпечення народові необхідного життєвого простору в необхідних розмірах, якості й формах відповідно до його расової цінності й чисельності. Іншими словами, політика — наймичка війни та насильства. Внутрішню політику гітлерівці розглядали, наприклад, як функцію зовнішньої політики, що мала надати могутності у боротьбі за існування, бо народ лише тоді зможе забезпечити собі необхідний «життєвий простір», якщо має достатню кількість солдатів і селян (останні потрібні, щоб забезпечити всім необхідним армію). Формою існування фашизму є війна, воєнне насильство. Без цього німецький нацизм не був би самим собою — він просто загинув би. Як зазначив із цього приводу американський дослідник Г. Ласкі, «Гітлер воював, бо мир був згубним для його авторитету». І політична ідеологія головної книги фашистів «Майн кампф» — це ідейний синтез фашизму, нацизму, мілітаризму. Звісно, фашизм — ширше поняття. Але він неможливий без мілітаризму. Фашизм переймає структуру мілітаризму, його принципи, ідеї, психологію, методи. Гітлер, Муссоліні, Франко, «чорні полковники» та «горили» профашистсь-

військових екстремістів, або спиралися на них.

Ідеї расизму покладено в основу фашистського світогляду. Ось картина світу, яку малювали німецькі нацисти. На світі існує лише один вид істот. Це — арійська, нордична, тобто німецька, раса. До її складу входять німці та деякі народи німецького коріння. Кров, що тече в їхніх жилах, є носієм героїчного духу, творчого генія, почуття відповідальності й гідності. Ця кров надає особливу інстинктивну мудрість, що не залежить від інтелекту. Ці якості тим вищі, чим чистіша кров. Тільки німці, арійці є власне людьми. Просто людьми, не надлюдьми; «надлюдина» ж — тільки одна, це — фюрер. Решта людства, не німці — складова тваринного світу, «недолюдки». Арійці мають ставитися до них виключно як до тварин, їх можна — і навіть слід! — знищувати так само, як убивають тварин, якщо цього потребують інтереси арійської раси, покликаної панувати на Землі. Ніяких моральних проблем для арійців при цьому не повинно виникати.

Фашисти будь-якої національності формували свою ідеологію саме на засадах національної виключності, месіанської ролі свого народу. Політична доктрина фашизму заперечувала поняття «клас» і «класова боротьба». Передусім тому, що для фашистів головні поняття — «раса», «нація». Класи роз'єднують вищу і вічну спільність людей — націю. Фашистська держава не визнавала прав робітників, службовців на обстоювання економічних прав. Фашисти стверджували, що профспілки розбурхують «стадні інстинкти» працюючих. Тому в країнах, де функціонували фашистські режими, професійні спілки заборонялись.

Ліквідуючи парламентську форму правління, фашизм, як свідчить історія, не здатний утворити стабільну структуру. Безславно впали фашистські режими в Італії, Німеччині, Іспанії та інших європейських країнах. Повоєнні спроби «чорних полковників» у Греції та «горил» у Латинській Америці закінчилися ганебно. А втім, хоча світове співтовариство 10 грудня 1948 р. рішенням ООН засудило антигуманні фашистські режими, від фашизму людство ще не вилікувалось. Із закінченням другої світової війни він не шез, а пристосувався до нових історичних умов.

Модифікований повоєнний фашизм нині зветься неофашизмом. Расизм, який був невід'ємною складовою фашизму, став підвалиною і неофашистської ідеології. Тупий гітлерівський расизм неонацисти піддали певному вдосконаленню. Дещо відсунуто на другий план гітлерівську тезу про перевагу нім-

подейкують про білу людину взагалі, яка протиставляється «кольоровим народам». Крім того, вони наголошують на зв'язку расистського вчення з мальтузіанством, хоча Гітлер у своєму опусі «Майн кампф» різко негативно відгукнувся про Мальтуса. Неофашисти часто посилаються на американських та інших неомальтузіанців про «демографічний вибух» у країнах Азії, Африки, Латинської Америки, який оголошується джерелом «смертельної загрози» для всіх цивілізованих націй. Неонацисти стверджують, що ця загроза може бути подолана тільки за умови «відновлення єдності волі всіх білих», а це нібито неможливо без ревізії підсумків другої світової війни, без розширення німецького «життєвого простору», встановлення німецької гегемонії в Європі.

Локальне забарвлення характерне для неофашизму в Сполучених Штатах Америки. Його ідеологи висловлюють расистську ідею про «вищу» і «нижчу» раси в таких концепціях, як «перевага англосаксонської раси», «расова війна». Один із «теоретиків» американського неофашизму М. Рут так висловив ідею про перевагу англосаксів: «Один народ, одна країна, одна нація з корінням, яке сягає традицій і долі англосаксонського генія, — єдина нація з Богом, зі свободою і справедливістю для всіх». Головними перевагами англосаксів М. Рут, як і його прихильники, вважав «здорове почуття нерівності», «загострену недовіру до демократії»; пролетаріат і службовців він визначав як «дві неповноцінні маси людей, що борються за привілеї, розмножуючись, забруднюючи планету».

Ідеологи неофашизму постійно звертаються до витоків фашистської доктрини, до її «класики». Вони намагаються, поперше, виступити під гаслом відродження «справжнього», «первісного», «чистого» фашизму, вільного від спотворень; по-друге, зовні відмежуватися від злочинів фашизму. Неофашисти охоче підхопили в повоєнний час теорію «нового», «гуманізованого» фашизму, з якою виступив французький письменник М. Бардін. Він трактує фашизм лише як психологічну схильність людей до рішучих дій, незалежно від соціальних інтересів. Твердження про те, що людина — хижка і зла, неофашисти використовують для виправдання страхітливих воєнних злочинів фашистів у 30—40-ві рр. «Так було і так буде» — ось мотив неонацистських виступів з цього приводу. З куряви століть витягаються приклади жорстокості Атілли, Чингісхана, Тимура; з праху тисячоліть — звірства прадавніх володарів, щоб реабілітувати гітлерівських злочинців.

У західному суспільствознавстві функціонує навіть цілий

вми, що насильство стало невід'ємною частиною сучасного способу життя, ідеологи неофашизму намагаються представити його як фаталістичну теиденцію, притаманну як сучасній епосі, так і суспільству в цілому. Аргументи на користь цієї версії вишукуються, насамперед, у генетиці, психології. Провідна роль у цих доказах належить ідеї про вродженість, біогенетичну природу феномена насильства, нібито успадковану людиною від своїх пращурів із тваринного світу в незмінному вигляді та передавану з покоління в покоління через гени.

Неофашистів, як і їхніх попередників, вирізняє антигуманний погляд на індивіда. Вони розглядають людину як нікчемність, яка не має самостійного значення. Цей неофашистський погляд на особистість чітко викладено в концепції Е. Анріха. Надаючи містичного змісту положенню про спадковість духовного життя поколінь, Анріх до «народного суспільства» включає не тільки живих людей певної національності, а й численні покоління мертвих до найвіддаленіших пращурів, воля яких нібито жива і спрямовує дії нащадків. Ця цілісність усіх генерацій народу, в тому числі й давно померлих, втілюється, за Е. Анріхом, у державу. Тому держава, посилаючись на «волю мертвих», має право накидати свої незаперечні рішення всім громадянам.

Проблема культури в ідеології неофашизму посідає особливе місце. Це пов'язано передусім із тим, що в епоху науково-технічної революції спостерігається загострення таких проблем, як деперсонізація особистості, суперечності між культурою й цивілізацією. Не випадково неофашизм акцентує на невдоволеності фізичних потреб індивіда, яка погіршує здоров'я, збільшує кількість самогубств на ґрунті хворобливого стану людини. Неофашисти використовують дослідження німецького вченого Шієльдерука, згідно з якими перенапруженості психофізичних можливостей людей в епоху науково-технічної революції сприяє зростання інтенсифікації праці. Надмірні навантаження, високі темпи життя, ускладнені вимоги на виробництві багатьом сучасникам не під силу. На думку неофашистів, реакцією на зростаюче ускладнення життя більшості людей є прагнення до простоти і ясності. А знайти ці «чесноти» можна в ідеології нового фашизму.

Неофашизм як політична течія виник у 60-х рр. ХХ ст.; тоді ж формувались його ідеологія та неофашистські організації в усьому світі. З 70-х рр. ці організації проводять загальні зльоти. 80—90-ті рр. позначені активними спробами неофашистів координувати свої дії в міжнародному масштабі.

пи, Америки, більшості країн Азії, в Австралії та країнах Африки. Як не парадоксально, але резиденція світового координаційного неонацистського центру, Всесвітнього союзу нацистів, знаходиться недалеко від Білого дому у США — країні усталеної демократії.

Людство вже виробило потужні політичні та правові важелі для боротьби з насиллям, а тому неонацизм приречений на поразку.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

З'ясуйте причини появи ідеологій. Які чинники впливають на формування тієї чи іншої ідеології в межах конкретної країни?

Що нового з'явилося в ідеологічній політиці світу з появою неоконсерватизму і неолібералізму?

У чому, на вашу думку, полягає специфіка ідеологічної ситуації в посткомуністичних країнах?

Чому комунізм претендував на статус науки? Чим наука відрізняється від ідеології?

Поясніть трансформації ідеологічних доктрин у разі перетворення на партійні або державні.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

Сучасний лібералізм: традиції та новації.

Перспективи неонацизму в країнах посткомунізму.

Особливості розвитку неоконсерватизму в сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

Бузгалин А.В. В поисках социологической альтернативы // Свободная мысль. — 1996. — № 2.

Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія? // Віче. — 1996. — № 4.

Галкин А. Фашизм — его сущность, корни, признаки и формы правления // Полис. — 1995. — № 2.

Гарбузов В.Н. Консерватизм: понятия и типология. (Историографический обзор) // Полис. — 1995. — № 4.

Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. — М., 1991.

- Капустин Б.Г. Начало российского либерализма как проблема политической философии // Полис. — 1994. — № 5.
- Консерватизм как течение общественной мысли и фактор общественного развития // Полис. — 1995. — № 4.
- Лейпхарт А. Консервативные альтернативы для новых демократий // Полис. — 1995. — № 2.
- Марксизм: pro и contra. — М., 1992.
- Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна // Полис. — 1992. — № 1—2.
- Норт Г. Марксова религия революции. — Екатеринбург, 1994.
- О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. — М., 1995.
- Пантин И.К. Драма противостояния демократии, либерализм в старой и новой России // Полис. — 1994. — № 3.
- Рассел Б. Практика и теория большевизма. — М., 1991.
- Рубцов А.В. Наказание свободой (смысл и перспективы либеральных тенденций в современной России) // Полис. — 1995. — № 6.
- Соболь О.Н., Ермоленко А.Н. Неоконсервативная революция: лозунги и реальность. — К., 1990.
- Согрин В.В. Либерализм Запада XVII—XX веков. — М., 1995.
- Сорман Г. Либеральное решение. М., — 1992.
- Столякович С. Коммунизм и противоречия между демократией и капитализмом // Полис. — 1996. — № 1.
- Струев П.Б. О мере и границах либерального консерватизма // Полис. — 1994. — № 3.
- Шапиро И. Введение в типологию либерализма // Полис. — 1994. — № 3.
- Якуших В.М. Социал-реформизм в современном мире: идеология и практика. — К., 1990.

Вивчення конфліктів є одним із головних завдань політології, оскільки сучасна епоха розглядається багатьма політологами як період загострення (з тенденцією до наростання) конфліктів, а управління ними — як одна з найважливіших умов підтримки соціально-політичної стабільності всередині країни та на міжнародній арені. Актуальність теоретичних і практичних аспектів цього поняття обумовлена загостренням різнопланових конфліктів в Україні та в інших посткомуністичних країнах. Нинішня поліконфліктна ситуація в Україні, що склалася внаслідок трансформації «безконфліктно-тоталітарного» типу суспільства у посттоталітарний, потребує фундаментального вивчення суспільно-цивілізаційних і ненасильницьких форм регулювання соціально-політичних конфліктів. Вони вважаються нормальним явищем суспільного життя, тому вивчення конфлікту в суспільному розвитку, методів соціального управління, гармонізації суспільних відносин покликали до життя конфліктологію — самостійну галузь знань на перехресті соціології, політології, політичної психології.

Теоретичне осмислення і типологія політичних конфліктів

Поняття «конфлікт» у вітчизняній літературі розглядалося під різними кутами зору. Спеціалісти-словесники тлумачили конфлікт як зіткнення протилежних сторін, думок, сил; серйозні розбіжності, гостру суперечку. Соціологи характеризували конфлікт як вищу стадію розвитку суперечностей в системі відносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів, суспільства в цілому. Психологи розцінювали конфлікт як зіткнення протилежних цілей, інтересів, позицій, думок чи поглядів суб'єктів взаємодії. Політологи додають, що мова йде про зіткнення не просте, а пов'язане з ускладненнями та боротьбою у владних відносинах.

Раніше радянські вчені, вважаючи конфлікт вищою стадією розвитку протиріч, поділяли їх на антагоністичні, властиві «експлуататорському» ладові, та неантагоністичні, притаманні соціалістичному суспільству. І річ не тільки в тім, що «соціалістичні» конфлікти виявилися у низці випадків гострішими та «небезпечнішими» від «капіталістичних»; головна помилка полягала в положенні про можливість існування сус-

тю локальних конфліктів. Не заглиблюючись у критику старих підходів, неприпустимість яких для більшості сучасних дослідників є очевидною, зупинімося на з'ясуванні суті соціально-політичного конфлікту, його видів, історії вивчення конфліктів у політичній спадщині.

Проблематика соціально-політичного конфлікту має давні традиції в історії політичної думки. Найбільший внесок у розроблення теорії конфлікту зробили Аристотель, Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, Д. Віко, А. Токвіль, К. Маркс, М. Вебер. За всієї різноманітності підходів характерним для них є розуміння політичного конфлікту як постійно діючої форми боротьби за владу в даному конкретному суспільстві. Так, Т. Гоббс у знаменитому трактаті «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської» значне місце в утворенні держави надавав конфліктному чинникові, адже природний стан суспільства він уявляв як «війну всіх проти всіх». При цьому Гоббс відзначав три основні причини конфлікту: суперництво, недовіру, жадобу слави. Проблематика конфліктів є визначальною в тлумаченні соціально-політичних явищ у наукових працях В. Парето, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа.

У сучасній літературі з історії конфлікту наукові напрями поділяють на дві великі групи залежно від того, яке місце в теоретичних побудовах займає проблема соціального конфлікту. Ці два підходи яскраво ілюструє Р. Дарендорф, сформулювавши дві системи постулатів — Т. Парсонса і власну — та зіставивши їх.

Т. Парсонс: 1) кожне суспільство — відносно стійка й стабільна культура; 2) кожне суспільство — добре інтегрована структура; 3) кожний елемент суспільства має певну функцію, тобто щось вкладає для підтримки стійкої системи; 4) функціонування соціальної структури спирається на ціннісний консенсус членів суспільства, який забезпечує стабільність та інтеграцію. **Р. Дарендорф:** 1) кожне суспільство змінюється в кожній своїй точці, соціальні зміни — постійні та наявні скрізь; 2) кожне суспільство в кожній своїй точці пронизане розбіжностями й конфліктами, конфлікт — постійний супутник суспільного розвитку; 3) кожний елемент суспільства робить свій внесок у його дезінтеграцію та зміни; 4) кожне суспільство засноване на тому, що одні члени суспільства змушують до підпорядкування інших. Дарендорф не вважає, що якась із зазначених позицій правильніша за інші. На його думку, пропонувані моделі «валідні», корисні й необхідні для аналізу. Вони різняться тим, що перша наголошує на співробітництві, а дру-

на конфлікті та змагає. Але обидва компоненти взаємодії — співробітництво і конфлікт — постійно присутні в суспільному житті в тих чи інших поєднаннях.

До спроб раціонального осмислення природи соціального конфлікту вдавалися ще давні філософи, але вироблення власне конфліктологічних концепцій можна датувати початком ХХ ст. Та й ці дослідження, вперше проведені Г. Зіммелем, який запропонував термін «соціологія конфлікту», впродовж кількох десятиліть не виходили за рамки загальнотеоретичних тлумачень і лише після другої світової війни набули прикладної спрямованості — на аналіз і розв'язання реальних конфліктних ситуацій. Що ж до СРСР і України, то тут конфліктологічну сферу почали серйозно освоювати лише наприкінці 80-х рр.

Розглядаючи сутність соціально-політичного конфлікту, ми знаходимо досить велику кількість визначень, які певним чином відрізняються і доповнюють одне одного. Так, у політологічних словниках найпоширенішим є таке трактування конфлікту: зіткнення двох чи більше різноспрямованих сил із метою реалізації їхніх інтересів за умов протидії. Д. Істон твердив, що джерелом конфлікту є соціальна нерівність, яка існує в суспільстві, та система поділу таких цінностей, як влада, соціальний престиж, матеріальні блага, освіта. Л. Саністебан вважає, що конфлікт відображає особливий тип соціальних відносин, у якому його учасники протистоять один одному з причини несумісних цілей; він може бути різної інтенсивності, частковим або радикальним, піддаватися регулюванню або ні. На думку Б. Краснова, конфлікт — це зіткнення протилежних інтересів, поглядів, гостра суперечка, ускладнення, боротьба ворогуючих сторін різного рівня та складу учасників.

У розумінні суті соціального конфлікту російський вчений А. Здравомислов, аналізуючи традиції проблематики політичного конфлікту, виходить із того, що політичний конфлікт — це постійно діюча форма боротьби за владу в конкретному суспільстві. На важливість розуміння владного аспекту під час розгляду конфлікту вказували західні дослідники К. Козер і Р. Дарендорф. К. Козер підкреслював, що досить важливою умовою конфлікту є бажання володіти чимось або кимось керувати. Р. Дарендорф предметом конфлікту вважав владу і авторитет. Глибоке розуміння ролі владного елементу в конфлікті виявив польський вчений К. Полецький: «Центральним поняттям теорії конфлікту є політична влада. Вона водночас виступає і причиною протиріч, і джерелом вірогідного конфлікту, а також основною сферою життя, в якій відбуваються зміни внаслідок конфлікту».

ним для них є виконання того, що в основі соціального, соціально-політичного конфлікту лежить суперечність, зіткнення. Це необхідна, та аж ніяк не основна умова для розуміння його сутності. Конфлікт передбачає усвідомлення протиріччя і суб'єктивну реакцію на нього. Суб'єктами конфлікту стають люди, які усвідомили протиріччя і обрали як спосіб його вирішення зіткнення, боротьбу, суперництво. Подібний спосіб вирішення протиріччя здебільшого стає неминучим тоді, коли зачіпає інтереси й цінності взаємодіючих груп, коли має місце відверте зазіхання на ресурси, вплив, територію з боку соціального індивіда, групи, держави (коли йдеться про міжнародний конфлікт). Суб'єктами конфліктів можуть виступати індивіди, малі та великі групи, організовані в соціальні (політичні, економічні та інші структури), об'єднання, які виникають на формальній та неформальній основі у вигляді політизованих соціальних груп, економічних і політичних груп тиску, кримінальних груп, які домагаються певних цілей.

У політичній науці не вироблено якоїсь універсальної типології конфлікту. Найбільш поширеним є поділ конфліктів на конфлікт цінностей, конфлікт інтересів, конфлікт ідентифікації.

Конфлікт цінностей — зіткнення різних ціннісних орієнтацій (ліві — праві, ліберали — консерватори, інтервенціоністи — ізоляціоністи та ін.). Є досить підстав стверджувати, що розбіжності в цінностях — одна з передумов конфлікту. Коли ці розбіжності виходять за певні межі, виникає конфліктний потенціал, формується передконфліктна ситуація. В Україні конфлікт цінностей був першим за терміном визрівання. У процесі свого формування він проминув три стадії: 1) девальвація колективістських цінностей комуністичного (лівототалітарного) суспільства; 2) відносна перемога індивідуалістських цінностей вільного («демократичного») суспільства; реанімація колективістських цінностей у ліво- та правототалітарних формах.

Конфлікт інтересів пов'язаний із зіткненням різних, насамперед політичних і соціально-економічних, інтересів. Визрівання конфліктних інтересів у посткомуністичних суспільствах започаткував процес приватизації. Правлячі верхівки, утримуючи владні важелі, визначили свої інтереси як номенклатурно-бюрократичну приватизацію. Це дозволило їм з політично правлячих груп перетворитися на економічно панівні класи своїх суспільств. Такий інтерес зайшов у суперечність з інтересом широких верств населення, яке було налаштоване на народну приватизацію.

визначення вільним громадянином своєї етнічної та громадянської приналежності. Цей конфлікт властивий передусім тим країнам, які утворилися внаслідок розпаду комуністичних імперій (СФРЮ, СРСР). Він спостерігається в країнах, де національні меншини компактно проживають у районах, що раніше належали їхнім етнічним батьківщинам (скажімо, проблема трансільванських і словацьких угорців). Визрівання конфлікту ідентифікації було обумовлено тим, що після краху комуністичних режимів людина одержала право вільного самовизначення своєї етнічної та громадянської належності. Через це у багатьох країнах значна частина населення не схотіла визнавати себе громадянами держави, на теренах якої вона мешкала.

Деякі вчені дотримуються поділу конфліктів на неантагоністичні (примиренні) та антагоністичні (непримиренні). Вони вважають, що втрачені можливості вирішення неантагоністичного конфлікту сприяють його переходу в хронічну форму і навіть переростанню в антагоністичну; натомість пошук взаємних компромісів, способів урегулювання конфліктів може привести до зняття гостроти й перетворення його на неантагоністичний. Відомі ситуації імітації конфлікту як спроби ідеологічного, політичного, морального тиску. Такі конфлікти називають уявними, однак вони можуть перетворитися на реальні, якщо виникне протиборство між сторонами, чий інтерес опиняється під загрозою. В об'єктивному історичному процесі розрізняють конфлікти, що несуть позитивний і негативний потенціал. Вони можуть бути позитивними, продуктивними, а за певних умов — негативними, що гальмують історичний розвиток і є деструктивними відносно суб'єктів — учасників конфліктів.

Існує дві форми перебігу конфліктів: відкрита — відверте протистояння, зіткнення, боротьба, та закрита, або латентна, коли відвертого протистояння нема, але точиться невидима боротьба. Прикладом латентної форми конфлікту є міжнародні конфлікти на території колишнього СРСР, де «національне питання було вирішено раз і назавжди».

Будь-який соціальний конфлікт, набуваючи значних масштабів, об'єктивно стає соціально-політичним, тобто зачіпає діяльність управлінських інститутів, впливаючи на механізми і способи цієї діяльності, на їхні структури, на політику, яку вони проводять. Політичні інститути, організації, рухи, втягуючись у конфлікт, активно обстоюють певні соціально-економічні інтереси. Відповідно, спостерігається поділ політичного конфлікту на два види:

си яких не представлені у структурі владних відносин.

2. Всередині існуючої влади. Політичний конфлікт пов'язаний із внутрігруповою боротьбою за розподіл владних повноважень і відповідних позицій. Водночас він зазвичай пов'язаний зі спробами обґрунтування нового курсу в рамках існуючого політичного ладу.

Конфлікти, що відбуваються в різних сферах, набувають політичної значущості, якщо вони зачіпають міжнародні, класові, міжетнічні, міжнаціональні, релігійні, демографічні, регіональні та інші відносини.

Помітне місце нині займає один із різновидів соціального конфлікту — міжетнічний, пов'язаний із протиріччями, що виникають між націями. Особливої гостроти він набув у країнах, які зазнали краху форми державного устрою (СРСР, Югославія).

Поняття «конфлікт» використовується в політичному контексті, коли трапляються великомасштабні зіткнення всередині держав (революція, контрреволюція), та між державами (війни, партизанські рухи).

Деякі вчені, зокрема І. Прокопенко та В. Малишенко, визначають декілька рівнів розвитку політичного конфлікту, пов'язаних із генезисом владних відносин. Перший рівень — у масштабах усього політичного простору щодо легітиматії влади, її визнання чи невизнання. Йдеться про «народну» легітиматію, що базується на довірі і мас до влади, на підтримці політичної еліти. Другий рівень — конфліктні відносини в політичній еліті щодо обсягу владних повноважень, обґрунтування їхньої необхідності. Третій рівень має зовнішній аспект — боротьба й протистояння політичних еліт на міжнародній арені.

Кожний конфлікт можна вивчити з допомогою базових параметрів, як-от: рівень, масштаби, гострота, сфера виникнення, динаміка розвитку, технологія врегулювання. Можна вирізнити певні етапи перебігу конфлікту, тобто його динаміку. Російський вчений В. Смолянський пропонує такі стадії: 1) потенційного конфлікту (наявність конфліктної ситуації); 2) переходу потенційного конфлікту в реальний (усвідомлення зазіхання на свої інтереси); 3) конфліктних дій; 4) розв'язання конфлікту.

Конфліктна ситуація не завжди переростає в конфлікт, але за початком конфлікту настає його ескалація до кульмінаційних точок, а потім — спад і завершення. Конфліктіві притаманний феномен багатомірності, оскільки завершення одного конфлікту може спричинити інший конфлікт, до того ж в іншій сфері. Досить часто після завершення конфлікту виникає ще один етап — постконфліктний синдром, який характе-

продується напруженістю у відносинах сторін, які щойно конфліктували. Постконфліктний синдром у разі загострення може започаткувати новий конфлікт. Це ми спостерігаємо на прикладах перманентного близькосхідного конфлікту, конфліктів у Північній Ірландії, Іспанії та ін. Завершення конфлікту може бути згруповане за ступенем розв'язання — як повне або часткове вирішення та за характером наслідків — у вигляді успіху, компромісу, виходу з компромісу, поразки.

Французький політолог Б. Гурней зазначив, що у світі існує лише одне місце, де нема конфліктів, — кладовище.

Основні способи врегулювання конфліктних ситуацій

Вивчаючи конфлікти, слід брати до уваги чинник зростання великої практичної потреби в конфліктологічних підходах. Сучасний період розвитку нашого суспільства характеризується значним посиленням напруженості, зростанням протиріч, виникненням численних конфліктів у різних сферах суспільного життя. Однак більшість суб'єктів управління — державних, суспільно-політичних, професійних організацій виявляють слабе розуміння внутрішніх причин того, що відбувається, неспроможність адекватно реагувати на вибухонебезпечні процеси. Досить часто це є наслідком відсутності прикладних методик моніторингу конфлікту, експертизи та оптимізації останнього.

Сучасні дослідження звертають увагу на недостатньо розроблену проблему, пов'язану з регулюванням конфліктів та управлінням ними, співвідношенням суперництва і співробітництва. На часі перехід української конфліктології від загальнотеоретичних досліджень та аналізу фундаментальних категорій до прикладних аспектів, від пояснювальних функцій до конструктивних. В основі їх мають бути такі поняття, як регулювання та управління соціальними конфліктами, конфліктний моніторинг і конфліктний менеджмент. Дослідники В. Кремень, О. Чумиков, В. Бекешкіна, В. Небоженко, М. Пірен, Е. Степанов, К. Боулдінг та ін. розглядають конфлікт як динамічний тип соціальних відносин, пов'язаних із потенційно можливим чи реальним зіткненням суб'єктів на ґрунті тих чи інших суперечливо усвідомлених переваг інтересів чи цінностей, які постійно присутні та не піддаються повному усуненню.

За кінцішнього соціально-політичного розвитку України варто звернути особливу увагу на дослідження проблеми кон-

цього пов'язана з досить слабким знанням закономірностей виникнення, перебігу та врегулювання конфліктів за таких специфічних обставин, як перехідний період. Цю проблему не вивчено не лише у вітчизняній, а й у світовій науці.

Якщо з позицій конфліктології аналізувати таке маловивчене явище суспільного життя як перехідний період, що є трансформацією соціальної системи з ригідного (жорсткого) стану в гнучкий (плюралістичний), впадають в око його своєрідні особливості:

1) всі найважливіші сфери суспільного життя пронизує всеохопний політичний конфлікт, а тому політологічний аналіз соціальних колізій у багатьох випадках набуває вирішального значення;

2) якщо за умов стабільності соціально-політичний конфлікт має переважно горизонтальний характер (боротьба в рамках режиму), то в перехідний період — вертикальний (боротьба за режим).

Сучасні дослідники на прикладах подій у колишньому СРСР, а потім в Україні та деяких інших державах СНД вже досліджують у політико-конфліктологічній площині проблеми балансу гілок влади, довіри до влади, вітчизняної багатопартійності, політико-економічні колізії в державному і приватному секторах економіки, а також політичні підмурки етнічних процесів. Поряд із концепцією теоретичного аналізу пропонуються механізми, які можуть забезпечити зниження негативних наслідків у вищезгаданих сферах.

Необхідність пошуків засобів регулювання конфлікту та управління ним впливає з усвідомлення нової конфліктологічної парадигми мислення: по-перше, належить визнати і вмотивувати значення соціальних конфліктів як щоденного і природного явища соціального життя, його невід'ємного атрибута; по-друге, слід визнати не тільки неминучість конфліктності в суспільстві, а й виявлену та підкреслену конструктивну роль конфліктів у суспільному розвитку; по-третє, маємо усвідомити, що конфлікт можна регулювати і управляти ним. Отож, більшість соціально-політичних конфліктів можуть бути оптимізовані на будь-якому рівні та стадії, а головне інструментальне завдання щодо конфлікту повинно бути визначено як управління ним.

Управління конфліктом — врегулювання, розв'язання, придушення, а також ініціювання певних конфліктних ситуацій в інтересах суспільства в цілому чи окремих його суб'єктів.

...
процесові форми, яка забезпечує мінімізацію неминучих політичних, соціальних, економічних і моральних утрат, оптимізацію тих чи інших сфер суспільного життя. Позитивні наслідки соціально-політичного розвитку постають не з конфлікту як такого і не з уявної безконфліктності, а з уміння впливати на конфлікт у потрібному напрямі.

Досить поширеною є думка, що оптимальним варіантом дій відносно конфлікту є запобігання та відвернення. Чи можливо це? Безперечно, однозначної ствердної відповіді у практичному плані нема. Конфлікт виникає, коли порушується консенсус; останній з'являється, коли врегульовується конфлікт. У відносинах соціальних спільностей суперництво та співробітництво є інтегральними частинами більшості конфліктів, тому спроби остаточно відвернути чи усунути конфлікт майже не мають шансів на успіх. Адже існування консенсусу без конфлікту позбавлено сенсу. Інша річ, коли йдеться про відвернення великого, відкритого, тривалого конфлікту. Це реально як у рамках загального попередження будь-яких негативних явищ, так і в кожному окремому випадку. Деякі зарубіжні та вітчизняні дослідники підкреслюють, що управління як таке не може стати формою вирішення суперечностей між об'єктивними потребами розвитку і суспільною оболонкою, в якій воно реалізується. Якщо така оболонка завжає розвитку, то її слід змінити чи зруйнувати. Раціональне управління не може відвернути або чимось замінити соціальну революцію чи локальні колізії, але воно в змозі надати об'єктивно конфліктному процесові форми, яка здатна забезпечити мінімізацію неминучих утрат і збільшити досягнення. В цьому й полягає суть управління конфліктом.

Для подальшої локалізації конфліктогенного поля дуже важливо знати і вміти вибрати способи і стиль поведінки в конфліктній ситуації. Тут є кілька підходів. Їх можна умовно поділити на морально-правовий, примусово-переговорний, силовий, ідеалістичний. Характеристику їм дають як зарубіжні, так і вітчизняні фахівці: А. Філлі, Р. Даль, М. Амстутц, П. Шаран, О. Чумиков та ін. Зупинимось на стислій характеристиці змісту даних підходів, оскільки детально їх вивчення й застосування є досить перспективним в Україні.

Морально-правовий (нормативний підхід) робить можливим врегулювання конфлікту з допомогою вибору правових і моральних норм. Результативність залежить від того, чи є між сторонами згода стосовно цих норм.

Силовий підхід використовується, коли за нерівності парт-

в'язати їй свою волю. Але використання цього способу призводить до досить складних наслідків: здебільшого причина не усувається, тому зберігається загроза нового загострення, до того ж слабка сторона може не підкоритися і чинити пасивний опір, що криє загрозу виникнення «подвійного», «заблокованого» конфлікту. Перемога з використанням силової моделі має перехідний характер, коли за певних умов переможець може стати переможеним. Такими засобами користувався тоталітаризм, намагаючись фактично розправитися з конфліктами. Цей підхід веде до поглиблення конфліктів, зростання їх кількості та складності, а тому викликає активний опір і моральний осуд у масовій свідомості й поведінці.

Чи означає це, що силова модель взагалі не може використовуватись? Ні. Р. Даль вважає, що в умовах демократії застосування сили можливе, але тільки щодо меншин, які не мають солідарної підтримки в суспільстві. Будь-яка держава володіє первинною функцією застосування насильства у випадках порушення законів, захисту честі й гідності окремих громадян, суспільства в цілому. Цей силовий механізм не лише перешкоджає, а й служить підтримці суспільної свідомості. Але треба враховувати й таке: якщо для діючої влади (як і для будь-якої панівної структури) сила стає засобом досягнення поставленої мети, вона врешті-решт перетворюється на інструмент, з допомогою якого опозиція скидає цю владу. На підтвердження цього можна назвати науковий проект західних учених Ч.-О. Гондріха і Т. Каплоу, які провели дослідження тенденції виникнення і врегулювання конфлікту на основі порівняльного аналізу у США, Франції та Німеччині. Вони дійшли висновку, що аналіз даних про конфлікти, отриманих у процесі дослідження у трьох провідних індустріальних країнах, засвідчив тенденцію до витіснення насильницьких форм вирішення конфліктів ненасильницькими. Тому мирне пристосування є не лише гуманним, а й конструктивним способом вирішення конфліктів.

Реалістичний підхід називають ще методом торгу, або примусово переговірним. Суть конфлікту за такого підходу розглядається як вроджене прагнення людини до панування. Оскільки всі панувати не можуть, відбувається примус з боку тих, хто панує. Прихильники даного підходу розуміють, що миру не може бути ніколи, тільки перемир'я, що довготривалої стабільності він не приносить, бо відбувається не вирішення, а тимчасове врегулювання проблеми. Даний підхід є актуальним з огляду на суперечливі колізії становлення нових економічних відносин в Україні.

рони, незалежно від стану і статусу, встановлюють взаємовідносини, прийнятні для всіх, що відповідають індивідуальним поглядам кожного. За основу береться визнання того, що на даний момент усі сторони зазнають небажаних втрат, але зрештою всі виграють. Задоволення інтересів відбувається без явного чи прихованого примусу, що забезпечує «самопідтримку» досягнутої ситуації. Існує чимало теоретичних рекомендацій щодо застосування даного підходу, зокрема А. Філлі та П. Шарана. Багато вітчизняних політиків кінця 80-х — початку 90-х рр. вважали такий спосіб, як компроміс, найкращим для розв'язання конфліктів.

Інтегративний спосіб передбачає, що кожна зі сторін, забуваючи про свої попередні цілі й цінності, знаходить нові взаємоприйнятні. У процесі реалізації цього способу важливо зрозуміти: оскільки вибір цілей і засобів їх досягнення теоретично безмежний, то обов'язково знайдеться вибір неконфліктного характеру.

Останнім часом дослідники особливу увагу звертають на аналіз маловивченої проблеми вибору поведінки в конфліктній ситуації. Вирізняють такі типи поведінки: пряме протиставлення чи конкуренція; ухилення; пристосовництво; уступки; співробітництво. Важливу роль в ефективному врегулюванні конфлікту відіграє також вивчення принципів і стадій управління конфліктним процесом. Серед стадій називають такі: інституціоналізація, інтернаціоналізація, раціоналізація. Можна запропонувати дещо іншу стадійність управління конфліктним процесом. Першою дією з управління конфліктом слід вважати його інституціоналізацію — встановлення чіткої процедури врегулювання цього конфлікту. Первісний конфліктний аналіз має отримати подальший розвиток у рішеннях державних органів і в нормативних актах. У такий спосіб ліквідується розрив між владними структурами й наукою. В даному разі мова повинна йти про конфліктний моніторинг, тобто про інфраструктуру дослідницьких центрів, лабораторій, громадських служб, процедур відстеження й нейтралізації вибухонебезпечних ситуацій.

Наступний етап — легітимізація конфлікту: він має показати, наскільки добрі чи погані норми та правила, що виступають у формі законів, указів, протоколів, меморандумів.

Подальший етап управління конфліктом — структурування конфліктуєчих груп.

На етапі реформування політичної системи України варто зважити на висновки С. Ліпсета, який пропонує не протидіяти,

в демократичній сфері, особливо через партії, рухи і подібні організації. Звісно, вони стануть конфліктною силою дотно до груп, які репрезентують інші інтереси, але водночас — і посередницькими структурами, що об'єднують індивідів у співтовариства. Неорганізовані індивіди потенційно є небезпечнішим джерелом підтримки екстремістських сил лівої чи правої орієнтації, ніж ті, що належать до організованих для конфлікту груп.

Завершальний етап управління конфліктом — редукція, тобто послідовне ослаблення конфлікту завдяки переведенню його на інший рівень. Як базовий інструмент для реалізації даної процедури використовується шкала, що охоплює можливі рівні напруженості конфліктів. Застосовуються такі варіанти: «друг — союзник — партнер — співробітник — суперник — противник» і т. д. Французький дослідник Ж. Фове вирізняє такі рівні, як «відносини співробітництва — відносини протидії — відносини суперечностей — непримиренні відносини». Американський політолог М. Амстутц, розглядаючи динаміку конфлікту як рух від незначних несумісностей до значних, включає в простір конфлікту такі етапи: напруженість — незгода — суперництво — суперечка — ворожнеча — агресивність — війна. Це потрібно для того, аби зрозуміти, наскільки реальним є завдання редукції конфлікту, а також для того, щоб зацікавлений соціальний суб'єкт зміг розмістити на певній шкалі наявний у його полі зору спектр особистостей чи організацій і визначити перспективу конфліктних взаємовідносин із ними.

Заслугує на увагу також проблема вибору оптимальної процедури для вирішення конфлікту. Існують і спеціальні конфліктологічні процедури: парламентські дебати, узгоджувальні комісії, громадський та арбітражний суди, адміністративний процес, кримінальне судочинство, конституційний суд.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Поміркуйте над проблемою відсутності єдності серед науковців щодо поняття «конфлікт» і спробуйте дати власне визначення.

Порівняйте погляди на сутність і природу конфлікту Т. Парсонса і Р. Дарендорфа, зробіть висновок щодо їхньої обумовленості та обгрунтованості.

Визначте основні типи політичних конфліктів, які мали місце в Україні з 1990 р.

Чим обумовлені роль і значення конфліктології у посттоталітарних державах?

управління можливими чи наявними конфліктними ситуаціями в Україні.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Основні етапи еволюції теорії соціально-політичних конфліктів.
Політичні конфлікти в Україні: причини виникнення і способи розв'язання.

Політико-правове виховання молоді як засіб запобігання політичним конфліктам.

ЛІТЕРАТУРА

- Аг. А. Введение в теорию конфликтов. Политология вчера и сегодня. — Вып. 3. — М., 1991.
- Анискевич А.С. Политический конфликт. — Владивосток, 1994.
- Бекешкіна І.Е. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. — К., 1994.
- Деймекин Н.М., Марченко А.Н. Профилактика конфликтов на национальной основе. — М., 1991.
- Держач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути. — К., 1995.
- Джаконичи В. Дарендорф: теория конфликта. Политология вчера и сегодня. — Вып. 2. — М., 1990.
- Дмитриев А.В., Кудрявцев В.Н., Кудрявцев С.В. Введение в общую теорию конфликтов. — М., 1993.
- Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. — М., 1995.
- Иванов Н.Н., Смоленский В.Г. Конфликты и конфликтология. — М., 1995.
- Конфликты в обществе // Общественные науки. — 1995. — № 1.
- Кульчар К. Политический конфликт // Политология вчера и сегодня. — Вып. 3. — М., 1991.
- Мацієвський Д. Деякі проблеми теорії конфліктів та насильства // Генеза. — 1995. — № 3.
- Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. — К., 1994.
- Пазенок В.С. Соціальний конфлікт і соціальна злагода // Політика і час. — 1991. — № 17—18.
- Социальные конфликты. Экспертиза, прогнозирование, технология разрешения. — Вып. 1—4. — М., 1991—1993.

Поняття «модернізація» з'явилося на початку 50-х рр. для характеристики країн, які здійснювали перехід до індустріального суспільства насамперед через удосконалення своєї економічної інфраструктури, механізмів економічного росту. У процесі еволюції модернізації як міждисциплінарної теорії та її поступової політизації викристалізувалося поняття «політична модернізація», яке нині пов'язується з формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією, розширенням політичної участі населення, закріпленням демократичних цінностей і норм. За сучасних умов політична модернізація особливе значення має для суспільств, котрі з тих чи інших причин опинилися у ситуації віддалення від магістрального шляху розвитку людської цивілізації, відчуження від її загальнолюдських цінностей.

Виникнення і розвиток теорії модернізації

Модернізація, як засвідчує світова суспільно-політична практика, є однією з необхідних умов становлення нового світового порядку. В її основі визнання головною закономірністю соціального розвитку постійної зміни, ускладнення політичних, економічних і культурних структур та їхніх функцій відповідно до потреб раціонального та ефективного функціонування суспільства. Розуміння модернізації як процесу оновлення в душі вимог сучасності одержало одностайне визнання вчених. Рівночасно неоднозначність і невизначеність даного поняття на рівні його конкретних інтерпретацій породили безліч модифікацій, котрі, зрештою, і втілились у теорію модернізації.

Комплекс наукових ідей, об'єднаних умовним поняттям «теорія модернізації», з'явився після другої світової війни, в роки глобальних трансформаційних змін. Протистояння двох суспільно-політичних систем і виникнення третього світу, представленого колишніми колоніями й напівколоніями, поставили західне суспільствознавство перед необхідністю вироблення нової парадигми соціально-історичного розвитку, здатної подолати песимізм попередніх концепцій, що їх репрезентували О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін, К. Ясперс та інші вчені, розкривши різні аспекти кризи західного світу.

Відтоді теорія модернізації пройшла декілька етапів розвитку, поступово набуваючи нових ознак і тенденцій. Пер-

лення теорії модернізації, вироблення на її основі конкретних моделей соціально-політичного розвитку, в основному в рамках універсалістської традиції західного лібералізму, з огляду на те, що етапи розвитку всіх країн і народів нібито однакові. Вже тоді намітився характерний для модернізаційної теорії міждисциплінарний підхід, котрий об'єднав довкола неї економістів, соціологів, політологів, соціальних психологів, представників інших наук. Водночас поступова політизація цієї теорії зумовила інтерес до неї з боку представників офіційної влади різних країн. Домінуючим підходом у той період були концепції економічного росту, згідно з якими традиційні (доіндустріальні) суспільства Азії, Африки й частково Латинської Америки розглядались як економічно відсталі, для яких вистачило б створення механізмів стійкого розвитку, аби решта проблем вирішилися самі собою. Практичне втілення такої моделі пропонувалося засобом вирівнювання країн названих регіонів із розвиненими країнами. Механізми економічного росту мали б стати передумовою для впровадження політичних інститутів західного зразка. Що ж до культури, то вважалося, що її прозахідні цінності будуть прийняті автоматично. А втім, уже тоді соціологи й політологи висловлювали сумніви щодо здатності економічного росту бути єдиним критерієм модернізаційного процесу. Зокрема, зверталась увага на те, що інституціоналізація не є механічним наслідком економічного росту, а має самодостатнє значення.

У рамках другого етапу розвитку теорії модернізації (70—80-ті рр.) відбувалася переоцінка ідейно-теоретичного доробку першого етапу, а також прорахунків, виявлених суспільно-політичною практикою. Остання переконливо довела, що моделі економічного росту і політичної інституціоналізації як такі виявилися малоефективними і не спрацювали практично ніде в тому вигляді, як були задумані її теоретиками. Під час критичного осмислення прорахунків першого етапу розвитку теорії модернізації було виявлено: недостатню ефективність структурно-функціонального аналізу, зокрема методів квантифікації, математичної обробки інформації, комп'ютерного моделювання та ін. для розкриття механізмів переходу від традиційного стану суспільства до сучасного; тимчасовий і анклавний характер ефекту від практичного впровадження різних моделей модернізації; незбалансованість економічних, соціально-політичних і культурних наслідків модернізації; неадекватність євроцентричного характеру модернізаційних теорій цінностям азійської, африканської та латиноамериканської культур.

вець 80-х — початок 90-х рр.) дав західним ученим розуміння необхідності врахування поряд з економічними чинниками розвитку (людські та природні ресурси, нагромадження чи наявність капіталу, розвинені технології) позаекономічних — геополітичних, соціальних, культурних, психологічних та ін. Концепції модернізації названого періоду набувають чітко визначеного соціально-культурного характеру. Це, зокрема, виражається в подоланні евроцентризму і визнанні як самоцінних ісламської та індусько-буддійської «квазіцивілізацій», врахуванні цивілізаційної культури окремих соціумів взагалі. Вчені, навіть ті, що стояли біля витоків теорії модернізації, майже одностайно дійшли висновку щодо неможливості механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу.

Отже, поступово із засобу теоретичного забезпечення політики Заходу стосовно країн, що звільнилися від колоніальної залежності, теорія модернізації трансформувалася в інструмент комплексного пояснення, продукування і прогнозування соціально-політичного розвитку. Осучаснена теорія розглядає модернізаційний процес у рамках того чи іншого суспільства як свідому настанову держави на здійснення якісних перетворень у суспільстві не засобом калькування досвіду передових країн, а завдяки поєднанню найбільш поширених політичних структур, інститутів, цінностей, які мають універсальний, загальний характер, із традиційною специфікою певних суспільств.

Витоки такого підходу сягають політико-соціологічних концепцій класиків соціологічної та політичної думки, зокрема Ф. Тенніса, М. Вебера, Т. Парсонса. Згідно з їхніми трактуваннями, процес кардинальної зміни соціально-політичних орієнтацій суспільства (близьких до сучасного розуміння модернізації) передбачає цілеспрямоване поширення на суспільство різноманітних форм господарювання, звільнених від державної регламентації. Подібне бачення ґрунтувалося на розумінні, що «демократичні цінності автоматично не виникають» (М. Вебер). Процес демократичних перетворень М. Вебер поставив у безпосередню залежність від розвитку тієї чи іншої нації з поступовим творенням демократичного ладу окремо взятої країни, за якого її громадяни відчували б себе суб'єктами, а не об'єктами політики.

Теорія політичної модернізації як невід'ємна складова міждисциплінарної теорії модернізації в її сучасному розумінні викристалізувалася з різноманітних концепцій, що містять неоднакові висновки й рекомендації, мають різну соціально-політичну спрямованість і є нерівноцінними за науковою значу-

політологи й соціологи С. Ліпсет, Г. Алмонд, Р. Уарт, Д. Аптер, Ф. Ріггз, Л. Біндер, С. Верба, Д. Коуелман, Л. Пай, Д. Лапаламба, С. Хантінгтон, В. Цапф, С. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу, П. Бергер та ін.

Розмаїття підходів названих учених дає змогу подолати стереотипні уявлення про політичну модернізацію як сукупність процесів, що супроводжують індустріалізацію у країнах розвинуеного капіталізму.

***Політична модернізація** — це комплекс науково-методологічних засобів, спрямованих на пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін, що передбачають раціоналізацію влади через органічне поєднання економічних і політичних чинників з позаекономічними і позаполітичними, диференціацію політичної структури, масову політичну участь населення, вдосконалення нормативної та ціннісної систем.*

Комплексний характер політичної модернізації пов'язаний ще й з тим, що вона не обмежується рамками політичної сфери, а охоплює економічну, соціальну, правову, культурну та інші сфери суспільного життя. Зміни в цих сферах тісно пов'язані між собою, постійно піддаються взаємному впливу та корекції. Нерівномірний розвиток або захоплення вдосконаленням лише однієї з названих сфер мають наслідком локальний, обмежений характер модернізації.

Зміст і основні характеристики політичної модернізації

Політична модернізація як процес суспільної трансформації розвивається у двох основних вимірах:

1) спонтанно (стихийно) через поступове нагромадження передумов у певних царинах суспільного життя, вдале поєднання яких у певний історичний час, у межах того чи іншого соціально-політичного простору, дає якісно новий поштовх;

2) свідомо (цілеспрямовано) завдяки вольовим зусиллям впливових суспільних груп або правлячих еліт.

Успіх модернізації в обох випадках залежить від ступеня органічності її перебігу співвідносно з реально існуючими національними інститутами та ментально-психологічними орієнтаціями населення.

Процес модернізації, на думку відомого західного політолога С. Блека, поділяється на кілька стадій:

Третій, нищівний етап розвитку теорії модернізації (конець 80-х — початок 90-х рр.) дав західним ученим розуміння необхідності врахування поряд з економічними чинниками розвитку (людські та природні ресурси, нагромадження чи наявність капіталу, розвинені технології) позаекономічних — геополітичних, соціальних, культурних, психологічних та ін. Концепції модернізації названого періоду набувають чітко визначеного соціально-культурного характеру. Це, зокрема, виражається в подоланні євроцентризму і визнанні як самоцінних ісламської та індусько-буддійської «квазіцивілізацій», врахуванні цивілізаційної культури окремих соціумів взагалі. Вчені навіть ті, що стояли біля витоків теорії модернізації, майже одноставно дійшли висновку щодо неможливості механічного перенесення західних моделей розвитку на інші регіони світу.

Отже, поступово із засобу теоретичного забезпечення політики Заходу в сусовно країн, що звільнилися від колоніальної залежності, теорія модернізації трансформувалася в інструмент комплексного пояснення, продукування і прогнозування соціально-політичного розвитку. Осучаснена теорія розглядає модернізаційний процес у рамках того чи іншого суспільства як свідому настанову держави на здійснення якісних перетворень у суспільстві не засобом калькування досвіду передових країн, а завдяки поєднанню найбільш поширених політичних структур, інститутів, цінностей, які мають універсальний, загальний характер, із традиційною специфікою певних суспільств.

Витоки такого підходу сягають політико-соціологічних концепцій класиків соціологічної та політичної думки, зокрема Ф. Тенніса, М. Вебера, Т. Парсонса. Згідно з їхніми трактуваннями, процес кардинальної зміни соціально-політичних орієнтацій суспільства (близьких до сучасного розуміння модернізації) передбачає цілеспрямоване поширення на суспільство різноманітних форм господарювання, звільнених від державної регламентації. Подібне бачення ґрунтувалося на розумінні, що «демократичні цінності автоматично не виникають» (М. Вебер). Процес демократичних перетворень М. Вебер поставив у безпосередню залежність від розвитку тієї чи іншої нації з поступовим творенням демократичного ладу окремо взятої країни, за якого її громадяни відчували б себе суб'єктами, а не об'єктами політики.

Теорія політичної модернізації як невід'ємна складова міждисциплінарної теорії модернізації в її сучасному розумінні викристалізувалася з різноманітних концепцій, що містять неоднакові висновки й рекомендації, мають різну соціально-політичну спрямованість і є нерівноцінними за науковою значу-

Серед представників вищезазначеної теорії — західні політологи й соціологи С. Ліпсет, Г. Алмонд, Р. Уарт, Д. Аптер, Л. Біндер, С. Верба, Д. Коуелман, Л. Пай, Д. Лапалам, С. Хантінгтон, В. Цапф, С. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, Фіццоні, У. Ростоу, П. Бергер та ін.

Комплекс підходів названих учених дає змогу подолати стереотипні уявлення про політичну модернізацію як сукупність процесів, що супроводжують індустріалізацію у країнах розвинутого капіталізму.

Політична модернізація — це комплекс науково-методологічних засобів, спрямованих на пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін, що передбачають раціоналізацію влади через органічне поєднання економічних і політичних чинників з позаекономічними і позаполітичними, диференціацію політичної структури, масову політичну участь населення, вдосконалення нормативної та ціннісної систем.

Комплексний характер політичної модернізації пов'язаний з тим, що вона не обмежується рамками політичної сфери, а охоплює економічну, соціальну, правову, культурну та інші сфери суспільного життя. Зміни в цих сферах тісно пов'язані між собою, постійно піддаються взаємному впливу та корекції. Нерівномірний розвиток або захоплення вдосконаленням лише однієї з названих сфер мають наслідком локальний, обмежений характер модернізації.

Зміст і основні характеристики політичної модернізації

Політична модернізація як процес суспільної трансформації розвивається у двох основних вимірах:

1) спонтанно (стихійно) через поступове нагромадження передумов у певних царинах суспільного життя, вдале поєднання яких у певний історичний час, у межах того чи іншого соціально-політичного простору, дає якісно новий поштовх;

2) свідомо (цілеспрямовано) завдяки вольовим зусиллям впливових суспільних груп або правлячих еліт.

Успіх модернізації в обох випадках залежить від ступеня органічності її перебігу співвідносно з реально існуючими національними інститутами та ментально-психологічними орієнтаціями населення.

Процес модернізації, на думку відомого західного політолога С. Блека, поділяється на кілька стадій:

- а) усвідомлення мети;
- б) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти;
- в) період трансформації;
- г) інтеграція суспільства на новій основі.

Осягнути процес модернізації на всіх вищевказаних етапах практично неможливо на рівні абстрактно-універсальних схем. Однак функціонування різних моделей політичної модернізації в різних історичних умовах і на кардинально відмінних рівнях соціальної організації дає змогу визначити її загальні характеристики. Однією з найважливіших загальних характеристик процесу політичної модернізації є раціоналізація та забезпечення ефективності влади як вирішальних чинників довіри до влади й підтримки її громадянами. Для здійснення модернізації раціоналізація та ефективність влади мають надзвичайно важливе значення, оскільки з цими поняттями пов'язані її результативність, ступінь виконання нею тих функцій і сподівань, що їх покладає на владу більшість населення. Зазначені поняття становлять основу прагнень впливових політичних, економічних і культурних прошарків населення (еліт), здатних виступати рушіями соціально-політичних змін у суспільстві. До того ж будь-яка легітимність влади, в тому числі й заснована на авторитарних формах правління, поступово втрачає силу, якщо влада не раціоналізується й не стає ефективною у своєму повсякденному функціонуванні.

Характерною особливістю політичної модернізації є також диференціація політичної структури, або інституціоналізація, яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів сучасного суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку. Означений процес розвивається через удосконалення (осучаснення) традиційних інститутів, які в процесі модернізації суттєво змінюють свої функції та характер діяльності, а також через формування нових, сучасних соціально-економічних інститутів.

Інституціоналізація як один із важливих критеріїв успіху політичної модернізації не може мати кількісно-формального характеру. Суспільств з інституційним порядком, який охоплював би все соціально-політичне життя, в історії не зафіксовано. Рівень інституціоналізації визначається якісними показниками: здатністю вдосконалених чи новоутворених структур до адаптації за нових умов, ступенем їхньої складності, рівнем автономності (самостійності) щодо соціальних груп або інших інститутів, взаємною узгодженістю суспільно-політичної діяльності.

Новоутворені чи вдосконалені інститути мають тенденцію до збереження, однак інституціоналізація не є необоротним процесом. Межі інституційованих соціальних дій можуть не лише збільшуватись, а й зменшуватися під час модернізації суспільства. Такий процес одержав назву деінституціоналізації. Найхарактернішим його проявом є розвиток приватної сфери, яка, порівняно з державною, має нині стійку тенденцію до саморозвитку й саморегуляції.

Характерним для процесу модернізації є й структурно-змістове перетворення політичної системи, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей, формування політичної структури соціальної дії. До найважливіших складових цього процесу належить політична стратегія, що передбачає реалізацію забезпечених ресурсами довгострокових програм послідовних дій, а також політична тактика як інструмент здійснення перетворень за конкретно-історичних умов, реального стану масової свідомості, наявних соціально-політичних ситуацій. Вміле поєднання стратегії й тактики у процесі модернізації політичної системи сприяє її адаптації до нових проблем, що їх породжує сучасне суспільство, а також створює ситуацію її готовності до складних непередбачуваних ситуацій.

Важливим чинником структурно-змістового перетворення політичної системи є забезпечення широкої участі громадян у політичному житті. Остання в більшості сучасних демократичних держав забезпечує здатність влади до мобілізації людських і матеріальних ресурсів задля вирішення суспільно значущих завдань.

Організаційний аспект політичної участі покликаний забезпечувати політичні партії та групи за інтересами, які спрямовують і доводять систему політичної участі до логічного завершення відповідно до завдань того чи іншого суспільства. Модернізаційний потенціал політичних партій і груп за інтересами визначають деякі специфічні функції названих об'єднань. Найважливішою серед них є функція структуризації політичного життя, без якої, як зауважив французький вчений Ж.-М. Денкен, останнє «нагадувало б суцільне звалище, де кожен актор воював би тільки за себе і представляв би тільки себе». Важливе значення має також функція соціальної інтеграції, завдяки якій партії та групи інтересів виконують, з одного боку, роль посередників, єдиної ланки між громадянами і владою, а з іншого — сприяють спілкуванню між собою представників різних верств населення. Якщо на Заході, в розвинених суспільствах партії переважно виконують роль виборчих машин, то в суспільствах із запізнілим характером

модернізації вони здатні виконувати ще й роль синтезаторів щодо взаємореалізації завдань громадянського суспільства і політичної сфери.

Ціннісну основу політичної участі становить процес кристалізації політичних ідеологій. Модернізаторські ідеології можуть виконувати як стабілізаційні функції, скеровані на традиційні прошарки суспільства, так і мобілізаційні, зорієнтовані на осучаснені групи населення. Хоч би які ідеологічні міфи чи постулати застосовувались для обрамлення модернізаторської політики, основне її завдання — ціннісне наповнення і виправдання головних напрямів модернізації певного суспільства.

Стабілізаційний базис участі громадян у політичному житті забезпечує вдале поєднання централізації та децентралізації, створення системи державного й місцевого управління, орієнтованої на гнучкі й різноманітні форми політичної участі населення через механізми суспільної саморегуляції. Для виникнення такої системи важливим є створення нових різновидів інститутів, які забезпечували б не лише контроль над ресурсами, а й канали для ефективного діалогу між владою та населенням. Не менш важливим є досягнення на місцевому рівні відносно рівномірного розподілу серед різних верств суспільства таких ресурсів участі, як гроші, освіта, знання механізмів винесення політичних рішень, вільний час, доступ до засобів масової інформації тощо.

Ще однією складовою перетворення політичної системи з традиційної в модернізовану є створення цілісної, взаємопогодженої на різних її етапах і рівнях системи політичної соціалізації. Вона має бути спрямована на забезпечення зворотного зв'язку з політичною системою особи, а також створення якомога більшої кількості самостійних відповідальних соціально-політичних суб'єктів, здатних до самостійної обробки одержуваної інформації, до творчого, раціонально-корисного використання власного й сукупного досвіду в індивідуальній поведінці.

У даний час значне місце відводиться проблемі вдосконалення нормативної й ціннісної систем суспільства, зорієнтованих на формування принципово нового (модернізованого) поля (гла) політичної культури активістського типу, що передбачає: активну роль особи в політичній системі; утвердження тенденції забезпечення соціально-справедливої рівності в суспільстві, універсальність законів і примат права перед системою владно-управлінської бюрократичної ієрархії; домінування соціально-державного замовлення на всебічний розвиток і вдосконалення професійних та особистих якостей суб'єктів політики.

чайно важливе значення має розкриття соціального потенціалу інституту громадянства — забезпечення громадянськості.

Громадянськість — готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків.

Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної та правової свідомості; почуття патріотизму, причетності до історичної долі вітчизни та її народу; усвідомлення себе як повноправного громадянина соціальної спільності, своєї країни. Формування громадянськості відбувається в процесі соціалізації особи через систему суспільних відносин і виховання. Потреба вдосконалення громадянськості в процесі модернізації суспільства як своєрідної соціально-психологічної якості людської поведінки знаходиться в тісному взаємозв'язку з потребою утвердження громадянського суспільства і є одним із показників рівня демократичності, поєднаної з цивілізованістю того чи іншого суспільства.

У широкомасштабних сучасних підходах до політичної модернізації розрізняють два її основні типи. Перший з них — оригінальна (спонтанна), або органічна модернізація. Цей тип властивий розвиненим країнам Західної Європи й Північної Америки (США, Канада), тривалий соціально-політичний розвиток яких відбувався у формі неперервного еволюційного та революційно-реформаторського процесу, що продовжив попередній розвиток суспільства і охопив усі сфери суспільного життя. Західні вчені вважають, що, розпочавшись в епоху Відродження, модернізація в розвинених країнах триває й досі. Її розвиток не був рівнозначним у різні часи. Він знав не лише етапи стабільно-поступального модернізаційного процесу, а й тривалі відходи в бік від магістрального цивілізаційного шляху у вигляді тоталітарних режимів та злети у вигляді широкомасштабних суспільних перетворень.

Розглядаючи модернізацію як результат розвитку західної цивілізації, вчені вирізняють кілька її історичних типів:

1) доіндустріальний (XVI — XVII ст.) — перехід від індивідуального аграрного й ремісничого виробництва до суспільного, формування замість особистої залежності людей ринкових відносин, відчуження виробників від засобів виробництва та існування;

2) ранньоіндустріальний (XVIII — початок XX ст.) — перехід від мануфактури до машинного чи фабрично-заводсько-

го виробництва, розширення соціально-класових сил та інтересів у структурі громадянського суспільства, перетворення засобів виробництва з ручних на механічні, поглиблення відчуження людей у процесі виробництва, радикалізація проєктів суспільних перетворень;

3) пізньоіндустріальний (до кінця 60-х рр.) — виникнення поточно-конвеєрного виробництва, наукова організація та інтелектуалізація праці, орієнтація на задоволення соціальних потреб людини, поглиблення міжнародного поділу праці;

4) постіндустріальний (із 70-х рр.) — індивідуалізація виробничого процесу і перетворення його в засіб самореалізації особи, примат духовних стимулів над матеріальними, всебічна демократизація й гуманізація суспільного життя, інформаційна революція.

Другий тип — вторинна (відображена), або неорганічна модернізація — характерний для країн, котрі з тих чи інших причин відстали від загальноцивілізаційного розвитку і прагнуть за рахунок широкого застосування досвіду передових країн наздогнати їх за рівнем і якістю життя. Неорганічна модернізація здебільшого зумовлена не внутрішніми імпульсами розвитку, а зовнішніми чинниками, і характеризується нерівномірністю змін в економіці, політиці, культурі, соціальних відносинах.

Неорганічний тип модернізації було втілено у країнах другого і третього ешелонів капіталістичного розвитку. Перші з них мали певні передумови розвитку капіталізму та індустріального виробництва, але модернізація відбувалася там переважно під впливом іззовні. Неорганічний характер модернізації в цих країнах було спричинено: домінуванням відносин особистої залежності у виробництві; низьким рівнем конкурентоспроможності на світовому ринку; нерівномірністю соціального розвитку, зосередженням національного потенціалу лише на одному з його напрямів (скажімо, створення військово-промислового комплексу). Незважаючи на такий негативний потенціал, деякі країни другого ешелону капіталізму все ж таки спромоглися досягти успіху в процесі розвитку неорганічної модернізації (Японія, індустріальні країни Азії та ін.).

У країнах третього ешелону внутрішніх передумов капіталізму практично не існувало, а тому й модернізація набула в них викривленого характеру. Це виявилось в таких основних протиріччях:

— зіткнення місцевих норм і традицій з цінностями та елементами модернізації;

— здійснення модернізації переважно неоколоніальними методами за принципом «центр — периферія»;

— домінування як суб'єкта модернізації державної адміністрації, залежної від колоніальної адміністрації;

— невідповідність форсованої вестернізації прагненням традиційних верств населення (у тому числі місцевих політичних і культурних еліт).

Попри ці протиріччя, деяким країнам завдяки модернізації пощастило досягти за низкою показників соціального й техніко-економічного росту рівня країн другого ешелону капіталізму (Венесуела, Колумбія, Індія, Пакистан та ін.).

Відмінності двох вищезазначених типів постмодернізації надалі зводитимуться, певна річ, лише до різниці між конкретними моделями практичного втілення модернізаційних цінностей. Усе, що породжувало полярність органічної та неорганічної модернізації, має зникнути з появою історично нового типу особистості, характерними рисами якого стануть: раціонально-свідоме сприйняття політичної еліти й політичних лідерів; орієнтація на політичні процеси та інститути, які відповідають міжнародним нормам сучасного соціального управління; інтерес до суспільно значущих проблем, поєднаний з активною політичною участю; поінформованість про соціально-політичну ситуацію та її зміни, бажання благодійно впливати на її розвиток через громадську думку та інші соціальні інститути; компетентність у всіх напрямках суспільної діяльності, прагнення бути корисним суспільству; культура співіснування в межах малих груп і всього громадянського суспільства.

Модернізаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення

Процес політичної модернізації в Україні історично належить, поза сумнівом, до охарактеризованого вище типу вторинної (неорганічної) модернізації, характерної для перехідних суспільств, котрі прагнуть «вписатись» у процес, що його російський політолог В. Пугачов називає «осучасненням навздогін». Це зумовлює своєрідність у самому державотворчому процесі в Україні, котра, на думку сучасного українського економіста В. Малеса, «полягає в переході, поперше, від колоніального статусу на шлях самостійного розвитку і, по-друге, від тоталітарно організованого державно-монопольного управління методами прямого розпорядництва (командно-адміністративна система) до визначення державних пріоритетів соціально-економічного розвитку, виходячи із суспільних потреб».

Неповторність соціально-історичного розвитку України спричинила дві основні особливості:

1) домінування як основного суб'єкта модернізації владно-бюрократичної верхівки, залежної у своїх діях від чужого центру;

2) залежність суспільно-політичної системи від чужих національній традиції, ментальності й конкретним потребам українського суспільства морально-культурних цінностей та ідеологічних схем.

За цих умов навіть найменший успіх реформ, який у межах Російської, а потім і радянської імперій завжди мав непослідовний, однобічний і анклавний характер, потрапляв у річище контрреформаторських змін. Так було за часів земської та столипінської реформ, радянської спроби створення суспільства масового споживання, реалізації ідей «прискорення» й «перебудови».

Проголошення України незалежною державою відкрило можливості для всебічної модернізації її суспільства на основі світового досвіду і власних потенційних можливостей. Але з досягненням певного стартового рівня для модернізації Україна через розрив між бажаними наслідками політичних змін та реальними їх результатами потрапила в лабеті всепоглинаючого «дракона», що одержав у політології назву «синдром модернізації».

Синдром модернізації — це протиріччя між процесом диференціації, вимогами рівності та здатністю політичної системи до інтеграції.

Він є своєрідним наслідком взаємозв'язку і взаємодії основних криз політичного розвитку, до яких належать:

— криза ідентичності (розрив соціально-структурних підрозділів суспільства з політичною системою);

— криза легітимності (низький рівень лояльності населення до даної політичної системи, відсутність згоди в суспільстві щодо природи й методів діяльності політичної влади);

— криза участі (відчуження населення від політичного життя, створення правлячою елітою перепон для включення в політичну діяльність соціальних груп, які заявляють свої претензії на владу);

— криза проникнення (невідповідність проголошених владою цілей і напрямів соціального розвитку реальній соціально-політичній ситуації, низький рівень практично-політичних можливостей системи державного управління);

— криза розподілу (порушення принципів забезпечення прийняттого для суспільства рівня матеріального добробуту і допустимої межі соціальної нерівності та соціальної несправедливості).

Вирішення проблеми подолання «синдрому модернізації» вимагає організаційного й теоретичного забезпечення модернізаційного процесу, що передбачає насамперед визначення та вирішення основних його проблем. Проблеми модернізації українського суспільства похідні від його кризового стану, котрий, з одного боку, має спільні риси з кризою в деяких країнах Центральної та Східної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) та Росії, а з іншого — характеризується такими ознаками, як відсутність конкуренції (в тому числі і в політиці), диспропорційність і тотальна монополія економіки, корупція та безвідповідальність управлінських кадрів, нерозвиненість інформаційного суспільства та ін.

З огляду на такий стан українського суспільства полеміка на тему: «Яке суспільство ми будемо?», що точиться у вищих ешелонах влади від початку досягнення Україною самостійності, не відповідає сучасним реаліям і потребам. На думку українського соціолога Є. Головахи, «рішучий вибір між двома альтернативами розвитку — назад до горезвісного соціалістичного минулого або вперед до непередбачуваного капіталістичного майбутнього — сам по собі є чинником, який додає до стресів сучасного ще й страх перед поверненням старої мерзоти або виникненням нової». Недаремно у відповідях на запитання соціологічного опитування «Яка економічна система найбільш прийнятна для України?», проведеного в листопаді 1993 р., найпопулярнішою, за наведеними Є. Головахою даними, «виявилася позиція, яка заперечувала обидві ці системи; 42% вважали, що ні та, ні інша не є прийнятною для України, яка повинна мати свій особливий шлях розвитку».

Отже, магістральний напрям подальшого розвитку перехідного суспільства визначити не просто важко, а практично неможливо. Саме тому однією з найважливіших проблем політичної модернізації є досягнення відносно стійкої рівноваги і політичної стабільності в суспільстві на основі визначення природи і напрямку процесів, що відбуваються в ньому. У контексті цієї проблеми надзвичайно важливими для українського суспільства є такі умови її вирішення:

1) збалансування державного управління й системи місцевого самоврядування з оперттям на здатність української ментальності витворювати різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання та потяг до утворення різноманітних місцевих форм самореалізації населення на локально-суспільному та особистісному рівнях;

... 2) виявлення протитяг у загальнодержавних, галузевих,

Неповторність соціально-історичного розвитку України спричинила дві основні особливості:

- 1) домінування як основного суб'єкта модернізації владно-бірократичної верхівки, залежної у своїх діях від чужого центру;
- 2) залежність суспільно-політичної системи від чужих національних традицій, ментальності й конкретним потребам українського суспільства морально-культурних цінностей та ідеологічних схем.

За цих умов навіть найменший успіх реформ, який у межах Російської, а потім і радянської імперій завжди мав непослідовний, однобічний і анклавний характер, потрапляв у річище контрреформаторських змін. Так було за часів земської та столичинської реформ, радянської спроби створення суспільства масового споживання, реалізації ідей «прискорення» й «перебудови».

Проголошення України незалежною державою відкрило можливості для всебічної модернізації її суспільства на основі світового досвіду і власних потенційних можливостей. Але з досягненням певного стартового рівня для модернізації Україна через розрив між бажаними наслідками політичних змін та реальними їх результатами потрапила в лапетах всепоглинаючого «дракона», що одержав у політології назву «синдром модернізації».

Синдром модернізації — це протиріччя між процесом диференціації, вимогами рівності та здатністю політичної системи до інтеграції.

Він є своєрідним наслідком взаємозв'язку і взаємодії основних криз політичного розвитку, до яких належать:

— криза ідентичності (розрив соціально-структурних підрозділів суспільства з політичною системою);

— криза легітимності (низький рівень лояльності населення до даної політичної системи, відсутність згоди в суспільстві щодо природи й методів діяльності політичної влади);

— криза участі (відчуження населення від політичного життя, створення правлячою елітою перепон для включення в політичну діяльність соціальних груп, які заявляють свої претензії на владу);

— криза проникнення (невідповідність проголошених владою цілей і напрямів соціального розвитку реальній соціально-політичній ситуації, низький рівень практично-політичних можливостей системи державного управління);

— криза розподілу (порушення принципів забезпечення прийнятного для суспільства рівня матеріального добробуту і допустимої межі соціальної нерівності та соціальної несправедливості).

Вирішення проблеми подолання «синдрому модернізації» вимагає організаційного й теоретичного забезпечення модернізаційного процесу, що передбачає насамперед визначення та вирішення основних його проблем. Проблеми модернізації українського суспільства похідні від його кризового стану, котрий, з одного боку, має спільні риси з кризою в деяких країнах Центральної та Східної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) та Росії, а з іншого — характеризується такими ознаками, як відсутність конкуренції (в тому числі і в політиці), диспропорційність і тотальна монополія економіки, корупція та безвідповідальність управлінських кадрів, нерозвиненість інформаційного суспільства та ін.

З огляду на такий стан українського суспільства полеміка на тему: «Яке суспільство ми будуємо?», що точиться у вищих ешелонах влади від початку досягнення Україною самостійності, не відповідає сучасним реаліям і потребам. На думку українського соціолога Є. Головахи, «рішучий вибір між двома альтернативами розвитку — назад до горезвісного соціалістичного минулого або вперед до непередбачуваного капіталістичного майбутнього — сам по собі є чинником, який додає до стресів сучасного ще й страх перед поверненням старої мерзоти або виникненням нової». Недаремно у відповідях на запитання соціологічного опитування «Яка економічна система найбільш прийнятна для України?», проведеного в листопаді 1993 р., найпопулярнішою, за наведеними Є. Головахою даними, «виявилася позиція, яка заперечувала обидві ці системи; 42% вважали, що ні та, ні інша не є прийнятною для України, яка повинна мати свій особливий шлях розвитку».

Отже, магістральний напрям подальшого розвитку перехідного суспільства визначити не просто важко, а практично неможливо. Саме тому однією з найважливіших проблем політичної модернізації є досягнення відносно стійкої рівноваги і політичної стабільності в суспільстві на основі визначення природи і напрямку процесів, що відбуваються в ньому. У контексті цієї проблеми надзвичайно важливими для українського суспільства є такі умови її вирішення:

1) збалансування державного управління й системи місцевого самоврядування з оперттям на здатність української ментальності витворювати різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання та потяг до утворення різноманітних місцевих форм самореалізації населення на локально-суспільному та особистісному рівнях;

2) виявлення протиріч у зазальнодержавних, галузевих,

регіональних, колективних та особистих інтересах і визначення способів їх узгодження задля досягнення раціонально-суспільного і політичного консенсусу в ухваленні соціально значущих рішень;

3) вирішення проблеми адміністративно-територіального поділу країни як засобу погодження централізаторської політики українських державно-владних структур з федералістичною тенденцією, а також запобігання деконцентрації влади й дезінтеграційних процесів на кшталт «сімферопольського синдрому» чи «закарпатсько-русинського автономізму».

Другою важливою проблемою у процесі політичної модернізації українського суспільства є пошук оптимальних способів переходу від традиційного суспільства до раціонального, пом'якшення вірогідного зіткнення старих, традиційних для даної національної політичної культури цінностей і норм політичного життя з новими модернізованими інститутами. Тут слід насамперед уважно поставитись до формування політичного режиму і створення системи соціального управління, зорієнтованих на витворення стилю соціально-політичного життя, відповідного запитам і внутрішнім потребам українського суспільства. Вищезазначене передбачає:

1) цілеспрямоване подолання ситуації загальної невідповідності до суспільно-державного реформування всієї системи управління та залежності від тиску ззовні, а також розумне запозичення загальноцивілізаційного політичного досвіду і врахування досвіду модернізації близьких до України окремими аспектами розвитку держав;

2) неприпустимість механічного перенесення на національний ґрунт зарубіжних інститутів без урахування національно-психологічних особливостей народу і характерних рис сучасно-політичної ситуації;

3) обмеження впливу на державотворчий процес вузькопартійних інтересів, побіжних обставин, ейфорії неконтрольованої свободи як гаранта проти відновлення тоталітаризму; подолання руйнівних особистісних рис, зумовлених тоталітарним досвідом («розірваність» свідомості; відмова від політичного життя в усіх його проявах, окрім стихійного протесту; суперечливе поєднання демократичної й тоталітарної свідомості, паралельна орієнтація на несумісні цінності);

4) зміну ступеня й характеру інституціоналізації суспільства завдяки розвитку замість формалізованих, офіційних державно-політичних інститутів асоціативно-громадського життя в різноманітних спонтанних формах, народжених самою логікою розвитку суспільства (приміром, співіснування

на місцевому рівні управління муніципалітетів, старостатів, рад, комун та інших форм самореалізації населення).

Третьою проблемою політичної модернізації сучасної України є налагодження системи постійного зворотного зв'язку й діалогу між представниками владних структур і населенням, збільшення числа індивідів, які мають не лише право, а й реальну можливість бути почутими під час винесення політичних рішень. До головних умов вирішення цієї проблеми слід віднести:

1) подолання найбільш поширеної в політиці кризи — кризи легітимності через створення механізмів суспільної саморегуляції на місцевому рівні, справедливий розподіл ресурсів влади та управління, створення державно-правових інститутів, норм і процедур, які в сукупності й становлять основи правової держави та демократичного політичного режиму;

2) подолання політико-економічними засобами дистанцій між соціальними станами, стимулювання соціальної мобільності й домінування політичних угруповань (партій, громадських об'єднань, груп тиску) замість всевладдя бюрократії;

3) розширення на всіх рівнях суспільної організації механізмів політичної соціалізації, що передбачають включення індивіда в суспільство через оснащення його закріпленням у культурі досвідом попередніх поколінь і надбанням загальнонародських сукупних знань і цінностей; розвиток системи політичного рекрутування (відбору персоналу, який перебере на себе провідні ролі в політиці) на рівні «нижніх поверхів» політичної системи суспільства.

Вищезазначені умови вирішення основних проблем сучасного етапу політичної модернізації в Україні мають служити своєрідним орієнтиром для формування самобутньої вітчизняної моделі суспільно-державного розвитку. До їх реалізації слід підходити досить обережно, поступово відмітаючи негативні ментально-психологічні нашарування у свідомості українського населення, зумовлені тоталітарною суспільно-політичною практикою, вмівло поєднуючи елементи загальноцивілізаційного досвіду з віковими традиціями української культури.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Спираючись на рекомендовану літературу, назвіть основних теоретиків кожного з трьох етапів розвитку теорії модернізації.

Що мається на увазі під удосконаленням нормативної й цінніс-

ної систем? Які норми й цінності є визначальними для наступного етапу суспільно-політичного розвитку України?

Виходячи з того, що політична модернізація розвивається у двох основних вимірах (стихійно й цілеспрямовано), спробуйте визначити, який з них був домінуючим в Україні від часу здобуття нею національно-державної самостійності дотепер.

Яка з основних характеристик політичної модернізації є найважливішою і чому?

Спробуйте самостійно сформулювати й додати до вищеназваних проблем модернізаційного процесу в Україні інші проблеми та назвіть основні умови їх вирішення.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Основні параметри «наздогінної моделі» політичної модернізації.

Політична модернізація і проблема вироблення консенсусної політичної культури.

Політична культура як суб'єкт модернізаційного процесу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

Бабкіна О.В. Політична модернізація суспільства: теоретичні основи // Проблеми сучасної політики та шляхи її здійснення: Тези доповідей і виступів Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Одеса, 1993.

Головаха С.І. Політичний портрет України: загальні тенденції розвитку. — К., 1993.

Горбатенко В. П. Політична модернізація і місцеве самоврядування // Правова держава. Щорічник наукових праць. — Вип. 7. — 1996.

Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. — 1990. — № 9.

Кремень В.Г. Про деякі напрямки трансформації політичної системи України // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. — К., 1996.

Малес В. Держава і регіони. До формування регіональної політики в Україні // Розбудова держави. — 1994. — № 9.

- Модернизация и национальная культура: Материалы теоретического семинара. — М., 1995.
- Пахомов Ю. Криза перехідного періоду. Надовго? // Віче. — 1993. — № 11.
- Предборська І. Соціальна зміна як проблема соціологічної теорії // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 3—4.
- Распопов Н. П. Политическое развитие и модернизация. — Нижний Новгород, 1994.
- Федотова В. Теорії соціальної модернізації та євразійство // Політична думка. — 1995. — № 2—3.

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА І СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Тітош

Міжнародна політика своїми витокami сягає найдавніших часів людської цивілізації. Процес осмислення міжнародних відносин між людьми, народами, державами є невід'ємною частиною політичних учень та уявлень про політику. Зрештою, саме цей процес дав змогу визначити закономірності взаємозв'язків на міжнародній арені й підготувати перехід до структурованої системи сучасних міжнародних відносин. Динаміка розвитку міжнародної політики наприкінці ХХ ст. потребує глибокого знання особливостей, характеру та основних тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин.

Місце і роль міжнародної політики в житті суспільства

Міжнародна політика як засіб взаємодії, взаємовідносин різних суспільних груп — націй, держав, союзів та ін. формується разом із виникненням і розвитком названих груп. Уже в ранніх рабовласницьких державах існували військово-політичні відносини. Головними регуляторами цих взаємовідносин були звичаї й традиції. В історії Західної Європи розвиток міжнародних відносин налічує 2,5 тис. років. Тут вони були пов'язані переважно з війнами, протиборством. У стародавньому світі виникали релігійно-політичні об'єднання держав — амфіктіонії (наприклад, дельфійська, делоська), учасники яких спільно вирішували питання культу, охорони храмового майна, підтримання миру.

За середньовіччя війни та протиборство залишалися головним елементом міжнародної політики, а феодалне міжнародне право визначало війну як засіб вирішення міждержавних проблем. У ті часи зародилась і поширилась практика укладання міждержавних угод: щодо плавання в нейтральних водах, прикордонних, майнових питань, прав іноземців тощо. Розширювалася міжнародна торгівля, яка підлягала регулюванню договорами та угодами. У практику впроваджувалися валютні операції, укладалися консульські угоди.

Інтенсифікації міжнародних відносин у сучасному їх розумінні значною мірою сприяли буржуазні революції ХVІІІ ст. Розвиток машинного виробництва, використання найманої ро-

бочої сили поступово спричинили до утворення єдиного світового ринку, що сприяло швидкому розвитку міжнародної торгівлі, виникненню розгалуженої мережі економічних, технічних, наукових та інших зв'язків, вдосконаленню засобів комунікації. У XIX ст. вже уклалися численні міждержавні угоди з питань транспорту, зв'язку, санітарно-медичного обслуговування і т. ін. Виникли перші міжнародні організації, покликані сприяти вирішенню спеціальних питань: Міжнародний телеграфний союз (1865 р.), Всесвітній поштовий союз (1874 р.). Було проголошено і втілено в життя принцип вільного судноплавства у міжнародних ріках (Рейн, Дунай та ін.). Широко використовувався інститут міжнародного арбітражу для вирішення міжнародних суперечок. Однак й тоді практика міжнародних відносин, попри проголошення демократичних принципів (свободи, рівності, суверенітету та ін.), відзначалася боротьбою за сфери впливу, джерела сировини, ринки збуту та їх поділ. Задоволення інтересів держав через війни залишалося нормою міжнародного права і навіть закріплювалося в низці міжнародних угод. Так, Віденський конгрес 1814—1815 рр. визнав законність колективних інтервенцій щодо захисту монархічних порядків у Європі та існуючих кордонів. З цією метою 1815 р. було створено Священний союз у складі Австрії, Пруссії та Росії, до якого згодом приєдналися Франція та інші європейські держави. Застосування воєнної сили розглядалось як правовий засіб вирішення суперечок між державами аж до середини XX ст. Анексії (загарбання чужих земель внаслідок війн) і контрибуції (данина, яку переможець накладав на переможеного) вважалися правовим засобом нарощування територій і державного збагачення.

Лише в другій половині XX ст. з огляду на жахливі наслідки другої світової війни і перед реальною загрозою термоядерного конфлікту світова громадськість, правлячі кола деяких держав, які відчутно впливали на світову політику, теоретики міжнародних відносин дійшли висновку щодо неприпустимості, згубності використання воєнних засобів розв'язання конфліктів. Неухильно формується розуміння того, що в сучасному світі застосування сили неминуче тягне за собою загибель усього людства. Набуває визнання велика гуманістична ідея про природні і невід'ємні права людини, насамперед право на життя. І хоч у світі ще зберігається протистояння, залишаються невирішеними численні регіональні проблеми, періодично спалахують вогнища міждержавних конфліктів, поступово зароджується тенденція міжнародної політики, згідно з якою інтереси конкретної людини виходять на перший план і їй підпорядко-

вуються цілі й зусилля світового співтовариства. Починаючи з 50-х рр. формується розуміння того, що війна не може бути раціональним інструментом міжнародної політики, яку належить здійснювати політичними, дипломатичними засобами.

Міжнародну політику на сучасному етапі її розвитку вивчають такі науки: історія, міжнародне право, філософія, соціологія та ін. Політологія як інтегративна наука має можливість систематизувати і комплексно аналізувати дані, що накопичуються різними науками в царині міжнародних відносин. Політична наука сприяє правильному і своєчасному визначенню змін у питаннях міжнародної політики, дає можливість прогнозувати перебіг міжнародних подій, що важливо як для вирішення практичних завдань міжнародної політики, так і для формування адекватної цим завданням орієнтації громадської думки. Однак політичне тлумачення терміна «міжнародна політика» має свої особливості.

Міжнародна політика — це система історично визначених форм інтеграційних тенденцій, що відбуваються в розвитку людського співтовариства, форма взаємодії, взаємозв'язку його частин, яка охоплює всі види суспільних або приватних, політичних або інших відносин, котрі передбачають перехід державного кордону людьми, товарами чи ідеями.

Міжнародна політика держави, розвиваючись під впливом внутрішніх політичних тенденцій і міжнародних умов, має свої особливі риси:

1) визначення й реалізація її мети завжди детерміновані певним етапом розвитку міжнародних відносин і конкретною політичною ситуацією, діяльністю й цілями певних суверенних держав;

2) успіх її залежить не лише від держави, а й від рівня погодженості або конфлікту інтересів владних груп даної держави з інтересами й прагненнями владних груп держави-партнера;

3) вона здійснюється владними органами та інститутами, завданням яких є аналіз об'єктивних і суб'єктивних чинників міжнародної політики інших держав, вироблення рекомендацій для практичної діяльності уряду держави, реалізація владних розпоряджень уряду, збір та аналіз даних про політичні процеси у державах-партнерах.

Реалізація міжнародної політики відбувається в різних формах, залежить від конкретних умов і можливостей. Є чотири форми міжнародної політики:

— пасивна форма властива слаборозвиненим державам.

Вона означає відмову від частини суверенітету на користь інших держав.

— агресивній формі властиві формування експансіоністських цілей, втручання в зовнішню і внутрішню політику інших держав.

— активна форма характеризується динамічними пошуками рівноваги між зовнішньою та внутрішньою політикою.

— консервативній формі притаманна активна, навіть децю агресивна, політика, спрямована на захист досягнутого раніше балансу між внутрішньою та зовнішньою політикою.

Міжнародна політика держав орієнтується на дії, що базуються на загальновизнаних міжнародних правилах поведінки, основоположних принципах міжнародного життя. Вони історично виникають і відмирають із розвитком цивілізації, функціонують як відносно самостійна сфера міжнародних відносин, значною мірою впливають на міжнародну політику держав. Сучасна практика цих принципів передбачає: невтручання у внутрішні справи, рівноправність, повагу суверенітету, сумлінність у виконанні державами міжнародних зобов'язань. Названі принципи мають універсальний характер для всіх держав, на них орієнтується більшість держав — членів світової співдружності. Особливістю їх функціонування є те, що вони повинні знайти загальне визнання і виконання на практиці; стати загальними і відповідати нормам міжнародного права; бути оформленими в багатосторонніх угодах і договорах; діяти комплексно.

Держави — члени Організації Об'єднаних Націй у міжнародній політиці орієнтуються на такі основні принципи: суверенна рівноправність, сумлінне виконання міжнародних обов'язків, вирішення спірних питань виключно мирними засобами, незастосування сили чи загрози силою, невтручання у внутрішні справи, рівноправність народів і самовизначення, взаємовигідне співробітництво держав. Із названих вище принципів постають сучасні ідеї міжнародної політики держав: мирного співіснування, колективної безпеки, територіальної недоторканності й політичної незалежності, відповідальності агресора, рівноправності й самовизначення народів і націй, поважання їх основних прав, прав і свобод людини. Ці ідеї закріплено в міжнародних договорах, дотримання їх визначено як обов'язкове.

Міжнародній політиці держави властиві три основні функції:

— захисна, пов'язана із захистом прав та інтересів держави та її громадян за кордоном.

— інформативно-представницька функція, яка реалізу-

ється через відповідні органи, що представляють погляди уряду, позицію держави, й покликана інформувати керівні органи держави про справи й наміри урядів інших держав.

— організаційно-посередницька базується на втіленні в життя зовнішньо- та внутрішньополітичної концепцій, доктрин і програм держави. В межах цієї функції відбувається практичне пристосування засобів великої політики до цілей держави, а також одержання останньою певних вигод і переваг.

Реалізація функцій міжнародної політики держав залежать від конкретної історичної ситуації, ступеня розвитку суспільства і держави, від зв'язків держави із зовнішнім світом та її можливостей відігравати конкретну роль на міжнародній арені.

Про раціональність міжнародної політики держави значною мірою свідчать засоби, котрими вона здійснюється. Їх можна умовно поділити на чотири види: інформаційно-пропагандистські, політичні, економічні та військові. У міжнародній політиці держав особливо важливою є проблема винесення рішень, тому вона має задовольняти низку вимог: відповідати інтересам правлячих кіл держави; враховувати національні інтереси й напрями міжнародної політики; не завдавати шкоди міжнародним союзам і угодам; сприяти принципам міжнародних відносин, прийнятним у цивілізованому світі. Загалом, у практично-політичному сенсі, міжнародна політика спрямована на реалізацію національних інтересів. Національні інтереси кожної суверенної держави має конкретно-історичне наповнення, яке залежить від багатьох чинників: соціального устрою держави, політичного режиму, соціальної структури, геополітичного статусу, етнічних і конфесійних особливостей та ін.

Основною формою міжнародної політики є дипломатія. Загальне керівництво дипломатичною діяльністю здійснює уряд держави, безпосереднє — спеціальне відомство. В Україні таким відомством є Міністерство закордонних справ. Із проголошенням України незалежною державою зросла й роль вітчизняної дипломатії. Нині (1997 р.) Україна має 32 посольства за кордоном, 44 держави мають свої посольства в Києві. Все це створює реальні передумови для формування політичного іміджу України на міжнародній арені, організації дипломатичної служби відповідно до норм і стандартів сучасної цивілізації.

Курс сучасної зовнішньої політики України має визначені орієнтири і конкретний механізм їх послідовної реалізації. Його основними напрямками є налагодження економічних і політичних зв'язків з найбільш розвиненими країнами світу, поступове входження до європейських політичних та економічних структур; постійний розвиток рівноправних, взаємовигідних від-

носин із державами колишнього Радянського Союзу; економічні та політичні зв'язки з країнами Латинської Америки, Азії та Африки; контакти з етнічними українцями та вихідцями з України. Отже, зовнішня політика України стає передбачуваною. Світ поступово переконується в її можливостях і прагматизмі.

Міжнародні організації та розвиток міжнародних відносин

Сучасний світ — багатоманітний, динамічний і суперечливий. Це світ складних альтернатив, тривог і надій, де міжнародним організаціям належить велика роль. Вони володіють значними компетенціями і можуть забезпечити співробітництво держав із широкого кола питань.

Міжнародні організації виникли в середині XIX ст., і до кінця століття їхня діяльність досягла рівня, який дав підстави говорити про них як про важливі центри міжнародного життя. Першими діючими міжнародними організаціями були організації неполітичного характеру. Першу постійно діючу міжнародну політичну організацію — Лігу Націй було створено 1919 р. Її статут, розроблений на Паризькій мирній конференції, став компонентом Версальського мирного договору 1919 р. Офіційною метою Ліги Націй, яка діяла до 1946 р., було підтримання міжнародного миру та безпеки.

Важливим етапом в історії міжнародних організацій було утворення Організації Об'єднаних Націй. У червні 1945 р. на конференції в Сан-Франциско було підписано Статут ООН — першої політичної універсальної організації з підтримання міжнародного миру та безпеки, заснованої на принципі колективної безпеки. Одночасно з ООН було утворено міжнародні організації, що одержали назву спеціалізованих установ, зв'язаних з ООН спеціальними угодами. Це Продовольча й сільськогосподарська організація ООН (ФАО), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ) та ін. Продовжували існування давні та виникли нові регіональні організації з підтримання миру та безпеки: Організація американських держав (ОАД), Ліга арабських держав (ЛАД), Організація африканської єдності (ОАЄ), Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Організація договору Південно-Східної Азії (СЕАТО), Організація Центрального договору (СЕНТО) та ін.

У науковій літературі щодо поняття «міжнародна органі-

зація» даються різні визначення. Не вдаючись до виявлення суті розбіжностей цих визначень, варто звернути увагу на загальні ознаки (елементи) цього поняття: договірна основа, наявність певних цілей; відповідна організаційна структура; самостійні права та обов'язки; утворення згідно з міжнародним правом.

Міжнародна (міждержавна) організація — це об'єднання держав, утворене на основі міжнародного договору для досягнення певних цілей, що мають відповідну систему постійно діючих органів, володіють міжнародною правосуб'єктністю та утворені згідно з міжнародним правом.

Класифікація міжнародних організацій може здійснюватися за різними ознаками: за юридичною природою; за масштабом діяльності; за предметом діяльності; за соціально-економічною сутністю держав, що є членами міжнародної організації.

Однією з важливих універсальних засад діяльності міжнародних організацій є поширення інформації:

1) кожна організація публікує серії документів щодо її структури, цілей і основних напрямів діяльності;

2) організація публікує спеціальні матеріали, доповіді, огляди, реферати з актуальних питань міжнародних відносин, підготовка яких служить одним із видів діяльності організації з керівництва міжнародним співробітництвом держав у конкретних галузях. Міжнародні організації застосовують різні санкції щодо дотримання норм міжнародного права.

Своєрідність міжнародних організацій як суб'єктів міжнародного права виявляється насамперед у відсутності в міжнародній організації такої властивості, як суверенітет. Права міжнародних організацій і повноваження їхніх вищих органів своєю юридичною природою відрізняються від суверенних прав держави та її вищих органів. Вони мають договірне походження і є результатом узгодженості волі суверенних держав — ініціаторів утворення міжнародних організацій.

Для міжнародних організацій як суб'єктів міжнародного права, на відміну від суверенних держав, не є необхідним володіння територією й населенням та здійснення територіального верховенства.

Привілеї та імунітети міжнародних організацій та їх посадових осіб — новий інститут міжнародного права, поява якого визначається розвитком самих міжнародних організацій, набуттям ними міжнародної правосуб'єктності, розширенням їхніх компетенцій та повноважень. Своє формальне закріплення при-

нцип надання міжнародним організаціям та їх посадовим особам привілеїв та імунітетів одержав уперше в Статуті Ліги Націй. Привілеї та імунітети міжнародних організацій мають функціональний характер, тобто діють тоді, коли посадова особа виконує свої службові обов'язки.

Процес розвитку міжнародних політичних організацій тісно пов'язаний зі співвідношенням політичних сил на міжнародній арені. Тому міжнародні політичні організації стали саме тими структурами, в яких сконцентровано інтереси різних політичних сил, які мають на меті активний вплив на проблеми економічного, територіального та військового характеру. Тому в центрі світового суспільно-політичного розвитку перебуває Організація Об'єднаних Націй. Україна, яка з-поміж перших держав підписала Статут ООН, упродовж усього терміну існування цієї організації бере активну участь у її діяльності. Нині Україна задіяна у військових операціях із підтримання миру. Сумлінно виконують свої обов'язки також українські цивільні поліцейські спостерігачі. Українські делегації наполегливо працюють у комітетах і на пленарних засіданнях Генеральної Асамблеї ООН, головою якої у 1997 р. було обрано Міністра закордонних справ України Г. Удовенка.

Цілі ООН і принципи її діяльності відображено в преамбулі та ст. 1—2 Статуту. Цілями ООН є: підтримання міцного міжнародного миру та безпеки, розвиток дружніх відносин між націями; розвиток міжнародного економічного, соціального, культурного й гуманітарного співробітництва; погодження дій держав у досягненні цих спільних цілей (ст. 1 Статуту). Членами Організації Об'єднаних Націй є суверенні держави, що утворили Організацію, а також прийняті до неї згодом. Організація Об'єднаних Націй виконує свої функції через створені нею органи: Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Економічну і Соціальну Раду, Раду з опіки, Секретаріат і Міжнародний Суд (ст. 7). Генеральна Асамблея має право обговорювати питання в межах Статуту або функцій будь-якого органу ООН і давати відповідні рекомендації. Рада Безпеки несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки (ст. 24). Рішення Ради Безпеки вважаються схваленими, коли за них подано голоси 8 членів із 15, в тому числі всіх 5 постійних членів (Росії, США, Великобританії, Франції, Китаю). У випадках загрози миру, порушень миру або актів агресії Рада Безпеки має право використовувати збройні сили держав — членів ООН, надані в її розпорядження. Економічна і Соціальна Рада ООН здійснюють свої функції в царині економічного й соціального співробітництва під керівництвом Генеральної

Асамблеї. Рада з опіки покликана слідкувати за здійсненням державами, що управляють підопічними територіями, основних завдань системи міжнародної опіки. Міжнародний Суд — головний судовий орган ООН. Секретаріат ООН складається з Генерального секретаря і персоналу міжнародних посадових осіб. ООН має 17 спеціалізованих установ. Штаб-квартира ООН розташована в Нью-Йорку. Офіційні мови Організації — англійська, французька, іспанська, російська й китайська. До складу ООН нині входять 186 держав-членів.

Спеціалізовані установи являють собою не органи ООН, а самостійні міжнародні організації, зв'язані з нею угодами, що визначають умови співробітництва їх з ООН. До спеціалізованих організацій належать: Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Всесвітній поштовий союз, Всесвітня організація інтелектуальної власності та ін. Взаємовідносини спеціалізованих установ ООН визначаються Статутом ООН, статутами спеціалізованих установ, угодами спеціалізованих установ з ООН. Вищі органи спеціалізованих установ складаються з усіх держав-членів. У різних міжнародних організаціях вони мають неоднакові найменування: Конгрес, Генеральна конференція, Повноважна конференція, Асамблея і т. д. Вищі органи визначають загальну політику установи, розробляють рекомендації державам-членам, періодично переглядають установчі акти, схвалюють тексти міжнародних конвенцій з питань, що належать до сфери діяльності відповідних спеціалізованих установ. Зараз Україна, як співзасновник Організації Об'єднаних Націй, є членом 20 її організацій, а також 60 постійних або тимчасових органів.

Діяльність спеціалізованих установ ООН пов'язана насамперед із вирішенням глобальних проблем: встановлення рівноваги між національними, регіональними й загальнолюдськими інтересами, здійснення заходів довіри, розширення міжнародного співробітництва. Показовою щодо цього є діяльність Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), створеної 1946 р. Україна стала її членом 1954 р. Завдання ЮНЕСКО — розвивати міжнародне співробітництво в царині освіти, науки і культури з метою сприяння досягненню міцного миру і підвищення добробуту народів. Для виконання цих завдань у межах ЮНЕСКО проводяться міжнародні конференції, наради, симпозіуми, надається допомога країнам у створенні навчальних і навчально-дослідних установ, ведеться інформаційна, статистична і видавнича діяльність, здійснюється співробітництво з понад 400 міжнародними організаціями. Основні органи ЮНЕСКО: Генеральна кон-

ференція — вищий орган, що збирається на свої сесії раз на два роки, визначає напрями й загальну лінію діяльності організації; Виконавчий комітет, до якого входять 45 держав-членів; Секретаріат на чолі з Генеральним директором. Місцеперебування ЮНЕСКО — місто Париж.

У системі міжнародних політичних організацій помітне місце посідають регіональні та групові організації. Так, Організація солідарності народів Азії та Африки (ОСНАА), відповідно до Статуту (1974 р.) проводить роботу в справі об'єднання зусиль народів названих континентів у боротьбі за економічний, соціальний і культурний розвиток. Штаб-квартира ОСНАА — місто Каїр.

Серед групових міжнародних організацій слід вирізнити Організацію Північноатлантичного договору (НАТО), створену з ініціативи США у квітні 1949 р. До неї належать 16 держав — США, Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Канада, Італія, Португалія, Норвегія, Данія, Ісландія, Туреччина, Іспанія, Греція, ФРН. Відповідно до установчого акта, НАТО було утворено з метою об'єднання зусиль для колективної оборони своїх країн. Вищі органи НАТО — сесії Ради та Комітет військового планування. Штаб-квартира — місто Брюссель.

На сучасному етапі в діяльності НАТО відбуваються істотні зрушення. Вони пов'язані зі зміною стратегічної концепції альянсу — відмови від конфронтаційних підходів, оскільки не існує загрози зі Сходу. Наголос зроблено на політичний аспект діяльності. Безпека НАТО планується на рівні мінімальної оборони, розвитку клімату довіри в Європі та поза її межами. У військовій сфері акцент зроблено на скорочення ядерних і звичайних озброєнь, спрямування зусиль на розвиток відносин партнерства в ім'я миру в Центральній і Східній Європі. Україна також приєдналася до цієї програми та бере участь у конкретних планах.

Наприкінці 1991 р. з'явилася нова міжнародна організація — Співдружність Незалежних Держав (СНД). Ініціаторами її утворення виступили Білорусь, Росія та Україна. 8 грудня вони уклали в Мінську договір про утворення СНД. 21 грудня в Алма-Аті 11 керівників колишніх радянських союзних республік підписали протокол до Договору, який зафіксував, що Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменистан і Україна утворили Співдружність Незалежних Держав. Одна з головних цілей СНД — збереження й подальше зміцнення відносин дружби, добросусідства і взаємовигідного співробітництва.

Процес становлення й розвитку міжнародних організацій характеризується докорінними змінами у співвідношенні

політичних сил на міжнародній арені. Вони визначають напрями глобального політичного процесу кінця ХХ ст. Світове співтовариство вступає на шлях формування нових міжнародних форм співробітництва. І це цілком закономірно, оскільки людство має вирішувати важливі проблеми, пов'язані з виживанням і подальшим співіснуванням. Тому й зовнішньополітична діяльність України спрямована на розширення участі в діяльності міжнародних організацій і насамперед ООН. Заглиблюючись у сферу інтеграційних процесів, Україна бере безпосередню участь у формуванні нового світового порядку.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Назвіть найвизначніших представників світової політичної думки, котрі звертались у своїй творчості до проблем міжнародної політики. Проаналізуйте й зіставте їхні підходи.

Здійснивши екскурс в історію, спробуйте сформулювати основні причини виникнення міжнародних конфліктів і воєн. Які міжнародні організації входять до структури ООН? Охарактеризуйте напрями їхньої діяльності.

З чим пов'язані та в чому полягають кардинальні зміни в міжнародній політиці кінця ХХ ст.?

Визначте основні тенденції та форми розвитку сучасних міжнародних відносин.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Війна як наслідок неорганізованих міжнародних відносин.

Школа «політичного реалізму» та її вплив на розвиток міжнародної політики.

«Новий світовий порядок» як система сучасних і майбутніх міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

Аппатов С.П. Новое политическое мышление и современные международные отношения: анализ современной политологии. — Одесса, 1991.

Мироненко А.Н. Проблемы ядерного века и пути их решения. — К., 1989.

- Основные сведения об Организации Объединенных Наций. — М., 1995.
- Печчи А.* Человеческие качества. — М., 1990.
- Права людини. Міжнародні договори України. — К., 1992.
- Рябов С.Г.* Теорія міжнародної політики // Політологічні читання. — 1995. — № 1.
- Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1986—1990 рр. — К., 1993.
- Хантінгтон С.* Зіткнення цивілізацій? // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 1—2.
- Циганков П.А.* Міжнародні відносини як особливий різновид суспільних відносин // Політологічні читання. — 1992. — № 2.
- Ясперс К.* Будущий мировой порядок // Век XX и мир. — 1990. — № 9.

УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Геополітика як політологічна концепція, що вбачає в політиці держави визначальну роль географічних чинників, за глобальних політичних змін, які гостро постали на зламі ХХ—ХХІ ст., набуває нового значення і змісту. Це пов'язано насамперед із невідповідністю реаліям традиційних моделей реалізації державно-політичних прагнень. Просторове розташування України, розміри її території, чисельність її населення, природні ресурси в поєднанні з її потенційними можливостями в науковій, економічній та інших сферах суспільного життя дають їй змогу і право мати статус великої європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією.

Україна на тлі глобальних політичних трансформацій

Останнє десятиріччя ХХ ст. ввійде в історію вельми суттєвими геополітичними змінами. Серед нових політичних реалій — творення Української незалежної держави з-поміж інших країн пострадянського простору.

Передумовами глобальних зрушень на континенті були: подолання військово-політичного протиборства Схід — Захід, падіння комунізму і переорієнтація низки держав на засади цінностей західної демократії. Внаслідок цих подій світ із двополосного, чітко розмежованого поступово набирає обрисів багатополосного, взаємозалежного, зростають взаємовпливи держав і народів. Тісно пов'язані між собою процеси подолання розколу Європи й Німеччини, ослаблення полюса сили, що його уособлювала Москва, та самовизначення народів східноєвропейських держав і національно-державного волевиявлення народів колишнього Радянського Союзу. На Сході припинили існування воєнно-політичний блок країн Варшавського Договору, Рада Економічної Взаємодопомоги та СРСР як світова наддержава.

Поява на політичній карті світу незалежної України започаткувала глобальні трансформації не лише в даному регіоні. Досягнення суверенного статусу Українською державою, за визначенням американського політолога З. Бжезінського, є

однією з найвідчутніших геополітичних подій ХХ ст. Ставши незалежною, Україна, за оцінкою вченого, створила можливість для самої Росії — як держави і нації — стати, нарешті, демократичною та європейською. Був час, коли на Заході дехто вважав за потрібне робити вибір між Україною та Росією. Але згодом усі, а надто в Західній Європі та США, зрозуміли, що добрі відносини і з однією, і з іншою країною лише сприятимуть стабільності в Європі. Виваженість зовнішньої політики України, її миролюбні засади, мирний характер перетворень у суспільстві підвищують рівень безпеки на континенті та сприяють становленню дівіших відносин України з європейською сім'єю народів. Відбуваються одночасні різновекторні, досить суттєві й далекосяжні за наслідками події.

До глобальних трансформацій слід віднести не лише появу у світовому співтоваристві нових політичних одиниць, у тому числі 52-мільйонної України, а й руйнацію довготривалого російського домінування на контрольованому нею просторі. Аналітики західного світу практично однастайні у визначенні ролі України як «детонатора» у зруйнуванні такої сили, якою був СРСР. Так, американський політик і вчений Д. Мойніхен найсуттєвішим чинником розвалу Радянського Союзу вважає «небажання слов'янської України продовжувати жити в режимі домінування слов'янської Росії».

Віднині Україна після тривалого періоду перебування у складі Російської імперії, а потім СРСР, коли вона могла дивитися на світ лише крізь «московські окуляри», почала активно реалізовувати свій шанс безпосередньо прилучитися до міжнародного співтовариства як його повноправний суб'єкт. Підписанням Україною на початку 1992 р. гельсінського Підсумкового акта було увінчано самовизначення й визнання державності українського народу іншими країнами. Водночас це стало початком нормальної діяльності України в європейських структурах як рівноправного партнера.

Наведені факти, і не лише вони, свідчать про наявність глобальних трансформацій. За цих умов варто звернути увагу й на те, що у свідомості, світосприйнятті, політичній позиції та суспільній поведінці десятків і сотень мільйонів людей континенту і світу відбувається еволюція поглядів, моральних орієнтирів і спонукальних мотивів. Головним принципом змін можна назвати демонтаж конфронтаційних підходів і рецидивів старого політичного мислення. Останнє десятиріччя ХХ ст. покликане було стати етапним періодом, який визначить розвиток Європейського континенту на роки й десятиріччя вперед. За всієї невизначеності майбутнього, з твердим переко-

нанням слід наголосити, що Європа і світ перебувають на перехідному етапі розвитку. Нині закладаються підвалини тих нових відносин, того становища, яке стане визначальним, якщо не вирішальним, для майбутньої долі континенту.

Після стрімкого краху соціалізму східноєвропейські країни докорінно змінили систему зовнішньополітичних пріоритетів. Якщо до середини 1990 р. це коло країн виявляло певну стриманість у розвитку відносин із Заходом, то надалі вони «повернулися обличчям» до ЄС, НАТО. Відтоді припинилися зовнішньополітичні взаємні консультації країн східного блоку, незважаючи на стурбованість СРСР питаннями безпеки; уряди Польщі, Угорщини, Чехо-Словаччини дистанціювалися від Москви. Кремль сподівався, що союзники з ОВД заперечуватимуть входження об'єднаної Німеччини до НАТО, але саме у Варшаві та Празі недвозначно підтримали таке рішення. Підкреслимо, що входження НДР до складу ФРН як завершальний процес самоідентифікації німецького народу спонукав до завершення політичного вибору країн Центральної та Східної Європи на користь західної системи демократії.

Суттєвими в цей час поряд з іншими стають власні геополітичні чинники новоутворених держав і країн Центральної та Східної Європи, що самовизначилися в соціально-політичному розвитку. Складові нового геополітичного становища та оточення стають для цього кола країн інструментом пошуку й забезпечення національних інтересів.

Новим і природним явищем геополітичного становища Європи постала об'єднана Німеччина. Змінюючи систему ціннісних орієнтацій, центрально- і східноєвропейські країни почали розглядати Західну Європу, зокрема об'єднану Німеччину, як жаданого партнера та вагомий чинник міжнародної політики. Водночас голос ФРН у ЄС на «східному напрямі» — це те, що вирізняє позицію Бонна в європейській спільноті.

Нині політичні еліти демократичних держав Заходу, а також молоді демократії та новоявлених країн пострадянського простору ведуть пошук ефективних зовнішньополітичних програм, воєнно-стратегічної рівноваги, які відкрили б нові можливості для реалізації національних інтересів і завдань національної безпеки.

Європейські країни, а з ними й Україна, на початку 90-х рр. повернулися до природного стану, коли суттєвими чинниками формування міжнародних відносин були геополітичні фактори — територія, матеріальні ресурси, національна структура населення, а також національно-релігійні характеристики, що діяли протягом багатьох століть. Саме вони стали обґрунтуванням націо-

нальних інтересів, коаліційних і військово-політичних союзів тощо.

Для України, яка впродовж своєї історії перебувала в центрі геополітичних інтересів кількох наддержав, зовнішньополітичний вибір має не тільки внутрішню, а й міжнародну вагу. Стратегічна мета нашої країни полягає в інтеграції до європейських та євроатлантичних структур. За умов збереження багатовекторності зовнішньої політики України принциповий європейський вибір обумовлюється не сьогоденною кон'юктурою, а національними інтересами. Об'єднана Європа вже перебрала на себе частину відповідальності за становлення України як стабільної демократичної держави. Пріоритетним тепер стає набуття повноправного членства у Європейському Союзі, який, певно, визначатиме образ Європи ХХІ ст. Такий стратегічний курс має усунути вагання потенційних партнерів, пов'язані з «невизначеністю» і «непередбачуваністю» України.

Розширення ЄС через низку причин поки що перебуває в затінку розширення НАТО. Проте стратегічні інтереси України, а також досвід Польщі, країн Балтії та інших країн Центральної та Східної Європи свідчать про необхідність суттєвої активізації участі нашої країни саме в розширенні ЄС.

З огляду на зростаючу взаємозалежність світу в ракетно-ядерну епоху попереднє одностороннє розуміння безпеки як винятково військово-стратегічної проблеми стає надбанням минулого. Безпека нині має багатокomпонентний характер. При цьому суто військові, зовнішньополітичні, аспекти безпеки вже не є визначальними для держави чи нації, яка існує в системі складних взаємовідносин глобального й регіонального рівнів. Безпека кожної країни має й конкретно-історичний характер, вона детермінована як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, залежить від наявності надійних партнерів і консолідуваної політики влади.

Стосовно регіону Центральної та Східної Європи конкретно-історичні питання безпеки мають безпосереднє відношення до трансформацій у значно ширших масштабах, аніж власні соціально-економічні перетворення. Історично склалися дві лінії: суперництво між Росією та Заходом і взаємодія їх у розбудові Європи. Якщо Росія чи СРСР поставали полюсом сили на Сході, то на Заході континенту таким полюсом здебільшого виступала Німеччина. Тривалий період східноєвропейські країни були проміжним простором, «санітарним кордоном» або сферою поділу впливу сильніших сусідніх імперій, об'єднань.

Отже, досить суттєвим геополітичним фактором постає зняття з політичного порядку денного німецького питання, що є однією з головних ознак нової етапу історичного розвитку

Європи. Віднині мирний порядок на континенті має будуватися на природній основі, до якої, крім інших змін, належить вихід на політичну арену України як суб'єкта міжнародних відносин та наявність у центрі Європи єдиної могутньої, стабільної та впливової німецької держави. Якщо для України, як, власне, і для інших країн молодого демократії, проблеми нового державотворення, економічного зростання, подолання кризи постають пріоритетними під будь-яким кутом зору, то для Німеччини ці проблеми не мають такої гостроти, а економічні досягнення є привабливим чинником для її сусідів.

За таких кардинальних змін інтересам безпеки відповідають: розширення політичного діалогу, зниження рівня озброєнь, подолання регіональних воєнних конфліктів та ін. Важливу роль має відіграти зростання довіри між країнами молодого демократії та іншими державами континенту і світу, створення нової надійної системи колективної безпеки.

Україна в загальноєвропейському політичному процесі

Для суверенної України, держав Центральної та Східної Європи важливим геополітичним чинником є загальноєвропейський процес, входження до європейського і світового загалу на засадах цінностей західної демократії. Цьому підпорядковані зовнішньополітичні пріоритети, налагодження принципово нових дво- та багатосторонніх відносин, а також відповідна внутрішня трансформація. Наріжним каменем цього процесу є положення Підсумкового акта про відсутність територіальних претензій один до одного всіх учасників ОБСЄ, а також про непорушність кордонів, що склалися історично. На відміну від деяких інших країн, Україна не заперечує легітимності своїх кордонів, жодна політична сила не висуває територіальних претензій до наших сусідів. Розширення відносин Києва з більшістю європейських і міжнародних організацій має не лише дружній, а й передбачуваний характер.

Принципово важливим новим виміром геополітичного становища в Центральній і Східній Європі та в ширших межах стало добровільно взяте перед міжнародним співтовариством Україною і виконане нею зобов'язання про без'ядерний статус держави. Вивезення і знищення в 1996 р. третього за розмірами ядерного арсеналу світу, що був успадкований від СРСР, значно підвищує межу безпеки всіх країн континенту. Це безпрецедентне явище світової практики, воно є внеском

України в безпеку кожної держави, людської спільноти взагалі.

У середині 90-х рр. наш континент став безпечнішим, ніж раніше, оскільки зник ризик великої глобальної війни. Але тепер він є менш стабільним. Подолання конфронтації комунізм — капіталізм змінилося локальним протистоянням політичних сил, міжнаціональним суперництвом і етнічною напруженістю в регіонах Європи з однією суттєвою різницею: на Сході вони мають загрозливий характер, на Заході кидають виклик європейській економічній і політичній інтеграції.

Війни, що спалахнули в колишній Югославії та на теренах колишнього СРСР, нестабільність у Європі — це вияв антидемократичної, антизахідної ідеології, заперечення її цінностей. Тому інтересам прискорення перехідного періоду повинен прислужитися, власне, демократичний характер розвитку.

Чинником, що ускладнює взаємодію, є збільшення числа суб'єктів зовнішньополітичної діяльності у Центральній та Східній Європі. Це поряд з іншими чинниками привело до порушення балансу сил країн регіону, посилило позиції провідних держав Заходу. Не дивно, що загальною спрямованістю більшості країн, які постали на руїнах східного блоку, є потяг до взаємодії з Європейським Союзом, намагання якомога швидше прикритися «парасолькою НАТО». Цю прагматичність можна зрозуміти — адже в Західній Європі знаходяться такі впливові економічні й військово-політичні організації, як ЄС, НАТО, Рада Європи та ін.

Держави Заходу схвалюють бажання східноєвропейських країн брати участь в європейських інтеграційних процесах, але підтримують не пряму участь, а перехідні форми. Так, спеціальна угода про асоціацію з ЄС 1991 р. передбачає пільги Польщі, Угорщині й тодішній Чехо-Словаччині в торгівлі. Згодом такий статус отримали Болгарія, Румунія та інші країни. В 1994 р. було підписано угоду про співробітництво з Україною. Хоча ця угода й не надає статусу асоційованого членства, вона сприяє розширенню взаємодії обох сторін.

Щоправда, перспектива інтеграції східноєвропейських країн до західних структур не настільки близька, як сподівалися раніше. Для вступу до Європейського Союзу доведеться подолати дуже високий «поріг», який буде ще вищим для пострадянських держав. Один із перехідних варіантів — створення спеціальних структур, наближених до західних організацій, що уможливило б ведення діалогу, консультацій без негайного прийняття повноправними членами східних держав. До таких структур належить, зокрема, Рада північноатлантичного спів-

робітництва, створена наприкінці 1991 р. Практика регулярних консультацій у рамках ЄС передбачає проведення зустрічей на рівні його керівництва та міністрів закордонних справ і оборони країн молоді демократії.

Для сучасної України особливо важливим є регіон Центральної та Східної Європи, відповідні об'єднання країн цієї частини континенту. Вже кілька років Українська держава докладает чимало зусиль для розширення стосунків у рамках Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ). Важливим зрушенням на цьому напрямі стало набуття нашою державою 1996 р. статусу повноправного члена ЦЕІ. Це — підсумок чотирьох років напруженої роботи нашої дипломатії, відчутний крок до реалізації стратегічної мети — вступу до ЄС, інтегрування України в європейський економічний простір, оскільки учасниками цього об'єднання є члени ЄС та асоційовані держави. Саме тому 1996—1997 рр. характеризувалися активною участю України в міжурядових заходах, що відбувалися в рамках ЦЕІ.

Останніми роками чіткіше визначилася позиція України у стосунках з СНД. Суттєвим для самої Співдружності та Європи в цілому є те, що Україна заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права. Це, як відомо, не зовсім влаштувало Москву. Однак такий підхід, власне, і вирізняє позицію Києва.

Привабливою, на думку багатьох східноєвропейських політиків, є концепція розширення блоку НАТО на Схід, насамперед за рахунок Польщі, Угорщини й Чехії. Таким планам чинився опір із різних напрямів. Так, у Парижі не погоджувалися, щоб «парасолька НАТО» прикривала Угорщину та ігнорувала Румунію. Італія наполягала на включенні до НАТО Словенії. Для Туреччини перспектива членства Болгарії в Північноатлантичному блоці, на додачу до традиційно недружньої православної Греції, теж не є привабливою. У США та Росії спершу досить несхвально поставилися до цих пропозицій. А Бонн побоювався, що розширення НАТО може навіть зруйнувати блок.

За останні роки у сфері взаємин країн молоді демократії з НАТО сталася значна еволюція. У НАТО вже схвалено рішення про розширення альянсу на схід, з урахуванням позицій Вашингтона і Москви. Керівництво блоку вирішило паралельно з розширенням союзу встановити тісні стосунки з Росією.

За останні шість років НАТО зосередив діяльність на запобіганні конфліктам і врегулюванні криз, а не на підготовці можливих широкимасштабних воєнних операцій. Слов'янськ, ча-

прям змін Північноатлантичного альянсу визначається посиленням його політичної ролі та зростанням внеску разом з іншими міжнародними організаціями у справу збереження безпеки і стабільності, від яких залежить майбутнє НАТО.

Надто важливим і показовим, під кутом зору трансформації НАТО, є підвищення ролі альянсу в подоланні кризових ситуацій та миротворча діяльність. Це було яскраво продемонстровано підтримкою зусиль ООН з боку альянсу щодо приборкання агресії Іраку в 1990 р., а також діями НАТО і країн — не членів альянсу з налагодження миру в колишній Югославії. В миротворчих операціях брали участь і військовослужбовці українського батальйону. Завдяки міжнародній співпраці, згідно з мандатом ООН, було досягнуто миру в Боснії та Герцеговині.

Практика 90-х років свідчить, що Північноатлантичний альянс зацікавлений у співробітництві з Росією, Україною та іншими державами СНД.

Україна, зі свого боку, може обстоювати умови приєднання до НАТО нових членів, наприклад, нерозміщення ядерних арсеналів на нових територіях чи навіть розширенням без'ядерного «коридору». За таких підходів можна апелювати до держав Заходу, до безпосередніх сусідів. Власне, у НАТО такий підхід знаходить розуміння. Це підтверджено в заяві НАТО про відсутність «планів і намірів та причин» розміщення в країнах-претендентах ядерної зброї.

Важлива подія у відносинах Україна — НАТО сталася 7 травня 1997 р. У Києві було відкрито Інформаційний центр НАТО. До речі, це перший такий центр у країні, що не входить до альянсу. Він покликаний оперативно надавати достовірну поточну та узагальнюючу інформацію про справи в НАТО.

З відкриттям Інформаційного центру НАТО почалася структуризація відносин по лінії Київ — Брюссель. Зацікавленість сторін формуватиме стосунки, що їх офіційні особи називають особливим партнерством, яке визнає міжнародну вагомість України та її безперечний потенціал у європейській безпеці. Підготовка підписання майбутнього документа Україна — НАТО перейшло у практичну площину. 29 травня 1997 р. в Сінтері (Португалія) парафровано Хартію про особливе партнерство НАТО з Україною. На цій церемонії були присутні міністри всіх 16 країн — членів НАТО, які брали участь у засіданні Північноатлантичної Ради. Президент України та глави держав і урядів блоку підписали Хартію про особливе партнерство на саміті НАТО в Мадриді в липні того ж року.

НАТО обстоює принципи стабільності й недоторканності

кордонів держав-членів, гарантує їм територіальну цілісність. Такі засади альянсу дуже вагомі для нашої країни. Адже з боку окремих політичних сил сусідніх держав неодноразово висувалися певні територіальні претензії до України. Натомість НАТО визнає територіальну цілісність, кордони України та її демократичний вибір.

Україна, займаючи важливе місце в Європі, є одним із визначальних чинників нового геополітичного становища в цьому регіоні. Конкретний вклад нашої держави у справу безпеки полягає в тому, що вона не успадкувала «ядерного менталітету» СРСР, відмовилася від конфронтаційних підходів, усвідомила власну відповідальність за міжнародну безпеку. Цей виважений підхід засвідчили такі політико-правові акти, як Декларація 1990 р. про державний суверенітет, Основні напрями зовнішньої політики, схвалені 1993 р. Верховною Радою, а також Концепція національної безпеки України, прийнята на початку 1997 р.

Надзвичайно важливу роль для зміцнення стабільності та безпеки в регіоні відіграють Конституція України та підписання нових політико-правових документів нашої держави з безпосередніми сусідніми країнами. Основний Закон держави стає важелем консолідації суспільства, нарощування демократичних перетворень і ствердження територіальної цілісності України. Так, якщо впродовж досить тривалого часу відносини України з Росією лишалися центральним питанням політичного життя Києва і невирішеною проблемою національної зовнішньої політики, то підписання у травні 1997 р. широкомасштабного українсько-російського договору та інших документів знаменує формування якісно нових політико-правових засад відносин між двома найпотужнішими країнами на пострадянських теренах. Досягнуті домовленості унеможливлюють конфронтацію в міждержавних відносинах, піднімають рівень безпеки в регіоні та стабілізують новий геополітичний простір.

Україна впевнено розвиває відносини і з іншими колишніми республіками СРСР, а нині незалежними державами. Водночас Київ послідовно виступає проти перетворення СНД на конфедерацію чи федерацію нового типу, розглядаючи її як міждержавний форум для активного дво- та багатостороннього співробітництва, передусім економічного характеру. Україна тут виходить з історичних зв'язків, що склалися в колишньому Радянському Союзі, вбачає за доцільне переводити їх на належну політико-правову основу.

Не менш важливими для геополітичного становища є спільні зусилля України з іншими безпосередніми сусідями: наданням

українсько-польським відносинам характеру стратегічного партнерства, ратифікація україно-молдовського договору в 1996 р., підписання 1997 р. договорів із Білоруссю про державний кордон та з Румунією про відносини добросусідства і співробітництво. Вагомим внеском у зміцнення міжнародних відносин стало підписання лише в 1996 р. з сусідніми країнами понад 10 державних, 120 міжурядових і 30 міжвідомчих угод і документів. Тобто, Україна по всьому периметру своїх кордонів, у новому геополітичному просторі залагодила практично всі проблеми, встановлюючи партнерські й добросусідські відносини.

Особливість геополітичного становища України полягає в тому, що, будучи відкритою для інтеграції до Європи, вона, на відміну від інших країн Центральної та Східної Європи, змушена долати дві лінії поділу континенту, які виникли після другої світової війни. Перша з них — межа між країнами колишнього Варшавського Договору й рештою Європи, що розмивається і зникає. Друга — західний кордон колишнього СРСР, що часом сприймається як межа дуже неоднорідної та аморфної СНД, яка віддаляє Україну від її природних партнерів у Центральній та Східній Європі.

Україна послідовно інтегрується до загальноєвропейської спільноти і розглядає поглиблення інтеграційних процесів на континенті як необхідну передумову створення системи глобальної безпеки, утвердження нового геополітичного простору, що відповідатиме вимогам наступного століття. Із прийняттям нашої країни до Ради Європи, ЦЕІ та співпраці з іншими європейськими об'єднаннями з'явилися принципово нові можливості для застосування багатовікового досвіду демократичних держав Європи в практиці державного будівництва, сходження до цивілізаційного рівня розвитку. Україна зміцнила співробітництво і з такими впливовими міжнародними інституціями, як Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк і Європейський банк реконструкції та розвитку. Ініціатива НАТО «Партнерство заради миру» дала змогу Україні гнучко підійти до розвитку партнерства з Північноатлантичним альянсом, маючи з ним такий рівень співпраці, який відповідає її індивідуальним вимогам і можливостям. На часі розвиток стосунків особливого чи навіть привілейованого партнерства Україна — НАТО.

Аналіз конкретного геополітичного становища України та зовнішньополітичних кроків свідчить на користь нарощування зусиль до утвердження нашої держави в лоні європейських народів, у світовому співтоваристві. Вагомішими стали і здобутки української дипломатії. Це відбувається на зростанні

обсягів та якості стосунків і з близькими сусідами, і з країнами інших регіонів. Політичні зрушення спонукають до нарощування політико-правових засад у міждержавних відносинах, взаємовигідних торговельних та економічних зв'язків, співпраці в науці й техніці. Хоч і повільно, але зростає іноземні інвестиції. Провідні місця в цій сфері посідають капітали США, ФРН і Великобританії. Цьому сприяли як наполегливість державних лідерів і дипломатів, так і чинники економічного характеру.

Підсумовуючи розглянуті проблеми, можна зробити такі висновки.

1. Глобальні трансформації, започатковані на зламі 80—90-х рр., ще не завершилися. Врахування близьких і віддалених — як бажаних, так і небажаних, але потенційно можливих змін у регіоні й поза його межами вкрай важливе для України та інших країн Європи. Тому в інтересах нашої держави й континенту є зміцнення довіри, розширення політичного діалогу і співробітництва на дво- та багатосторонній основі в рамках загальноєвропейського процесу, заходи з подолання економічної кризи, дотримання загальнолюдських фундаментальних цінностей.

2. Конструктивними в діяльності урядових кіл, зовнішньополітичного відомства України, держав молоді демократії постають адаптація зовнішньополітичних засад, корекція стратегічних пріоритетів з урахуванням нових реалій, формування чітких критеріїв геополітичного й гео економічного становища, врахування складних умов перехідного періоду Європейського континенту.

3. Долаючи труднощі об'єктивного й суб'єктивного порядку, Україна успішно продовжує процес розширення своєї дипломатичної присутності у світі. Завдяки зробленому в 1991—1997 рр. вона набуває рис впливової європейської та світової держави, дедалі більше перетворюється на реального та активного суб'єкта міжнародних відносин.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Порівняйте геополітичні зрушення в Європі у 80-х і 90-х рр. Які геополітичні стратегії апробувалися щодо України провідними суб'єктами міжнародної політики в 90-х рр.?

Прослідкуйте відносини Росії та України після 1991 р. Які етапи окреслюються в цих стосунках, які проблеми постають перед сторонами?

Які чинники впливали і впливають на геополітичну орієнтацію сучасної України?

Як змінювалося ставлення світового співтовариства до сучасної України у 1990—1996 рр.?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Україна та СНД: проблеми й перспективи.

Україна та Балто-Чорноморська єдність: політичні підходи, дипломатичне закріплення.

Перспективи євразійської геополітичної стратегії сучасної України.

Україна і Росія: цивілізаційні, геополітичні та геокультурні відмінності.

ЛІТЕРАТУРА

Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ ст. Політичний аналіз. — К., 1995.

Гончаренко О. Поширення НАТО і Україна // Економічний часопис. — 1997. — № 4.

Грищенко Т. Геостратегія постбіополарності (Сучасні американські концепції та Україна) // Політична думка. — 1997. — № 1.

Держач А., Веретенников С., Ермолаєв А. Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути. — К., 1995.

Кононенко С. Новітня великодержавність // Політична думка. — 1997. — № 1.

Кудряченко А.І. Східна Європа на шляху змін. — К., 1990.

Кудряченко А.І. Європейська політика ФРН (1970—1991 рр.). — К., 1996.

Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств. — К., 1995.

Сікора І. Геополітична легітимація ролі України в новому світовому порядку // Політологічні читання. — 1994. — № 1.

Україна та міжнародне співтовариство // Політична думка. — 1993. — № 1.

Українська державність у ХХ ст. і історико-політичний аналіз. — К., 1996.

Шпорлюк Р. Російське питання й імперська експансія // Політична думка. — 1996. — № 3—4.

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА І НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ

Національна безпека і національні інтереси — дві взаємопов'язані суспільно-державні проблеми. Вони мають важливе значення для будь-якої людської спільності з огляду на необхідність ліквідації й попередження загроз, здатних позбавити людей матеріальних і духовних цінностей, та знаходження оптимальних способів прогресивного розвитку. Мета даної теми — з'ясувати особливості безпеки України в постконфронтаційний, перехідний період соціально-політичного розвитку на континенті, з'ясувати сутність національних інтересів України в нових геополітичних умовах, трансформації головних засад її соціально-економічного розвитку.

Основні виміри національної безпеки України

Безпека, її досягнення для будь-якої держави — складний багатогранний процес.

Національна безпека — державна політика, скерована на створення внутрішніх і міжнародних умов, сприятливих для збереження чи зміцнення життєво важливих національних цінностей; це стан, що забезпечує захищеність інтересів народу й держави, суспільства та кожного його громадянина.

Саме тому політика держави покликана відвести загрози правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суверенної національної держави в навколишньому світі.

Концептуальну основу національної стратегії у питаннях безпеки було закладено ще 1990 р. в Декларації про державний суверенітет України, окремі розділи якої присвячено зовнішній і внутрішній безпеці, а також міжнародним відносинам. У схваленій на початку 1997 р. Верховною Радою Концепції національної безпеки України вперше визначено напрями розгляду проблеми національної безпеки, загрози та заходи з відведення цих загроз. У сконцентрованому вигляді представлено офіційні погляди та ідеї щодо національної безпеки та оборони України. У створенні Концепції брали участь політики, які представляють усі гілки влади та політичні партії. Практично це означає, що згаданий документ фіксує консенсус політичних сил у найважливішій сфері суспільного та державного життя.

Надзвичайну роль для гарантування національної безпеки країни та її інтеграції до міжнародної системи безпеки відіграло прийняття Конституції України. В ній багато уваги приділяється національній безпеці та її складникам — безпеці державній, зокрема економічній, інформаційній, екологічній. Згідно з Конституцією засновано новий державний орган — Раду національної безпеки та оборони України, попередником якої була створена ще 1992 р. Рада національної безпеки при Президентові України. За роки існування ця Рада чимало зробила для розвитку та уточнення концепції національної безпеки України, нагромадила досвід у координації діяльності всіх силових структур, співпраці з Міністерством закордонних справ у формуванні зовнішньої політики. Важливим напрямом діяльності Ради стали моніторинг внутрішніх загроз національній безпеці та вирішення відповідних проблем внутрішньої політики, зокрема на основі взаємодії з Верховною Радою.

За умов зростаючої взаємозалежності світу в ракетно-ядерну епоху попереднє одомірене розуміння безпеки як виключно військово-стратегічної проблеми стає надбанням минулого. Зокрема, після ядерної аварії на Чорнобильській АЕС для неупереджених політиків і дослідників стала очевидною неподільність безпеки, яка повинна базуватися на взаємовигідній основі, з урахуванням не лише військових, а й політичних, економічних, екологічних, технологічних, гуманітарних та інших чинників. Національна безпека має тепер багатокomпонентний характер, за якого суто військові чи навіть зовнішньополітичні її аспекти вже не є домінуючими для держави чи нації, яка існує в системі складних взаємовідносин глобального й регіонального рівнів. Мінімізація загроз передбачає існування й функціонування військово-політичних, економічних, екологічних, соціокультурних та інших механізмів, що становлять систему національної безпеки та забезпечують захист населення як від небажаних зовнішніх і внутрішніх впливів, так і від протизаконних, антигуманних дій державних, урядових чи партійних структур.

Такий підхід істотно розширює традиційне тлумачення поняття «національна безпека» не лише за рахунок введення додаткових вимірів в економічній, екологічній, національно-культурній та інших сферах буття, а й за рахунок визначення безумовного примату прав і свобод людини над правами держави.

Подальша однозначна опора як промислово розвинених країн, так і країн, що розвиваються, на військову силу не лише не підвищує, а й істотно знижує рівень, между їхньої національної

безпеки. Подібний підхід підриває економічну могутність, конкурентоспроможність усього господарства держави, а також науку й культуру. І що особливо небезпечно, подібна одномірність підриває, власне, життєздатність людини, суспільства і планети в цілому.

Проблеми національної безпеки України багатоаспектні за своєю природою. Вони вбирають не лише загальні особливості, а й специфічні риси, що випливають із труднощів розвитку молодой багатонаціональної держави, яка перебуває на стадії становлення власної державності, а також із сукупності геополітичних, економічних, екологічних, соціокультурних особливостей країни та її найближчого оточення. Безпека кожної країни має конкретно-історичний характер, вона залежить від геополітичного становища, наявності надійних партнерів і консолідуючої політики влади. Багатовікова підлеглість України іншим державам пояснюється не в останню чергу й неконсолідованістю керівної еліти. Представники владних ешелонів попередньої доби існування Української держави суперничали й конфліктували між собою з питань зовнішньополітичних орієнтацій та пріоритетів. А тому зараз важливо, щоб розбіжності в підходах різних політичних партій і рухів не гальмували досягнення консенсусу з проблем національної безпеки, державотворення.

Нині (90-ті рр. ХХ ст.) проблеми національної безпеки України потребують формування повнокровної, відповідної до нагальних внутрішніх і зовнішніх потреб національної державності. Адже ефективна система національної безпеки передбачає наявність міцних державних інститутів, здатних гарантувати дотримання прав і свобод людини, захист населення від можливих загроз. Розбудова нового суспільства перебуває на початковій стадії. Незалежність України поки що вельми хистка, вона детермінована відсутністю адекватних державних можливостей та формуванням механізму гарантування національної безпеки. Суверенітет України інколи порушується втручанням у внутрішні справи з боку найближчих сусідів. Соборність нашої держави ставиться під сумнів окремими політичними силами з-за кордону, що заявляють про територіальні претензії до України. До того ж і розбудова демократичної, соціально-правової держави з розвиненим громадянським суспільством — справа довготривала й копітка. За цих умов надзвичайно важливим постає завдання вироблення головних засад концепції національної безпеки України. Конкретно-історичний підхід зумовлює формування чітких стратегічних і тактичних орієнтирів, що відрізняються від недавньої минувши-

ни. Наша держава враховує ті колосальні зміни, що сталися в Європі й світі на початку 90-х рр. До них ми відносимо: подолання наслідків «холодної війни», соціально-політичне самовизначення країн і народів Центральної та Східної Європи, об'єднання Німеччини й розвал ОВД, Радянського Союзу тощо. Завдяки цим величезним геополітичним зрушенням стало можливим подолання біполярного поділу Європи і світу. Поява на карті світу незалежної України є красномовним свідченням корінних змін на континенті. Дуже швидко відбувся процес визнання державної незалежності України. Так, понад 70 держав офіційно зробили протягом місяця після її проголошення, зокрема Росія, Польща й Німеччина. А вже протягом першого року понад 130 країн світу визнали державну самостійність України.

Розбудова якісно нових, рівноправних двосторонніх міждержавних відносин, а також розширення зв'язків України з більшістю європейських і міжнародних організацій світу має дружній і передбачуваний характер. Вже з перших кроків на шляху утвердження незалежної держави Україна проголосила, що не визнає війну як засіб вирішення міжнародних суперечок, не вважає жоден народ своїм ворогом і не має територіальних претензій до інших держав. Українська дипломатія нарощує зусилля в напрямі політичного та економічного практицизму і стратегічного партнерства. Навколо ліквідації ядерного арсеналу України точилися гострі дискусії й суперечки як у самій Україні, так і за її межами, мали місце й спекуляції. Проте без'ядерного статусу наша держава досягла на власних запропонованих умовах, а саме: приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава, отримавши гарантії безпеки й територіальної цілісності з боку США, Росії та інших членів ядерного клубу.

У постконфронтаційний період полюсом стабільності Європи залишається НАТО. Це реально завершена, перевірена часом система, здатна впливати на ситуацію безпеки на континенті. Полюс сил, що формується навколо Росії, поки що не набув життєздатної форми. Для України, як і для Росії, важливо не посилювати розбіжностей і можливого протистояння цих центрів впливу. В інтересах безпеки всіх країн, у тому числі й України, — нарощування співпраці з західноєвропейськими структурами, не протиставлення, а виваженість у стосунках із Росією та в межах СНД. Важливо, щоб перехідні процеси в Україні, Росії та в інших пострадянських країнах, як і в цілому у Східній Європі, привели до утворення стабільності й динамічної демократії, формування засад цивілізованого розвитку держави в інтересах громадянського суспільства.

Поширення сфери впливу НАТО на схід є вельми болючою проблемою для Росії. Вона сприймає це як перенесення «берлінського муру» на колишній радянсько-польський кордон. Українська держава, яка не заперечує проти розширення НАТО, має знаходити об'єктивні напрями співпраці з усім колом європейських країн, із регіональними їх об'єднаннями. Важливо з'ясувати, що справі зростання довіри, а потім і співпраці може прислужитися програма «Партнерство заради миру», яку НАТО разом із східноєвропейськими країнами, в тому числі і з Україною, здійснює з 1994 р. Розвиваючи дедалі активніше відносини з НАТО, Україна 1995 р. в рамках «Партнерства заради миру» підписала Індивідуальну програму співробітництва з цим альянсом.

Іншими кроками до стабільності та безпеки на континенті є скорочення озброєнь усіх видів. Зі свого боку Україна підтвердила власну відповідальність за виконання Договору про авіаційні збройні сили в Європі, підписавши 5 червня 1992 р. спеціальну угоду учасниць Договору про ОБСЄ. Цей Договір зменшує загрозу несподіваного нападу на Україну та завчасно підготовлених іззовні великомасштабних воєнних дій. Згідно з Договором наша держава в три етапи до кінця 1995 р. скоротила близько 2300 танків, 3000 бронемашин, 400 бойових літаків.

Актуальною є дієва співпраця в миротворчих акціях. До неї вже не один рік залучається Україна, цьому ж процесові підпорядковуються спільні військові навчання українських та північноатлантичних підрозділів. Необхідно з'ясувати позицію України щодо бажання стати нейтральною, позаблоковою державою. Але повного нейтралітету не може бути принципово. Це стосується всіх векторів зовнішньої політики України. Важливо показати конструктивізм України в СНД. Так, наша держава запропонувала укладення низки договорів із питань безпеки і співробітництва, ініціювала підписання 20 березня 1992 р. Декларації про незастосування сили або загрози силою у взаємовідносинах між державами — учасницями СНД. Вітаючи розвиток взаємовигідних економічних стосунків, Україна не схильна до утворення «слов'янського трикутника», формування військово-політичного союзу чи будь-яких наддержавних структур країн Співдружності. Така позиція визначається позаблоковим характером відносин України, її асоційованим членством у рамках СНД, економічною доцільністю.

Поряд із колективною системою безпеки Україна значне місце у своїй зовнішній політиці відводить чинникам двосторонніх взаємовідносин. У рамках цього виміру безпеки Украї-

ни особливе місце українською дипломатією, політиками відводиться відносинам з РФ, США, ФРН, з усіма країнами «сімки», з безпосередніми сусідами та іншими державами. Визначення пріоритетів, оптимальної моделі відносин із сусідами та загальновизнаними світовими лідерами може дати позитивний результат і сприяти досягненню необхідної безпеки та авторитету України в світі. Складність її відносин із Росією детермінована різними чинниками. Основними генераторами напруженості виступають ядерна проблема, розподіл Чорноморського флоту, а також різні підходи щодо СНД, правового статусу росіян в Україні тощо. Представники вищих ешелонів влади Росії постійно демонструють твердість і незмінність своїх намірів виступати з позицій наддержави, з глобальними претензіями на особливу роль, зокрема на Європейському континенті. Тому перед Україною постають завдання знаходження й формування оптимальних партнерських відносин з РФ, врівноважених стосунків у рамках СНД відповідно до інтересів власної безпеки, незворотності геополітичних змін, успішного розвитку держави.

Нинішня адміністрація США на практиці демонструє розуміння проблем безпеки України, готовність сприймати нас як європейську державу, стабільність якої впливатиме на європейську безпеку. А втім, позиція Білого дому однозначно схильна до стратегічної пріоритетності Росії для національних інтересів США. Не менш важливо повніше враховувати і протиріччя тенденцій інтервенціонізму та ізоляціонізму у США, де прихильниками цих ліній постають відповідно Білий дім та республіканська більшість у Конгресі. Отож, національній безпеці України відповідають партнерські, дружні відносини з Росією та реалізація стратегічної мети США щодо підключення держав молодого демократії, в тому числі й України, до загальноєвропейської інтеграції. Справі національної безпеки нашої держави покликані служити гнучка зовнішня політика, використання зручного і впливового геополітичного становища, запобігання впливові та можливій залежності від однієї держави чи навіть групи держав.

Національні інтереси України

Сучасний історичний розвиток ставить перед Україною завдання формування та усвідомлення національних інтересів як базових засад послідовної й цілеспрямованої політики. Історичному поступові, а не його гальмуванню, покликана служи-

ти державна внутрішня і зовнішня політика. Її ефективність буде відчутнішою тоді, коли вона ґрунтуватиметься на наукових засадах розробки стратегії й тактики та спиратися на національні інтереси. Адже в основі мотиваційної поведінки людей завжди лежать власні інтереси й потреби. З-поміж них вирізняють біологічні та соціальні інтереси, які мають економічний, соціальний, політичний, культурний та національний характер. Більшість потреб може реалізуватися лише в суспільстві через відповідну політику. Причому дію останньої не слід звужувати до дії лише класів і соціальних груп.

Для визначення національних інтересів Української держави потрібен науковий підхід, що враховує історичні, соціально-політичні та економіко-географічні чинники. Цьому має бути підпорядковане послідовне врахування істотних ознак української нації в її історичному розвитку. Вихідним є чітке розуміння сучасної української нації як відкритої поліетнічної спільності, що історично склалася на території України, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени — громадянами суверенної держави. Таке визначення охоплює і вузьке розуміння української нації як етнічно однорідної спільності людей української національності, що проживають в Україні, і широке — з включенням української діаспори. Перше визначення відображає переважно сферу відносин системи держава — громадянин, а друге — походження, виховання, культуру. Врахування обох визначень має братися до уваги для з'ясування конкретних національних інтересів кожної історичної доби. Такі засади щодо нації та формування і проведення незалежної національної політики дають змогу долати національну вузькість і обмеженість, створювати відповідні умови для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, де дотримуватимуться прав людини незалежно від її етнічного походження. За таких умов є всі підстави сподіватися на досягнення більш високого ступеня особистісного усвідомлення національних інтересів кожним громадянином України. Цей підхід є важливим і необхідним аспектом діяльності держави щодо обстоювання національних інтересів; він зумовлює і проведення відповідної політики, яка узгоджується з національною безпекою держави.

Національні інтереси — інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави, як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства в цілому.

Національні інтереси не тотожні інтересам націй тому, що

перші інтегрують інтереси всіх людей незалежно від національної приналежності, а другі — лише інтереси окремої нації. В Україні зараз проживає близько 100 націй, у кожній є власні інтереси. Але національні інтереси для всіх — це інтегруючий, єдиний фактор їх існування в новій державі, покращання умов соціального й політичного буття.

Процес формування й реалізації національних інтересів досить складний. Тут діє багато об'єктивних і суб'єктивних чинників. Це мають брати до уваги всі політичні партії, рухи, про це слід пам'ятати політикам і науковцям. Адже нинішнє молоде українське суспільство знаходиться у складному процесі формування. То яким же бути суспільству, до чого прагнути?

Стосовно цього народ України чітко визначився на основі національного загальнонародного консенсусу: незалежна, суверенна, соборна, демократична Україна. Її характерні риси — громадянське суспільство, демократична, соціальна, правова держава, економічний і політичний плюралізм, ідеологія та мораль, що базуються на національних і загальнолюдських цінностях, дотриманні прав людини. Жодна з політичних сил України не заперечує цих ціннісних орієнтирів. Саме тому вищезазначене становить національну мету і її доцільність, національну концепцію розвитку, платформу для національної згоди. Отже, в даному руслі і мають формуватися національні інтереси України. Чітке усвідомлення власних національних інтересів дасть змогу нашій державі узгоджувати їх з інтересами інших країн і народів, йти на компромісні рішення в тактичних питаннях, але не поступатися стратегічними й життєво важливими інтересами. Лише в такий спосіб можна запобігти небезпечній замкнутості на своїх проблемах, уникнути відверто егоїстичних підходів у відносинах з іншими державами. Національний егоїзм може надати лише деякі короточасні переваги, зате в подальшому — зумовити конфлікти і створити у стратегічному вимірі неабияку загрозу власним національним інтересам.

Системний підхід доводить, що національні інтереси постають не лише основою для функціонування всіх складових політичної системи, але й що ці національні інтереси формуються всіма її елементами. При цьому суттєво змінюються як роль політичної системи, так і її значення. Що стосується правової держави, то вона є скоріше формою громадянського суспільного договору, а не органом влади політичних партій, рухів. Саме така система (або її формування) робить окрему особу з її власними інтересами головною складовою воюючої політичної системи України.

Формування національних інтересів, їх реалізація — надто складний процес. Інтереси, особливо у молодих держав, досить тісно переплітаються з інтересами безпеки, загальними базовими цінностями — територіальної цілісності й політичного виживання, а також із правами людини — на свободу, справедливість, добробут тощо. З'ясування корінних національних інтересів, їх усвідомлення може бути здійснене через виведення останніх із базових цінностей суспільства, а також із параметрів внутрішнього й зовнішнього характеру. У будь-якому суспільстві інтереси людей бувають не тільки різними, а й протилежними. Однак суспільство в цілому може функціонувати лише за умови узгодження їх на основі національного компромісу й національної злагоди, чіткого визначення засад реалізації інтересів окремих людей через політичну боротьбу. В умовах правової держави це — широка демократія як одна з цивілізованих форм узгодження інтересів, що має свою завершеність у загальних, доцільно узгоджених національних інтересах.

Держава є головним елементом політичної системи, і саме вона покликана якнайточніше виражати національні інтереси, тобто інтереси всіх членів суспільства, вирішувати соціальні суперечності та забезпечувати права людини. Але, оскільки національні інтереси реалізуються державою через державні інтереси, то останні можуть мати самостійний характер як інтереси влади. У таких випадках вони не збігаються з національними інтересами. Інтереси уряду, відомств можуть бути відмінними, а то й суперечити національним інтересам. Уникнення цих протиріч служить врахування впливу базових цінностей суспільства на формування національних інтересів і цілей та можливості зворотного впливу. Для молодих держав такий взаємовплив характерний, наприклад, із появою певних зовнішніх і внутрішніх загроз безпеці суспільства. Країни, що знаходяться в процесі становлення своєї державності, надзвичайно рідко мають усталену соціальну й національно-етнічну структуру. Тому відповідним чином змінюються національні цінності, ієрархія їх значущості, стратегія та політика. Традиційні цінності — демократія, економічний і соціальний добробут тощо за небезпечних умов для держави поступаються місцем цінностям самозбереження, національної єдності, виживання та ін. Отже, національні інтереси, національні цілі та базові цінності, що відіграють найважливішу роль у політиці та стратегії в царині національної безпеки, створюють власну, досить складну систему. Цій системі, враховуючи навіть відповідну стабільність, традиціоналізм, історичні та етнографічні

фактори, притаманний і належний динамізм. Останній покликаний забезпечувати адаптацію системи національних інтересів і національної безпеки до змін міжнародного становища, масової свідомості та соціального буття громадян.

Для молодшої України національними інтересами постають раціональне державотворення і зміна суспільного ладу. В перехідний час досить різко загострюються суспільні проблеми й суперечності. У такій ситуації, певна річ, на перший план виходять державні інтереси, які не завжди збігаються з інтересами загальнонаціональними, а ще більші розбіжності є з інтересами особи. Найважливішим завданням для держави в системі національних інтересів — це подолання кризи, розвиток і підтримка процесів соціально-культурного й духовного відродження як засади національної державності українського народу. В нинішній конкретно-історичний період державні інтереси України збігаються із стратегічними завданнями щодо забезпечення ефективного функціонування суспільства, внутрішньої стабільності, соціальної злагоди, сприятливих міжнародних умов і колективної безпеки. Ці завдання випливають із політичної та економічної доцільності, одночасно вони постають і як національні інтереси України. Актуальним для влади є забезпечення запитів кожного члена суспільства, прав людини. За нинішніх умов будь-який уряд України ризикує втратити довіру і владу, якщо не віднайде оптимальних способів, форм і методів реалізації політики поєднання державних і особистих інтересів, а водночас — узгодження їх з національними інтересами нашої країни.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

З яких причин Україна відмовилася від ядерної зброї? Чи відповідає це національним інтересам України?

Чи достатньо для гарантування національної безпеки України її власних збройних сил?

Складіть перелік основних чинників і подразників національної безпеки України.

З яких складових постають національні інтереси сучасної України?

Вирізняйте етапи та особливості формування національних інтересів України.

Глобальні та регіональні аспекти національної безпеки України.
 Без'ядерний статус України: проблеми й перспективи.
 Діалектика національних інтересів та інтересів націй.

ЛІТЕРАТУРА

- Горбулін В.* Національна безпека України та міжнародна безпека // Політична думка. — 1997. — № 1.
- Кириченко В.* Національні інтереси: баланс компромісів, синтез доцільності // Віче. — 1992. — № 9.
- Концепція національної безпеки України // Розбудова держави. — 1997. — № 4.
- Кудряченко А.* Головні засади зовнішньої політики України // Віче. — 1996. — № 8.
- Литвиненко О.* Інформаційна безпека — складова національного суверенітету // Політика і час. — 1997. — № 4.
- Лісіцин Е.М.* Проблеми європейської безпеки // Спостерігач. — 1994. — № 2.
- Національна безпека України: історія і сучасність. — К., 1993.
- Нова Україна в новій Європі // Політика і час. — 1992. — № 2.
- Основні напрями зовнішньої політики України // Політика і час. — 1993. — № 11.
- Пирожков С.* Національні інтереси України: концепція безпеки і сучасні реалії геополітичної ситуації в Європі // Віче. — 1992. — № 11.
- Удовенко Г.Й.* Завдання зовнішньополітичної служби України на сучасному етапі // Політика і час. — 1995. — № 8.
- Україна і Росія в новому геополітичному просторі: аспекти взаємовідносин // Віче. — 1995. — № 7.

ПОЛІТИКА І ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

На межі XX—XXI ст. гостро постали проблеми забезпечення життєдіяльності людини, відвернення загрози світової ядерної війни, збереження довкілля і т. ін. Сучасна ситуація як ніколи потребує знання основних тенденцій світового соціального розвитку, і насамперед тих, які спричинили й поглиблюють кризу світової цивілізації. Тому завданнями нового осмислення сьогодення і майбутнього розвитку суспільства є врахування загальнолюдських інтересів, подолання військового протистояння, формування цілісної, взаємопов'язаної світової співдружності, гуманізація сучасної цивілізації. У вирішенні названих завдань не останню роль відіграє політика, котра дає змогу не лише фіксувати особливості розвитку сучасної цивілізації, а й активно впливати на цей процес.

Основні вияви кризи людської цивілізації

Сучасний світ — складний і суперечливий. Інтенсивне наростання проблем у сфері глобальної політики на порозі третього тисячоліття підвело цивілізацію до критичної межі. Історичний процес набув характеру відносно непередбачуваності. Особливо драматична ситуація у світі складається через загострення світових соціально-політичних проблем, які діалектично пов'язані між собою та безпосередньо впливають на всі сфери життя суспільства. На часі — відмова від використання сили, гарантії економічної та екологічної безпеки, суверенітет, незалежність, рівні права, соціальний захист і т. ін. Зараз ці аспекти досліджуються політологами, соціологами, футурологами, іншими спеціалістами. З понад як 200 країн світу немає жодної, яка не була б пов'язана тією чи іншою мірою з вищевказаними аспектами існування суспільства. У сучасному світі налічується понад 60 значних соціально-політичних проблем, які засвідчують кризу сучасної цивілізації. Серед них:

1. Відвернення війни. В цілому ця проблема втратила нещодавню гостроту. Але це не означає, що її вже знято з порядку денного. Загроза загибелі цивілізації внаслідок ракетно-ядерного удару стала суворою реальністю наших днів. Руйнівна сила нагромадженої у світі лише ядерної вибухівки у 10 тис. разів перевищує сумарну потужність боєприпасів, використа-

них у двох світових війнах. В арсеналі кількох держав — 220 млн літрів хімічних речовин, один міліграм яких є смертельною дозою для людини. Знищуюча сила зброї за післявоєнний час збільшилась у 200 разів. Інтенсивно розробляються нові засоби масового знищення: променева, психотропна, етнічна, радіологічна, геофізична, інфразвукова, космічна та інші види зброї. Накопичивши величезні її арсенали, людство опинилось у полоні випадку, тобто несанкціонованої ядерної війни, ризик виникнення якої за останні десятиріччя зріс майже стократно.

2. Криза, пов'язана з народонаселенням. Від початку XX ст. населення світу збільшилося з 1,5 млрд до 5,3 млрд, тобто в 3,5 раза, тоді як попереднє його потроєння тривало 1900 років. Від 70-х рр. темпи народжуваності перевищують темпи приросту сільськогосподарської продукції. Особливо різко зросла народжуваність у країнах третього світу. Як передбачають футурологи, до 2050 р. населення Землі складатиме 10,7 млрд. Якщо взяти таку країну, як США (тобто рівень її розвитку), то Земля зможе прохарчувати 157 млрд осіб. Але можна сказати, що цього ніколи не буде. В цілому ж, як вважають вчені, Земля зможе прохарчувати 10 млрд. Постає проблема ресурсів, насамперед продуктів харчування. Зауважимо, що нині у світі благами цивілізації користується лише 5% населення. Професор Кембриджського університету у Великобританії Е. Гідденс, виходячи з цього, відзначає, що виробництво продуктів харчування безпосередньо пов'язане зі світовим голодом. Всесвітня організація охорони здоров'я засвідчує, що 10 млн дітей щорічно вмирає у віці до 5 років, понад 10 млн голодує. Голод і недоїдання в широких масштабах особливо розповсюджені явища у країнах Африки. Більшість африканських країн імпортують продукти харчування, хоча розміри їхнього національного доходу залишаються низькими. Війни й політичні перевороти також ускладнюють ситуацію в цих країнах.

3. Розрив між економічно розвиненими і відсталими (або різниця між багатими та бідними) країнами. Серед 20 країн світу, які вважаються багатими, за обсягом виробленого національного продукту перед ведуть Канада, США, Швейцарія, Швеція. Річний обсяг усіх товарів і послуг із розрахунку на душу населення є одним з індикаторів визначення багатства країни. Орієнтуючись на цей показник, можна зробити порівняльний аналіз між бідними та багатими країнами. Існує група країн, у яких обсяг виробленого продукту на душу населення наближається до індустріальних країн. Це нафтові країни Близького Сходу. Колишній Радянський союз і країни Східної Європи мали нижчий рівень доходів на душу населення порів-

няно з Японією та країнами Західної Європи. Більшість бідних країн світу — в Африці та Азії. Якщо зіставити 40 найбагатших і 40 найбідніших країн, де проживає чверть людства, то виявиться, що прибуток на душу населення у другій групі становить лише 5% від його розміру в країнах першої групи. Іншими словами, населення 40 найбагатших країн має прибуток у 20 разів більший, ніж така ж кількість людей бідних країн. Кожен четвертий житель планети ледь животіє в жахливих злиднях. В основному це населення колишніх колоній та напівколоній. Вчені передбачають, що розрив між бідними та багатими країнами світу зростатиме.

4. Екологічна криза. В минулому це питання мало локальний характер, але зараз стало глобальним. Сучасна екологічна ситуація поставила людство на межу екологічної катастрофи. Ще у 20-х рр. академік В. Вернадський писав, що людина в сучасному світі повинна думати і діяти в інтересах не лише самого людства, а й усієї біосфери. Людина, навколишнє середовище та суспільство — це нерозривні поняття. Без розумної взаємодії суспільства та природи не можна вирішувати життєвих проблем сучасної цивілізації. Що ж відбувається нині у взаємовідносинах людини, суспільства і природи? Який стан цих взаємовідносин? Як відомо, до останнього часу людина була ніби поза природою, відчувала свою могутність над нею. Часто-густо порушувала природні цикли, вносила небезпечні зміни у навколишнє середовище, зазіхала на рівновагу біосфери, змінювала умови відтворення природних ресурсів, створювала реальну загрозу життю на Землі. Все це призвело до деградації та забруднення навколишнього середовища — ґрунту, води, атмосфери, космосу, зникнення багатьох видів флори й фауни; нераціональної експлуатації природних ресурсів, які можуть швидко вичерпатись; виснаження озонового шару; накопичення небезпечних відходів; зміни клімату; забруднення токсичними речовинами продуктів; посилення шуму, що негативно впливає на людський організм, та ін. Ось лише деякі приклади. Від початку ХХ ст. кількість вуглекислого газу в атмосфері збільшилась у 10 разів, а кисню — зменшилась втричі. Щорічно у світі викидається 125 млн тонн шкідливих речовин; 2,5 млн тонн нафти виливається в океан; 26 млрд тонн плодоносних ґрунтів руйнується ерозією; 25 тис. осіб умирає від неякісної води для пиття. Щоденно на планеті гине декілька видів тварин і рослин, а всього до 2000 р. перестане існувати близько мільйона живих організмів.

Несприятлива екологічна ситуація в Україні різко погіршилася після катастрофи на Чорнобильській АЕС.

5. Криза, пов'язана з розвитком людини (створення умов для її майбутнього, здоров'я, соціальний захист і т. ін.). У багатьох країнах світу, особливо в індустріально розвинених, умови життя населення за останні десятиріччя значно змінилися на краще. Це стосується і країн третього світу, але водночас у більшості з них населення й досі перебуває в досить скрутному становищі. Порівняймо деякі аспекти якості життя десяти країн світу.

Країни	Долари на душу населення	Щоденні калорії на 1 особу	Тривалість життя	Смертність на 1 тис. населення
Бангладеш	140	1977	40	132
Болівія	570	2086	50	124
Єгипет	690	2950	56	97
Ефіопія	140	1729	40	143
Франція	11680	3381	74	10
Гаїті	300	1881	52	108
Індія	260	1998	50	118
Індонезія	580	2296	49	87
США	13160	3652	74	12
Заїр	190		47	107

Щоправда, в цілому тривалість життя людини за останні 100 років зросла вдвічі. Але збільшується і кількість захворювань серед людей (за останні 40—45 років — у 40—50 разів). Так, наприклад, щороку в світі додається 6% діабетиків, а всього їх налічується 10%. У найближче 10-річчя захворіють на туберкульоз 90 млн осіб і, якщо не буде вжито заходів, загинуть 30 млн. Причина цього — голод, війни, СНІД та інші небезпечні хвороби.

Погіршується стан здоров'я і населення України. Так, нещодавно з'явилися хвороби, яких ми вже не згадували 30—40 років. Це — туберкульоз, дифтерія, малярія, холера, тиф та ін. Розмірів епідемії набуває СНІД. У більшості областей смертність перевищує народжуваність. Якщо цей процес триватиме, то, як прогнозують учені, через кілька десятиріч українська нація може зникнути.

6. Криза, пов'язана з сучасною урбанізацією суспільств. Всі сучасні індустріальні країни є урбанізованими. Найбільш населені міста в цих країнах налічують до 20 млн жителів. Інтенсивний процес урбанізації розпочався у Великобританії. В 1800 р. 20% її населення жило в малих і великих містах з кількістю жителів понад 10 тис. осіб. До 1900 р. в містах проживало вже 74% населення країни. У 1800 р. в Лондоні налічувалося 1,1 млн жителів, а на початку ХХ ст. — понад 7 млн. В інших європейських країнах і США урбанізація почалася трохи згодом. У 1800 р. США були більш аграрною країною, ніж передові країни Європи. Тут менше 10% населення проживало в містах кількістю понад 2,5 тис. За 100 років — із 1800 р. по 1900 р. населення самого лише Нью-Йорка збільшилося з 60 тис. до 4,8 млн. Особливо посилювався процес урбанізації цієї країни у 50—60-х рр. ХХ ст.

Саме поняття «урбанізм» означає форму соціального співіснування, пов'язаного з проживанням суспільства в містах. Йому притаманні свої специфічні ознаки — екологія, спосіб життя, культура тощо. В цілому урбанізація у ХХ ст. є глобальним процесом, до якого втягнуто і всі країни третього світу. З розвитком великих міст виникли непередбачені соціальні та екологічні проблеми. До них належать затори вуличного руху, споживання енергії, нестача води, забруднення повітря (особливо вихлопними газами автомобілів), нагромадження відходів, шкідливий вплив шуму на жителів міст та ін. Загострення соціальних проблем міст спричинене швидким ростом міських витрат і скороченням джерел прибутків. Міграція людей із середнім та високим рівнем прибутків, а також комерційних і промислових підприємств у приміські зони стали причиною скорочення надходжень від податків, зростання безробіття та кількості безпритульних.

Процес урбанізації за своїми масштабами поки що не досяг такого рівня в Україні. Але вже зараз у таких містах, як Київ, Одеса, Ялта, Дніпропетровськ, Харків, Донецьк, проявляються ті самі проблеми, що й у найбільших містах світу.

7. Загроза духовному середовищу суспільства. Від середини ХХ ст. відбувається значний прогрес у розвитку світової духовної культури. Але необхідно взяти до уваги, що не слід впадати в ейфорію з приводу успіхів, пов'язаних із розвитком засобів масової інформації (радіо, кіно, телебачення, величезні тиражі газет, ілюстровані журнали, мільйонні видання книжок та ін.). Саме в цей час виникає і «масова культура», яка ігнорує особливості регіональних, релігійних або класових субкультур, претендуючи на охоплення і підкорення культур всього

світу, його культурну «колонізацію». Американський політолог З. Бжезінський писав: «Якщо Рим дав світові право, Англія — парламентську діяльність, Франція — культуру і республіканський націоналізм, то Сполучені Штати дали світові науково-технічний прогрес і масову культуру».

Поза сумнівом, «масову культуру» вирощено у США, саме звідси розпочалася її переможна хода. Дисбаланс у царині культурного обміну, де домінує продукція США, становить загрозу культурним надбанням інших країн. Скажімо, американське кіно захопило 50% кіноринку Франції, Італії, Данії та Голландії, 60% — ФРН, 80% — Великобританії та понад 80% — Японії. США, безперечно, ведуть перед і в експорті розважальної музики. У загальному обсязі експортованих телевізійних програм частка Сполучених Штатів становить 75%. Та чи збагачує «масова культура» культуру світову? Відповідь на це запитання знаходимо у працях тих же американських учених. За їхніми оцінками, вона відбиває стан глибокого розпаду всієї сучасної культури та її комерціалізації.

Україна потребує духовного відродження української нації. В цілому такі елементи культури, як література, театр, освіта, наука, музеї, кіно та ін., опинились у кризовому стані. Відбувається інтенсивне проникнення на наші терени «масової культури». Вочевидь, поряд із розбудовою державності, створенням ринкової економіки необхідна нова культурна політика.

Політика і глобальні проблеми сучасності

Наше століття — це час не тільки загального зростання масштабів людських перетворень, а й час, коли ці перетворення набувають загального характеру, стають подіями в житті всього людства. Поняття «глобальний», «глобальність» вживаються тепер не лише в науці, публіцистиці, а й у побутовій мові. Вони використовуються впродовж останніх двох десятиріч для фіксації найважливіших загальнопланетарних проблем сучасної епохи. Важливим є виокремлення з-поміж інших саме глобальних політичних проблем сучасного світу. З одного боку, правильне їх визначення — важлива умова здобуття цілком вірогідного знання, пояснення й передбачення їх подальшої еволюції; з іншого — розширення переліку глобальних політичних проблем, як і не виправдане його звуження, перешкоджає налагодженню міжнародного співробітництва держав, завдає значної шкоди світовому соціально-політичному розвитку. Саме глобальним проблемам належить нині та належати-

ме в недалекому майбутньому пріоритетне місце в політичному житті світового співтовариства, і тільки ефективне їх вирішення може гарантувати безсмертя людства.

Глобальні проблеми сучасності зумовлені нерівномірністю екологічного, демографічного, етнічного, політичного, науково-технічного й культурного розвитку. Виживання людства, його подальший прогрес за умов взаємопов'язаного й цілісного світу, формування єдиної цивілізації на Землі вимагають не лише визнання таких основоположних гуманістичних принципів, як свобода вибору народами власного майбутнього, зростаюча багатоваріантність соціального прогресу та примат загальнолюдських інтересів, а й практичної реалізації їх.

До глобальних політичних проблем сучасності належать:

1. Виживання людського роду, тобто самозбереження життя світового співтовариства, захист цивілізації від загибелі, самознищення. Причому, вроджений рефлекс виживання, властивий і первісній людині, зберігаючи свою безумовність, розвинувся в середовищі суспільно-історичних процесів під зростаючим впливом не біологічних, а соціальних мотивів. Отже, інстинкт самозбереження поступово еволюціонував у більш високу, особливу форму відображення дійсності — почуття самозбереження, яке виросло з рамок сім'ї, племені, роду до масштабів усього людства. Виживання — не самоціль людства, а засіб його успішного функціонування й подальшого розвитку.

2. Планетарна відповідальність усіх народів, націй, держав, класів, політичних партій, соціальних груп, індивідів за пом'якшення й вирішення глобальних проблем.

3. Обов'язковість широкого міжнародного співробітництва у вирішенні глобальних політичних проблем. Це означає неможливість такого вирішення силами однієї країни і навіть групою країн. Здійснення такого співробітництва доведено практикою.

Глобальні політичні проблеми — детерміноване сучасними умовами матеріального суспільного виробництва, глобальними соціально-політичними суперечностями ядерно-космічної ери, цілісне об'єктивне суспільне явище всесвітньо-історичного значення, що досягло критичного рівня.

Це явище зумовлюється глобальною необхідністю виживання людства і забезпечення його подальшого історичного прогресу, в ньому діалектично переплітаються глобальні політичні потреби і глобальні політичні інтереси, які вимагають невідкладного обов'язкового об'єднання зусиль світового масштабу. Для зручності наукового аналізу глобальні проблеми

класифікуються за групами: глобальні військово-політичні проблеми, глобальні політико-економічні проблеми; глобальні соціально-політичні проблеми. Названі групи глобальних політичних проблем так тісно поєднані, що їх можна назвати окремими системними блоками. Кожна з глобальних політичних проблем як така є системним утворенням і має свої форми віддзеркалення — глобальні політичні цілі та глобальні політичні завдання, що моделюють відносини завтрашнього дня, відображають об'єктивні глобальні потреби та інтереси, мають джерелом виникнення й розвитку об'єктивні глобальні суперечності, підпорядковують свій зміст об'єктивній глобальній необхідності.

Напередодні ХХІ ст. інтенсивне зростання глобальних соціально-політичних проблем неминуче веде світову цивілізацію до катастрофи. В такій ситуації питання врятування життя на планеті, виживання людства набуло пріоритетного значення. На попередніх етапах історії не виникала потреба самозбереження людства — воно вважалося вічним. На сучасному етапі розвитку науково-технічної революції з'явилися чинники, що загрожують відтворенню і продовженню життя людства, самим умовам існування людського роду взагалі. Піклування про збереження цивілізації є першою необхідністю, як і потреба людини в засобах підтримання фізичного існування. Задоволення цієї корінної потреби перетворилося в загальнолюдський інтерес.

Один з ефективних способів запобігання загибелі всього живого на планеті — комплексне вивчення, узагальнення й поширення національного й міжнародного досвіду як основа пошуку нових, різноманітніших форм і засобів вирішення глобальних проблем, передавання такого досвіду майбутнім поколінням. До того ж важливим є як позитивний, так і негативний досвід. Практика світового політичного життя засвідчує, що людство багато зробило для того, щоб упродовж кількох десятиріч від дня створення атомної бомби світ не було втягнуто в ядерну війну. Однак реальна ситуація в період переходу до третього тисячоліття складається так, що сили прогресу ще не в змозі встановити вічний мир, а сили реакції вже не можуть штовхнути людство в ядерну прірву, тому що, з одного боку, цьому протидіє могутній планетарний антивоєнний потенціал, а з іншого — неминуче загинуть і самі палії війни. Рух прихильників миру на всіх континентах багато зробив для того, щоб перервати роковий цикл «війна — мир — війна», і його досвід має стати політичним здобутком нинішніх і майбутніх жителів планети.

Щоб врятувати світ, нейтралізувавши найнебезпечніші тенденції розвитку цивілізації, слід відмовитися від тактики «перегравати один одного» в процесі світового існування. Треба обстоювати право народів на суверенний вибір напрямів розвитку, право людини на соціальну справедливість. Прогресивним силам світової співдружності слід дедалі активніше виступати послідовними носіями ідей миру, роззброєння та виключення термоядерної війни з життя людства. Однак завдання це не з легких, оскільки лише наприкінці 80-х рр. у світі на воєнні потреби витрачалося понад 1 трлн доларів на рік. Збройні сили всіх країн налічували 30 млн осіб, а всього у сферу воєнних приготувань було залучено близько 100 млн душ. Скорочення військових витрат у 1987—1994 рр. вивільнило 935 млрд доларів на рік; упродовж 1995—2000 рр. додадуться ще 460 млрд, що їх можна буде використати на соціальний розвиток. За цих умов прогресивні сили світу повинні боротися не просто за відвернення війни, а ставити за мету створення міжнародного порядку, який дав би змогу звільнитися від панування військової сили, встановити добросусідство і співробітництво народів, налагодити широкий обмін усіма цінностями політичного й культурного надбання людства.

Світовий соціально-політичний досвід показує ієрархічність, неоднозначність загальнолюдських завдань. Досі тут вела перед реалізація глобальних військово-політичних завдань. Це пов'язано не тільки з тим, що світова війна відкинула б людство в небуття, а й з необхідністю вивільнити з ненажерливої гонки озброєнь величезні матеріальні та інтелектуальні ресурси для вирішення глобальних політико-економічних і політико-екологічних цілей. Але це зовсім не означає суворой черговості у розв'язанні глобальних проблем. Уже зараз з'являється тенденція виходу на перший план світових політико-екологічних проблем. «Завойовуючи» природу, люди підривали природні основи власної життєдіяльності, стабільності світових екологічних систем, зменшили біологічну різноманітність на планеті. Відтак різко погіршився стан навколишнього середовища, і французький вчений Жак-Ів Кусто мав усі підстави сказати: «Раніше природа страшила людину, а тепер людина страшить природу». Самі лише економічні збитки від забруднення навколишнього середовища обчислюються щороку багатьма мільярдами доларів, а про соціальні, політичні, естетичні та інші види втрат годі й казати. Виникла світова екологічна загроза, причому не лише теперішньому, а й майбутнім поколінням людей. Головний спосіб розв'язання політико-екологічних проблем — така організація виробничої та невироб-

ничої діяльності людей, яка забезпечила б нормальний екологічний розвиток — перетворення навколишнього середовища в інтересах усього людства і кожної людини. Соціальна практика свідчить, що зусилля світової співдружності слід скеровувати одночасно, паралельно на реалізацію всіх блоків загальнолюдських завдань в єдиному пакеті, а в процесі такої діяльності буде враховуватись і їхня супідрядність.

Глобальні політичні проблеми є комплексними, тобто взаємозумовленими. Їх становлення і подальший розвиток можна вважати одним із підсумків взаємодії різних соціально-політичних, техніко-економічних, природних процесів, що не перетинаються один з одним і знаходять своє відображення у світоглядах, морально-етичних, політичних поглядах і концепціях. На ґрунті останніх різні країни неоднаково осмислюють глобальні проблеми та обирають різні способи їх вирішення. Характерними рисами глобальних політичних проблем є можливість збільшення кількості проблем, що належать до глобальних, і вірогідність зменшення чи збільшення гостроти будь-якої з них. Добре відомо, що різні країни неоднаково ставляться до цих проблем. Одні витрачають на їх вирішення значні кошти, інші практично ігнорують їх.

Після завоювання політичної незалежності багато країн, що розвиваються, досягли успіхів в економічному й соціально-політичному розвитку. Проте їх поступ до зміцнення політичної незалежності, до економічного й соціального оновлення серйозно ускладнюється спадщиною колоніального і напівколоніального минулого, а також діями сучасних монополій, які прагнуть до збереження експлуатації країн Азії, Африки та Латинської Америки. Наслідки цього для країн, що розвиваються, виявляються у величезних масштабах їхньої відсталості. Це зумовлено кількома причинами.

По-перше, більшість багатих країн не виконують своїх зобов'язань і не передають 0,7% свого ВВП на офіційну допомогу для розвитку, як це визначено ООН.

По-друге, допомога заможних країн на розвиток зазнає відчутного впливу стратегічних і комерційних інтересів. Після розпаду Радянського Союзу зникла стратегічна потреба допомагати бідним країнам, щоб уберегти їх від впливу Кремля. Комерційні позики, мотивовані прибутком, витіснили допомогу на розвиток. Допомога в рамках Організації економічного співробітництва та розвитку нині перебуває на найнижчому рівні за останні 20 років. Нещодавно Європейський Союз скоротив допомогу 70 найбіднішим країнам Африканського, Карибського й Тихоокеанського регіонів.

По-третє, звіт ООН за 1994 р. свідчить про спотворену політику допомоги заможних країн, котрі надсилають до 10 найгустіше населених країн світу, де зосереджено дві третини світових злигоднів, лише третину загальної допомоги. Так, Єгипет отримує 280 доларів допомоги на кожну бідну особу, тоді як Індія — тільки 6. Хоча в Індії живе 27% бідняків світу, вона отримує лише 5% загальної допомоги.

По-четверте, більшість лідерів третього світу спрямовують жалюгідні ресурси своїх країн на проекти, покликані зміцнювати їхній особистий престиж, на розбудову збройних сил чи просто привласнюють значні суми.

Глобальні політичні проблеми виникають цілком об'єктивно, але без своєчасного і повного їх усвідомлення можуть вирішуватись як у цілому, так і в окремих аспектах тільки стихійно, що може призвести до краху сучасної цивілізації. Кардинальне, комплексне вирішення глобальних проблем, тобто досягнення глобальних політичних цілей, можливе лише в процесі активної діяльності всього людства. У справі практичного втілення об'єктивно-суб'єктивних загальнонародських цілей на перший план виходять не об'єктивні, а суб'єктивні чинники. Напередодні ХХІ ст. скарбниця людського знання дозволяє не тільки успішно пізнавати глобальні проблеми в тісному взаємозв'язку з усією суспільною проблематикою, а й передбачати, прогнозувати їх вирішення. Так, учені М. Месаревич і Е. Пестель підготували доповідь Римському клубові — «Людство біля поворотного пункту». В ній було зроблено спробу відобразити своєрідність розвитку сучасного світу, розробити оригінальну методичку оцінки ймовірних сценаріїв майбутнього. Цю доповідь високо оцінили фахівці, і вона, поза сумнівом, матиме значний вплив на подальший розвиток глобального моделювання майбутнього.

Загальнонародський досвід свідчить, що людству потрібні як позитивні, конструктивні прогнози відносно нинішнього стану, перспектив виживання і прогресу, так і врахування всіх деструктивних поглядів для застереження від небезпечних дій. Сучасна світова цивілізація дедалі більше перетворюється на єдиний цілісний організм, поза яким не може нормально розвиватися жодна держава, хоч би на якому економічному рівні вона перебувала. Наївно вважати, що глобальні політичні проблеми, які хвилюють сучасне людство, можна розв'язати засобами й методами, що використовувались і здавалися придатними раніше. Хоча людство нагромадило багатий досвід політичного, економічного, соціального розвитку в різних умовах, тепер цього досвіду вже не досить. Нинішні проблеми вимага-

нів нових підходів. Звісно, у цій справі слід спиратися на наявний досвід, беручи до уваги корінні відмінності між тим, що було, і тим, що є. Такі реалії цілісного, взаємозалежного і водночас різноманітного світу висувають на перший план завдання свідомого керування світовою співдружністю. Мета завдання — внести елементи впорядкованості в суперечливу сукупність політичних інтересів і цілей, обміркованих чи імпульсивних дій.

Визначальною умовою творчого пошуку оптимального вирішення глобальних проблем, загальнолюдських інтересів стає сучасне політичне мислення, ґрунтоване на засадах філософії виживання. Йдеться не лише про фізичне, видове збереження, а й про виживання цивілізації з усіма її економічними, соціокультурними та політичними здобутками й цінностями, з тим розмаїттям і барвистістю, які прикрашають людство і становлять його сукупність. Нинішній етап політичного мислення тісно пов'язаний з іменами А. Ейнштейна, Б. Рассела, Д. Сахарова. Необхідність активного впровадження в свідомість усіх людей такого політичного мислення зумовлюється передовсім суворими політичними реаліями ядерно-космічної ери, успішним вирішенням глобальних політичних проблем. Сучасне політичне мислення має стати вузловим гуманістичним компонентом суспільної свідомості кінця ХХ — початку ХХІ ст. Це не абстрактна ідеологічна субстанція, а реальна ідейна платформа інтенсивної практичної діяльності світового співтовариства у вирішенні глобальних політичних проблем. Це — відмова від претензій на монопольне володіння істиною, шанобливе ставлення до поглядів і думок опонентів. Це — відмова не тільки від традиційного мілітаристського, а й від ядерно-стратегічного мислення, що базується на помилковій упевненості в можливості стримати війну військово-технічними засобами.

Сучасне політичне мислення можна визначити як синтез науки з політикою, як застосування сучасних наукових методів до політичної діяльності. Воно керується тією ж методологією, що й наукове мислення взагалі. Політичне мислення цілком раціоналістичне: воно бачить світ таким, яким він є, з усіма його труднощами, суперечностями та багатоманітністю. Сучасне політичне мислення за суттю є антидогматичним, відкритим для сприйняття всього нового, того, що не вкладається в традиційні схеми; воно не зупиняється перед ревізією освячених часом поглядів, якщо ці погляди суперечать реаліям життя. Таке мислення повинно бути квінтесенцією політичної діяльності всіх політичних партій і політиків держав світу. Слід чітко усвідомити, що альтернативи сучасному політичному мисленню немає.

Цілком імовірно, що нинішнє покоління людей на Землі залишить нащадкам більшість невирішених глобальних політичних проблем, тому завдання збереження, накопичення й передачі соціально-політичного досвіду майбутнім поколінням людей стає дуже актуальним.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Чим різняться глобальні політичні проблеми цивілізації до і після краху комуністичної системи?

Як впливають глобальні проблеми сучасності на політичні реалії України?

У чому полягає роль міжнародних організацій у площині загострення ризиків і небезпек для цивілізації?

На що насамперед спрямовуються і на що мають бути спрямовані головні зусилля цих організацій?

Якими є перспективи цивілізаційної уніфікації зі зникненням біполярного протистояння?

Визначіть сутність та основні складові нового політичного мислення.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Концепція ноосфери і глобальні політичні проблеми сучасності. Людство на межі II—III тисячоліть: кінець історії чи становлення нової цивілізації?

Екологічні проблеми та політичні засоби їх розв'язання.

Нові проблеми цивілізації після закінчення «холодної війни».

ЛІТЕРАТУРА

Абульганова-Славская К.А. Стратегия жизни. — М., 1991.

Алтухов В. Философия многомерного мира // Общественные науки и современность. — 1992. — № 1.

Асснер П. Парадокси розвитку світового співтовариства // Політична думка. — 1996. — № 3—4.

Балабаева З.В. Идеология социального глобализма. Критический анализ доктрины Римского клуба. — К., 1989.

Белл Д. Третья технологическая революция и ее возможные социальноэкономические последствия. — М., 1990.

Бунге м. Екологічна демократія: альтернатива капіталізму і

- социализму // Вопросы философии. — 1994. — № 6.
- Вебер А.Б. Быть или не быть... Глобальное управление как мировая проблема // Международная экономика и международные отношения. — 1993. — № 4.
- Гаджиев К.С. Конец евроцентристского мира и новая конфигурация геополитических сил. — М., 1993.
- Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М., 1990.
- Косолапов Н.А. Международная безопасность и глобальный политический процесс // Международная экономика и международные отношения. — 1992. — № 12.
- Красильщиков В. Ориентиры грядущего? Постиндустриальное общество и парадоксы истории // Общественные науки и современность. — 1993. — № 2.
- Мир XXI века и христианская традиция // Вопросы философии. — 1993. — № 8.
- Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. — М., 1990.
- Павленко Ю. Три підходи до розуміння світового історичного процесу // Політична думка. — 1997. — № 1.
- Паломов Ю. Цивілізаційні виклики і сучасна Україна // Політична думка. — 1997. — № 1.
- Урсул А.Д. Путь в ноосферу. Концепция выживания и устойчивого развития цивилизации. — М., 1993.
- Франк А.Г. Смещение мировых центров с Востока на Запад // Латинская Америка. — 1993. — № 2.
- Хантингтон С. Зіткнення цивілізацій // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — № 1—2.
- Ясперс К. Будущий мировой порядок // Век XX и мир. — 1990. — № 9.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

- Аболіціонізм** (від лат. *abolitio* — скасування, знищення) — суспільний рух, налаштований на припинення дії певного закону, на відміну або скасування якогось урядового рішення, на усунення когось з керівної державної посади.
- Абсентеїзм** (від лат. *absentia* — відсутність) — ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах парламенту, президента, місцевих органів влади і т. ін. Основними причинами А. є аполітичність громадян, індиферентне ставлення до політики, втрата довіри до неї, низький рівень політичної компетентності виборців, невпевненість громадян у правильності свого вибору.
- Абсолютизм** (від лат. *absolutus* — безумовний) — необмежена монархія, форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі — монархові, та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.
- Авантюризм політичний** (від франц. *aventure* — пригода) — політичні наміри й дії, що спираються на віру та обман, спрямовуються на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування реальних політичних сил і можливостей, розрахованої на випадковий успіх.
- Автаркія** (грец. *autarkeia* — самозадоволення) — політика та ідеологія, спрямована на відокремлення економіки однієї держави чи групи держав від економіки інших країн з метою створення замкнутої системи господарювання, зорієнтованої на самозабезпечення.
- Автократія** (грец. *autokrateia* — самовладдя) — система управління суспільством чи державою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верховна влада.
- Автономія** (грец. *autonomia* — незалежність) — форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.
- Авторитаризм** (від лат. *autoritas* — вплив, влада) — антиде-

мократична та антиправова концепція і практика здійснення влади; політичний режим, за якого влада одноосібного правителя чи правлячої групи осіб не обмежується правом, представницькими інститутами і системою поділу влади. А є антиподом демократії, оскільки він не визнає народ верховним джерелом влади, а також вільні конкурентні вибори вищих органів держави.

Агітація (від лат. *agitatio* — приведення в рух, спонукування) — поширення політичних ідей та гасел з метою впливу на суспільну свідомість і настрої народних мас, спонукування їх до цілеспрямованої активності, політичних дій; один із поширених засобів політичної боротьби.

Агресія (від лат. *aggressio* — напад) — несумісне з Уставом ООН пряме чи опосередковане застосування сили однією державою (чи групою держав) проти іншої, яке має на меті захоплення території, скасування або обмеження державної незалежності, насильницьке підкорення її населення.

Адміністративно-територіальний устрій — певний спосіб територіального улаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. А-т. у. будь-якої держави — це поділ її території на певні частини — краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, волості, повіти, райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями пануючого режиму.

Адміністрація (від лат. *administratio* — управління, керівництво) — сукупність розпорядчих органів державного управління, виконавчої влади (уряд, відомчі установи, виконавчі комітети, апарат президента, губернатора тощо), діяльність яких визначена законом чи конституцією країни.

Анархізм (від грец. *anarchia* — безвладдя) — ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед державного, управління суспільством.

Апатриди (від грец. *a* — заперечення і *patris* — батьківщина) — особи, які не мають громадянства й підданства жодної держави, проте мусять дотримуватися законів тієї країни, в якій вони зараз перебувають. А., як правило, позбавлені виборчих прав.

Аристократія (грец. *aristokratia* — влада найкращих, найзнатніших) — форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

Багатопартійна система — цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі установлених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою. Б. с. є одним із критеріїв розвиненої політичної системи суспільства та її атрибутів; існує лише в демократичних країнах із чітким правовим регулюванням соціально-політичного життя та наявністю громадянського суспільства.

Безпека національна — сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які забезпечують стабільний розвиток суспільства, захист кордонів од внутрішніх і зовнішніх загроз, стійкість до несприятливих зовнішніх і внутрішніх впливів.

Біженці — особи, які залишили країну, в якій вони постійно проживали (були громадянами), внаслідок переслідувань, військових дій чи інших надзвичайних обставин.

Більшість — кількісне переважання прихильників якоїсь ідеї чи рішення над їхніми противниками. Розрізняють Б. відносну — хоча б на один голос більше від суперника чи альтернативної пропозиції; абсолютну — коли на користь якогось рішення віддали свої голоси 50% голосуючих плюс ще хоча б один; кваліфіковану (конституційну), яка може дорівнювати двом третинам або навіть трьом чвертям усього складу тих, хто приймає рішення або здійснює обрання.

Біпатриди (від грец. *bi* — два і *patris* — батьківщина) — особи, які одночасно мають громадянство двох або більше держав.

Блок політичний (від англ. *block* — угода, союз) — об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей задля узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних цілей.

Боротьба політична — явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Бюрократія (франц. *bureaucratie*, букв. — панування канцелярії, від *bureau* — бюро, канцелярія та грец. *krátos* — влада) — вищий, привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; ієрархічно організована система управління державою чи суспільством із допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

Вето — передбачений конституціями деяких країн акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою.

Вибори — процедура обрання або висунення певних осіб способом відкритого чи закритого (таємного) голосування; найбільш поширений механізм створення органів та інститутів влади.

Виконавча влада — одна з трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню й зовнішню діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини.

Відповідальність політична — різновид соціальної відповідальності, що означає морально-психологічну настанову суб'єктів політики, засновану на глибокому розумінні сенсу й наслідків політичної діяльності.

Віче — народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі. Існувала поряд із владою князя і була безпосереднім продовженням родоплемінних порядків, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ.

Влада — здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також чинити вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей з допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу та ін.); політичне панування над людьми; система державних органів; особи, органи, наділені владно-державними та адміністративними повноваженнями.

Внутрішня політика — діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Волюнтаризм (від лат. voluntarius — залежний від волі) — позиція суб'єкта політики, згідно з якою головним чинником досягнення поставленої мети є воля, особисті устремління й політичні наміри.

Геноцид (від грец. genos — рід і caedere — вбиваю) — здійснювані властями масові вбивства, переслідування, гоніння певних національних, етнічних, расових, соціальних, культурних, релігійних та інших груп, здійснювані за принципом колективної відповідальності, коли винними у чомусь вважаються всі члени певної верстви, з якої, ймовірно, хтось вчинив злочин.

Геополітика (від грец. ge — земля і politike — політика) — політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників (просторове

- ⁶⁶ розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).
- Герб державний** — відмітний знак держави, офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображувана на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо.
- Гімн державний** — урочиста пісня, офіційно визначена як символ державної єдності.
- Глава держави** — державна посада, інституція, якій належить чільне місце в системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії «гілок» державної влади між собою.
- Глава уряду** — керівник виконавчої влади в державі (прем'єр-міністр, канцлер, голова ради міністрів тощо), ключова, чільна фігура в системі державного врядування, громадського адміністрування.
- Гласність** — один з найважливіших принципів демократизму, який полягає у невід'ємному праві кожного громадянина на отримання повної й вірогідної інформації з будь-якого питання громадського життя, що не становить державної чи військової таємниці.
- Глобалізм** (від франц. global — загальний, всесвітній) — політична практика, зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів.
- Голосування** — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня і власне голосування.
- Громадська думка** — один із проявів масової суспільно-політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади; сукупна, надособистісна позиція певної структурно означеної спільності людей щодо конкретних подій, проблем, рішень державних чи суспільних інститутів.
- Громадські організації та рухи** — добровільні масові об'єднання громадян, що виникають внаслідок їхнього вільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.
- Громадянство** — формально зафіксований правовий зв'язок особи з державою, що знаходить свій вираз у їхніх взаємних правах та обов'язках.
- Громадянське суспільство** — суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культур-

них і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага.

Група тиску — суспільно-політичне об'єднання, яке прагне задоволення власних інтересів через вплив на державну владу або політичні партії. Від партії Г. т. відрізняється тим, що вона безпосередньо не бореться за владу, не бере участі в керівництві та управлінні державою.

Декларація (від лат. *deklaro* — заявляю, оповіщаю) — офіційне проголошення державою, політичною партією, міжнародними, міждержавними організаціями головних принципів їхньої діяльності, програмних позицій, повідомлення про суттєву, принципову зміну в їхньому статусі.

Делегат (від лат. *delegatus* — посланець) — обраний або призначений представник спільноти, громадсько-політичної організації, наділений повноваженнями приймати авторитетні рішення, здійснювати, репрезентувати й захищати їхні інтереси на переговорах, нарадах, з'їздах тощо.

Демагогія (грец. *demagogia* від *demos* — народ і *ago* — веду) — форма свідомого введення в оману широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху.

Демократія (грец. *demos* народ і *kratos* — влада) — форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народо-владдя, права і свободи громадян, можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

Депортація (від лат. *deportatio* — вивезення) — вигнання, заслання, висилка; примусове переселення особи, групи осіб чи народу за межі держави або певного регіону.

Депутат (від лат. *deputatus* — визначений, посланий) — особа, уповноважена колективом для виконання якихось відповідальних завдань, доручень, виступів від його імені, для репрезентування й відстоювання його інтересів.

Держава — базовий інститут політичної системи та політичної організації суспільства, створюваний для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загальносоціальних потреб.

Деспотизм (від грец. *despot* — володар, самодержець) — сис-

тема державного устрою, необмежена монархія, яка характеризується абсолютним свавіллям влади та безправ'ям підданих; самовладдя, жорстоке придушення волевиявлення народу.

Децентралізація (від лат. de... — префікс, що означає заперечення, і centralis — серединний) — управлінська політична система, покликана здійснювати владно значущі практичні рішення, що географічно чи організаційно перебувають поза межами безпосереднього впливу центральної влади; політичний процес, що передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також втілення в життя специфічних регіонально-локальних програм.

Диктатура (лат. dictatura — необмежена влада) — нічим не обмежена влада особи, класу чи іншої соціальної групи в межах держави, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політичний режим (скажімо, Д. пролетаріату); тимчасовий авторитарний режим, що вводить на строк дії надзвичайних обставин для вжиття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану (приміром, Д. генерала Піночета в Чилі).

Дилетантизм політичний (від італ. dilettante — розважальник, забавник) — заняття політикою без серйозної спеціальної підготовки, лише на підставі верхоглядних уявлень про неї.

Дисидент (від лат. dissidens — незгідний) — людина, що перебуває в морально-політичній опозиції до влади, домінуючих у державі ідей та цінностей. Явище Д. та дисидентського руху характерне для держав з тоталітарними та авторитарними режимами.

Дискредитація (від франц. discrediter — підривати довіру) — умисне зганьблення чийогось імені, підриг довіри, приниження чийої честі, гідності, авторитету. У політиці вживається як один із засобів боротьби з противниками, досягнення успіху в перевиборних змаганнях.

Дискримінація (від лат. discriminatio — розрізнення, розділення) — свідоме обмеження свободи діяльності учасників політичного процесу; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення тих чи інших учасників політичного життя їхніх конституційних та інших прав і свобод.

Діаспора (від грец. diaspora — розсіяння) — розпорошення, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі бать-

- ківщини; уся сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають поза її межами.
- Догматизм** (від грец. *dogma* — вчення, усталена думка) — одностороннє, некритичне, схематичне мислення, що спирається на догми, на застигли й незмінні формули, без урахування реальних умов, потреб життя і практики.
- Егалітаризм** (від франц. *égalité* — рівність) — теорія, що обстоює пріоритет рівності як принцип організації суспільства.
- Екстремізм** (від лат. *extremus* — крайній) — в ідеології й політиці схильність до крайніх поглядів і способів досягнення певних цілей. Екстремісти виступають проти існуючих громадських структур та інститутів, намагаючись підірвати їхню стабільність, розхитати й ліквідувати їх силою заради своїх групових цілей.
- Електорат** (від лат. *elector* — виборець) — громадяни, які мають право голосу для участі в політичних виборах. Рішення й настрої Е. визначають склад виборних органів влади, впливають на позиції політичних лідерів і партій.
- Еліта політична** (від франц. *élite* — краще, добірне) — меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.
- Еміграція** (від лат. *emigratio* — виселення, переселення) — переселення з батьківщини в іншу країну, а також тривале перебування громадян за межами батьківщини внаслідок такого переселення.
- Етатизм** (від франц. *état* — держава) — поширення активності та впливу держави на соціально-політичне життя із застосуванням централізації, бюрократизації та концентрації політичної влади.
- Етнос** (від грец. *ethnos* — народ, плем'я) — позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнізмом (назвою).
- Заколот** — таємна змова вузького кола осіб з метою здійснити збройне повалення існуючої влади або примусити її прийняти потрібне рішення.
- Закон** — нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну силу.
- Законодавча влада** — одна з трьох гілок єдиної, але поділеної

функціонально державної влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою однієї законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Засоби масової інформації — періодичні друковані видання та інші форми розповсюдження інформації, спрямовані на охоплення необмеженого кола осіб, соціальних груп, держав з метою оперативного інформування їх про події і явища у світі, конкретній країні, певному регіоні, зорієнтовані на виконання специфічних функцій (контролю, спостереження, соціалізації, розвитку культури населення та ін.).

Зовнішня політика — загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює взаємовідносини з іншими державами та міжнародними організаціями у відповідності з потребами, цілями і принципами її внутрішньої політики.

Зрілість політична — рівень розвитку особистості, що характеризує ступінь і повноту оволодіння нею досвідом політичних відносин.

Ідеологія (від грец. *idea* — поняття і *logos* — учення) — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Імперія (від лат. *imperiūm* — влада, панування) — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. І. виникають внаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави.

Імпічмент (англ. *impeachment* — звинувачення) — особливий порядок і встановлена законом процедура притягнення до відповідальності за грубі порушення закону вищих посадових осіб до завершення терміну одержаних ними внаслідок виборів повноважень.

Інаугурація (від лат. *inauguro* — присвячую) — урочиста церемонія вступу на посаду глави держави. Процедура І. передбачає публічне виголошення новим главою держави клятви та програмної промови.

Істеблішмент (від англ. *establishment* — установа) — правляча еліта, керівні кола якоїсь країни.

Кворум (від лат. *quorum praesentia sufficit* — числі присутності достатньо) — встановлена правилами процедури, регламен-

том якогось органу чи установи найменша кількість учасників зборів, засідань керівних та представницьких органів, конференцій, з'їздів тощо, необхідна й достатня для того, щоб почати роботу форуму, колективного органу або прийняти правомочне рішення на ньому.

Компроміс (від лат. *compromissum* — угода, згода) — згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Консенсус (лат. *consensus* — згода, однастайність) — згода між суб'єктами політики з певних питань, на основі базових цінностей і норм, спільних для всіх основних соціальних та політичних груп суспільства; прийняття рішень без голосування за виявленням всезагальної згоди.

Консерватизм (від лат. *conservo* — зберігаю, охороняю) — політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтуються на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конституціоналізм — теорія і практика обмеження всевладдя держави з допомогою права, основні норми якого відображено в конституції.

Конституція (від лат. *constitutio* — устрій, установлення) — основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конфедерація (від лат. *confederatio* — спілка, об'єднання) — союз суверенних держав, які, зберігаючи свою незалежність, об'єднуються на певний час задля досягнення певних спільних цілей.

Конфлікт політичний (від лат. *conflictus* — зіткнення) — зіткнення, протиставлення різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства.

Конформізм (від лат. *conformis* — подібний, відповідний) — пристосованість, пасивне беззаперечне прийняття існуючих порядків, пануючих ідей і цінностей, стандартів поведінки, норм і правил, безумовне схиляння перед авторитетами.

Корупція (від лат. *corruptio* — підкуп, занепад) — підкупність, продажність, хабарництво державних посадових осіб, політичних і громадських діячів, урядовців та високопоставлених чиновників.

Криза політична (від грец. *krisis* — завершення, злам) — і часове призупинення чи припинення функціонування ремих елементів або інститутів політичної системи; она поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості.

Культ особи (від лат. *cultus* — шанування, поклоніння) — новладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння «божеству».

Легітимність (від лат. *legitimus* — законний, правомірний) — здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, вчинених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм (від лат. *liberalis* — вільний) — політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод.

Лідер політичний (від англ. *lead* — вести, керувати, схили до чогось) — глава, керівник держави, партії, громадської організації, руху, якоїсь громади тощо; політичний діяч і впливовий учасник суспільного життя, який на початку впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення якоїсь спільної мети.

Лобізм (від англ. *lobby* — кулуари) — діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі політичні інтереси; група тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Макіавеллізм — різновид політичної поведінки, що виправдує будь-які засоби (в тому числі й відромні, жорсткі) на ради досягнення поставленої мети. Термін пов'язаний з ім'ям італійського політичного діяча й мислителя Н. Макіавеллі.

Менталітет (франц. *mentalite* — склад розуму, світогляд, погляд) — своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованість індивідуальної та групової свідомості, здатність до засвоєння норм, принципів, життєвих орієнтацій, усвідомлення цілеспрямованості та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупності державних попередніх поколінь.

Міжнародна політика — система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Міжнародні організації — об'єднання держав, національних громадських організацій та індивідуальних членів з метою вирішення питань регіонального або глобального характеру.

ру, відвернення та врегулювання військових конфліктів.

Місцеве самоврядування — політико-правовий інститут, у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою і при підтримці держави.

Модернізація політична (від франц. *modern* — новітній, сучасний) — закономірна тенденція функціонування й розвитку політичної системи відповідно до реалій та вимог часу; процес трансформації суспільства, що супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та поглибленням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених.

Монархія (грец. *monarchia* — єдиновладдя, єдинодержавність) — форма державного правління, за якої верховна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи — глави держави, як правило, спадкоємного правителя, монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої влада монарха обмежена парламентом.

Народ — історично змінна спільність соціальних груп, яка включає в себе на різних етапах історії класи і прошарки, що беруть участь у вирішенні проблем суспільного розвитку; все населення певного політико-географічного середовища (країни).

Національне питання — сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що проявляються у процесі внутрі- та міждержавного спілкування націй, народностей.

Нація (від лат. *natio* — народ) — історична спільність людей, що складається у процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури й характеру.

Номенклатура (від лат. *nomen* — ім'я) — коло посадових осіб, призначення та затвердження яких відноситься до компетенції вищестоящих органів.

Однопартійна система — неконкурентний тип партійної системи, що складається з представників або членів однієї політичної партії. Існувала в СРСР, деяких інших соціалістичних країнах. На сучасному етапі поширена в постколоніальних країнах, де поки що не сформувалися сучасна розвинена соціальна структура і відповідний їй політичний плюралізм.

- Олігархія** (грец. *oligarchia* — влада небагатьох) — політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Термін було запроваджено Платоном і Аристотелем у V — IV ст. до н. е. для позначення однієї з найгірших, на їхню думку, форм правління, коли «владарюють багаті, а бідні не беруть участі у правлінні». Розрізняють О. аристократичну і фінансову.
- Опозиція** (від лат. *oppositio* — протиставлення) — протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.
- Оруєлізм** — пропагандистське маніпулювання фактами, словами, поняттями та цілеспрямоване спотворення правди, історичного минулого, істини з боку владних структур, які чинять ідеологічний вплив на суспільну мораль через засоби масової інформації та прагнуть досягти цілковитого контролю над суспільством. Термін походить від імені англійського письменника Е.Блера (псевдонім Дж. Оруелл; 1903—1950) — всесвітньовідомого автора роману-антиутопії «1984».
- Охлократія** (від грец. *ochlos* — натовп і *cratos* — влада) — доминування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, «маси»; один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.
- Парламент** (від лат. *parlare* — говорити, розмовляти) — найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.
- Партія політична** (від лат. *partis* — частина, група, відділ) — добровільне об'єднання людей, які прагнуть домогтися здійснення ідей, що їх вони поділяють, задоволення спільних інтересів; організована певним способом частина якоїсь соціальної верстви, класу, покликана висловлювати й захищати інтереси цієї спільноти, домагатися їх дотримання й виконання.
- Патерналізм** (від лат. *pater* — батько) — політична доктрина й практика, які виходять із припущення про те, що народ безпосередньо потребує батьківської уваги, турботи й піклування з боку влади, що громадяни, мов неповнолітні діти, без підтримки й сприяння влади не здатні зрозуміти, що є вигідним для них, не в змозі власноруч досягти своїх цілей, задовольнити свої потреби.

- Підданство** — приналежність особи до якоїсь держави, перебування під її юрисдикцією.
- Плебісцит** (від лат. plebs — простолюди і scitum — рішення, постанова) — усезагальне опитування громадян з метою виявити їхню думку, волю й позицію щодо якогось спільного й значущого питання.
- Плутократія** (грец. plutocratia — влада багатіїв) — політичний лад, за якого влада належить найбагатшим представникам панівного класу; купка найбагатших представників панівного класу.
- Плюралізм** (від лат. pluralis — множинний) — ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного й соціального розвитку, що випливає з існування декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, заснована на взаємодії та протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних організацій.
- Поділ влади** — принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.
- Політика** (грец. politika — державні й суспільні справи) — організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головню на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.
- Політична культура** — рівень засвоєння людиною й суспільством політичних ідей, поглядів, концепцій, програм, досягнень суспільно-політичної думки; зрілість і компетентність в оцінках політичних явищ; форма політичної етики, поведінки, вчинків і дій.
- Політична свідомість** — опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування, розвиток задоволення інтересів і потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, настанов, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають певної самостійності.
- Політична система суспільства** (від грец. systema — складене з частин) — сукупність державних і недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичних процесів, взаємовідносини між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Політичне життя — одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку.

Політичний процес (від лат. processus — просування) — хід розвитку політичних явищ; сукупність дій різноманітних політичних сил, течій, котрі прагнуть здійснення певних політичних цілей, програм.

Політологія (від грец. politike — політика і грец. logos — учення) — наука, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з людиною й суспільством; посідає одне з провідних місць у сучасному суспільствознавстві. Щодо П. в зарубіжній та вітчизняній літературі часто вживаються терміни «політична наука», «наука про політику», «політична соціологія», що відображають традиції та особливості національних політологічних шкіл.

Популізм (від лат. populus — народ) — схильність політиків домагатися визнання їхньої громадської діяльності, популярності, вдаючись до простих, прийнятних для населення аргументів та пропозицій, уникаючи непопулярних, але необхідних заходів щодо вирішення суспільних проблем.

Правова держава — тип держави, основними ознаками якої є зв'язаність правом, верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Регламент (від франц. règlement і від лат. regula — правило) — сукупність норм, настанов і правил, які регулюють організацію роботи, порядок скликання та проведення сесій, з'їздів, конференцій, нарад, зборів, процедуру виборів членів керівних органів, порядок внесення й обговорення питань порядку денного, вироблення та прийняття рішень з них, методи визначення доповідача, утворення допоміжних органів, надання прав, обов'язків і повноважень їхнім членам. Р. розробляється й приймається сесіями, з'їздами, конференціями, зборами та керівними органами політичних організацій і покликаний служити забезпеченню їх безперебійної, ефективної й оперативної роботи. Окремі положення Р. бувають предметом гострої політичної, міжфракційної боротьби, позаяк вони можуть впливати на прийняття рішень та на їхній зміст.

Режим політичний (франц. régime — управління) — сукупність методів, засобів і способів, із допомогою яких владні

органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Республіка (лат. *respublica*, від *res publica* — суспільна справа) — держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом. Розрізняють два основні типи Р. — президентську й парламентську.

Референдум (від лат. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Рішення політичне — політична дія інформованого суб'єкта влади для реалізації певної мети, що передбачає оптимізацію зовнішніх, внутрішніх умов функціонування даного суб'єкта і визначення перспектив його подальшого розвитку.

Розвиток політичний — багатовимірний процес, у ході якого в результаті взаємодії різноманітних політичних сил здійснюються зміни у політичній поведінці, політичній культурі, в самій політичній системі суспільства.

Світовий політичний процес — сукупна діяльність народів, держав та їхніх інститутів, соціальних спільностей та їхніх організацій і рухів, які переслідують певні політичні цілі в царині міжнародного життя.

Сепаратизм (франц. *separatisme*, від лат. *separatus* — окремий) — рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, релігійними чи мовними ознаками.

Соціал-демократія — ідеологічна і політична течія, яка виступає за здійснення ідей демократичного соціалізму в усіх сферах життя суспільства; важлива складова політичних лівих сил сучасності, впливова серед робітничих і демократичних кіл Західної Європи.

Соціалізація політична (від лат. *socialis* — суспільний) — процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Соціалізм (франц. *socialisme* від лат. *socialis* — суспільний) — вчення і теорії, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

- Соціальна держава** — демократична держава, що спирається на широку соціальну основу і здійснює активну соціальну політику, спрямовану на підвищення, стабільне забезпечення життєвого рівня населення, захист і реалізацію прав і свобод громадян, на створення сучасних систем охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення, на підтримку неімущих та малоімущих працівників, на запобігання й успішне вирішення соціальних конфліктів.
- Суверенітет** (нім. *Souveränität*, франц. *souveraineté* — верховна влада) — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.
- Судова влада** — одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.
- Тероризм** (від лат. *terror* — жах, страх) — здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками; дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства і настрахання, політичних вбивств, провокацій.
- Толерантність** (від лат. *tolerantis* — терплячий) — терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій. Є неодмінною умовою демократичного, правового, стабільного суспільно-політичного устрою.
- Тоталітаризм** (від франц. *totalitaire* — весь, цілий) — політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеженням політичних прав усього населення.
- Узурпація** (від лат. *usurpatio* — оволодіння) — насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.
- Унітарна держава** (від лат. *unitar* — єдність) — форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади), єдиної держави над адміністративно-територіальними або національно-територіальними одиницями, на які вона поділена.
- Управління політичне** — вплив суб'єкта політики на політичну ситуацію з метою забезпечення своїх інтересів; основна ланка будь-якої політичної системи, спрямована на здійснення політичної влади.

- Фашизм** (італ. *fascismo*, від *fascio* — пучок, об'єднання) — крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, яка тяжіє до встановлення терористичної диктатури.
- Федерація** (лат. *foederatio* — союз, об'єднання) — форма державного устрою, за якої декілька державних утворень, юридично і політично самостійних, утворюють одну союзну державу; союз, об'єднання кількох громадських організацій.
- Фемінізм** (від лат. *femina* — жінка) — інтелектуальний та суспільно-політичний рух, що виступає за розширення прав і ролі жінок у суспільстві.
- Футурологія** (від лат. *futurum* — майбутнє і грец. *logos* — слово, поняття, учення) — царина теоретико-практичного знання, спрямованого на аналіз перспектив історичного життя людини і людства.
- Харизма** (від грец. *charisma* — милість, благодать, божий дар) — особливий тип легітимності, організації влади і лідерства, заснований на виняткових якостях тієї чи іншої особистості, головним чином релігійного або політичного діяча, що дозволяють йому здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя чи реформатора.
- Централізація** (від лат. *centralis* — серединний) — політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська політична система з властивими їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.
- Цивілізація** (від лат. *civilis* — громадянський) — форма спільного життя людей, якій притаманне відтворення власної матеріальної та соціально-політичної структури відносно на основі пріоритету властивих їй духовних норм, цінностей та ідеалів.
- Шовінізм** (франц. *chauvinisme* — від імені капрала наполеонівської армії А.Шовіні) — агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації; національно забарвлена пихатість, схильність до розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

**ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ І
ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ З ПОЛІТОЛОГІЇ:
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК**

- Абетка етнополітолога / Авторський колектив: Ю. Римаренко, О. Мироненко та ін. — К.: Школяр, 1996.
- Азаркин Н.Н., Левченко В.Н., Мартышин О.В. История политических учений. — Вып. 1. — М., 1994.
- Бандурка А.М., Друзь В.А. Конфликтология: Учебное пособие для вузов. — Харьков: Университет внутренних дел, 1997.
- Бибик В.М. Основы теоретичної та практичної політології: Підручник. — К., 1994.
- Белов Г.А. Политология: Учебное пособие. — М., 1994.
- Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна: Навчальний посібник. — К., 1997.
- Боднар А. Основы политологии. — К., 1991.
- Бодуен Ж. Вступ до політології. — К., 1995.
- Борисов Л.П. Политология: Учебное пособие. — М.: Белые альвы, 1996.
- Введение в политологию / К.С. Гаджиев, Г.В. Каменская, А.Н. Родионов и др. — М.: Просвещение, 1993.
- Введение в политологию: Словарь-справочник / Сост. Г.Л. Купряшин, Т.П. Лебедева, Г.И. Марченко и др.; Под ред. В.П. Пугачева. — М.: Аспект-Пресс, 1996.
- Введение в политологию. Учебное пособие: В 2 ч. / Под общ. ред. Н.И. Горлач, Г.Т. Головченко. — Х., 1994.
- Гаджиев К.С. Политическая наука: Учебное пособие. — М.: Международные отношения, 1995.
- Демидов А.И., Федосеев А.А. Основы политологии: Учебное пособие. — М., 1995.
- Денкин Ж.М. Политическая наука. — М., 1993.
- Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология. — М.: Социально-политический журнал, 1994.
- Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. — К., 1993.
- Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. — М.: Аспект-Пресс, 1995.
- История политических и правовых учений. Учебник для вузов

- / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. — М., 1995.
- История политических учений. Вып. 2 / Под ред. проф. О.В. Мартышина. — М.: Юрист, 1996.
- Каменская Г.В., Родионов А.Н. Политические системы современности: Учебное пособие. — М., 1994.
- Картунов А.В. Основы этнополитологии. — Краматорск, 1992.
- Короткий політологічний словник. Біографічна частина. — Львів, 1994.
- Короткий політологічний словник / За ред. С.Г. Рябова, З.І. Тимошенко. — К.: РОВО Укрвузполіграф, 1991.
- Кудряченко А.І. Основы політології: Методичні матеріали та рекомендації до вивчення вузівського курсу. — К., 1997.
- Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. — К.: Генеза, 1994.
- Кухта Б.Л. Історія української політичної думки: Текст лекцій. — Львів: ЛДУ, 1991.
- Лазоренко О.В., Лазоренко О.О. Теорія політології: Навчальний посібник. — К., 1996.
- Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол. Ю.І. Рима-ренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра: Генеза, 1996.
- Мас-медіа України: Довідник. — К., 1995.
- Матвеев Р.Ф. Теоретическая и практическая политология. — М.: Изд-во Ассоциации Российская политическая энциклопедия (РОСС ПЭН), 1993.
- Мир политической мысли. Хрестоматия. В 2 т. — М., 1994.
- Мировое политическое развитие: век XX. Пособие для учащихся и учителей старших классов школ, гимназий и лицеев / Н.В. Загладин, В.Н. Дахин, Х.Т. Загладина, М.А. Мунтян. — 1-е изд. — М.; Аспект-Пресс, 1995.
- Мурадян А.А. Двуликий Янус. Введение в политологию. — М., 1994.
- Ніхонченко В.М. Політологія: Навчальний посібник. — Тернопіль: Діалог-Астон, 1992.
- Основы политической науки. Учебное пособие для вузов. В 2 ч. / Под ред. В.П. Пугачева. — М., 1995.
- Основы політичної науки: Курс лекцій. — Ч 1 / За ред. Б.Л. Кухти. — Львів, 1996.
- Основы політології: Підручник / За ред. Ф.М. Кирилюка. — К., 1995.
- Основы політології: Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Б.Л. Кухти. — К., 1992.
- Основы политологии: Курс лекций / В.Д. Бабкин, Н.И. Козюбра, В.В. Копейчиков. К., 1991.

- Основы политологии: Курс лекций / Под ред. профессора В.П. Пугачева. — М., 1992.
- Основы политологии: Курс лекций. — Ч. 2 / Под ред. Н.И. Сазонова. — Харьков, 1992.
- Основы политологии: Краткий словарь терминов и понятий. — М.: Общество Знание России, 1993.
- Ландриш А.С. Введение в политологию: Учебное пособие для преподавателей средней школы. — М.: Новая школа, 1994.
- Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Генеза, 1997.
- Політичний словник / За ред. В.К. Врублевського, Л.М. Кравчука, А.В. Кудрицького. — 4-е вид., перероб. і доп. — К.: Головна редакція УРЕ, 1987.
- Политическая теория и политическая практика: словарь-справочник / Под ред. А.А. Миголатьева. — М., 1994.
- Политические партии. Справочник. — М., 1991.
- Політологія. Кінець XIX — початок XX : Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. — Львів, 1996.
- Політологія: Методичні рекомендації до вивчення вузівського курсу / За ред. Є.Ф. Безродного. — К., 1992.
- Політологія: Курс лекцій: Навчальний посібник / І.С. Дзюбка, В.Ф. Панібудьласка, Ю.С. Шемшученко та ін.; За заг. ред. І.С. Дзюбка. — К.: Вища школа, 1993.
- Політологія: Підручник / За ред. О.І. Семківа. — Львів, 1993; 2-е вид. — Львів, 1994.
- Политологический словарь / Сост.: Р.Г. Григорян, А.А. Когтева, Т.А. Малыгина, В.Г. Смольков, В.Ф. Халипов. — К.: ІнноЦентр, 1991.
- Политологический словарь: Учебное пособие / Р.Г. Григорян, А.В. Гришин, Г.И. Демин и др.; Под ред. В.Ф. Халипова. — М.: Высшая школа, 1995.
- Политология в вопросах и ответах (консультации политологов): Учебное пособие / Под ред. Е.А. Ануфриева. — М., 1994.
- Политология в схемах, таблицах, определениях / Сост. В.А. Варьвадин. — М., 1991.
- Политология. Курс лекций / Под ред. А.В. Миронова. — М., 1993.
- Политология: Курс лекций / Под ред. А.А. Радугина. — М.: Центр, 1996.
- Политология: Курс лекций / Под ред. М.Н. Марченко. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Зерцало, 1997.
- Политология: Методика комплексного изучения вузовского

- курса. Темы 1-8 / Под ред. А.А. Шахова. — К., 1991.
- Политология на российском фоне: Учебное пособие / Под ред. П.И. Симуш. — М., 1993.
- Политология: Практикум / Под ред. А.В. Миронова. — М., 1993.
- Политология: Учебное пособие / Под ред. Г.А. Воробьева и К.М. Мартыненко. — Краснодар, 1993.
- Политология. Энциклопедический словарь. — М., 1993.
- Потульницький В.А. Історія української політології. — К., 1992.
- Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819—1991): Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1994.
- Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1993.
- Профсоюзы мира. Справочник. — М., 1991.
- Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. — М., 1995.
- Роскошный А.П. Опорные конспекты по политологии. — Донецк, 1992.
- Рябов С.Г. Політичні вибори: Короткий словник-довідник. — К.: Українська республіканська партія, 1994.
- Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. — К., 1996.
- Рябов С.Г. Політологія: Словник термінів і понять. — К.: Тандем, 1996.
- Рябов С.Г., Томенко М.В. Основи теорії політики. Навчальний посібник для студентів. — К., 1996.
- Санистебан Л. Основы политической науки. — М., 1992.
- Себайн Джордж Г., Торсен Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. — К.: Основи, 1997.
- Скиба В.Й. Політологія. Теорія і методика навчального курсу. — К., 1992.
- Скиба В.Й., Горбатенко В.П., Туренко В.В. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. — К.: Основи, 1996.
- Словник-довідник термінів з конфліктології / За ред. М.І. Пичурен. — К. — Чернівці: Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича, 1995.
- Современная западная социология: Словарь. — М.: Политиздат, 1990.
- Современная западная философия: Словарь. — М.: Политиздат, 1991.
- Тадевосян Э.В. Словарь-справочник по социологии и политологии. — М., 1996.
- Українська політологія: витоки та еволюція. Навчальний посібник / За ред. Ф. Кирилюка. — К., 1995.
- Унпелев А.Г. Политология: власть, демократия, личность: Учебное пособие. — М., 1994.

- Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима. — М., 1977.
- Филатова М.Н., Светенко А.С. Политология. Пособие для учащихся средних учебных заведений. — М.: Литература и политика, 1996.
- Фролова М.А. Политическая стратификация. — М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО МОДЭК, 1995.
- Хто є хто в європейській та американській політології? Малий політологічний словник. — Львів, 1995.
- Хто є хто в Україні. — К.: К. І. С., 1997.
- Шаран П. Сравнительная политология. — М., 1992.

З М І С Т

	ІСПИТ ПРОТЯГОМ УСЬОГО ЖИТТЯ	3
<i>В. П. Горбатенко, Г. О. Лебединська</i>	ПОЛІТИКА І ПОЛІТИЧНА НАУКА Сутність, структура і функції політики Політологія як наука і навчальна дисципліна	5 10
<i>О. В. Поляков, В. П. Горбатенко, О. М. Москаленко</i>	ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ Політична думка Стародавнього світу Середньовічні релігійно-політичні концепції Політичні вчення нового часу: від Н. Макіавеллі до М. Вебера	16 19 22
<i>О. В. Бабкіна</i>	СТАНОВЛЕННЯ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ ЯК НАУКИ Інституювання й теоретичні передумови формування політичної науки Основні національні школи і проблемні підходи сучасної західної політології	31 35
<i>С. В. Лінецький</i>	БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ Українська політична думка в X—XVIII ст. 46 Розвиток вітчизняних політичних концепцій у XIX—XX ст.	46 52
<i>В. І. Нечай</i>	ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА Політичне життя у структурно- функціональному вимірі Політичне життя як уособлення багатоманітності політичних процесів	72 78
<i>В. М. Ніконенко</i>	ДЕМОКРАТІЯ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОГО СВІТУ Демократія та її роль у політичному процесі Основні критерії, принципи та ознаки демократичної організації суспільства	84 87

В. М. Ніконенко	ПОЛІТИЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА ЙОГО СОЦІОТЕХНІКА	
	Сутність управління та його роль у суспільно-політичному житті	95
	Політичні рішення і технологія їх реалізації	98
	Способи й засоби підвищення ефективності політичного управління	101
Н. Ю. Іванова	ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА	
	Людський вимір політики і напрями політичної соціалізації особи	105
	Людина як суб'єкт політики та основні параметри її діяльності	110
В. Я. Хворостяний	ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ Й НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА	
	Соціально-етнічні спільності: народ, етнос, нація	117
	Етнонаціональні відносини і світовий досвід самовизначення народів	122
Є. Ф. Безродний	ПОЛІТИЧНА ВЛАДА	
	Політична влада, її сутність і форми	129
	Суб'єкти й носії політичної влади	136
Т. І. Перглер	ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА	
	Поняття і структура політичної системи ...	146
	Функції й типологія політичних систем ...	152
Є. Ф. Безродний, В. Ф. Кодола	ДЕРЖАВА У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА	
	Походження і сутність держави	156
	Функції держави та структура державної влади	158
	Формотворчі чинники держави	163
А. І. Козенюк	ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ	
	Поняття й типологія політичних режимів	168
	Сутнісні ознаки і проблеми утвердження демократичного політичного режиму	172
С. В. Лінецький	ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ (1991—1997)	
	Теоретичні підходи до визначення української моделі політичного режиму ...	178
	Політичний режим в Україні як реальність модифікаційні тенденції та перспективи ...	Тип

<i>В. І. Нечай, М. В. Остапенко</i>	ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ Політичні партії та партійні системи 194 Громадсько-політичні організації та рухи 199
<i>С. П. Дмитренко</i>	ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА І ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО Еліти в політиці: поняття та еволюція теорії 206 Природа, концепції та класифікація політичного лідерства 212
<i>В. В. Туренко, С. В. Лінецький</i>	ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА Політична свідомість: сутність і основні характеристики 218 Політична культура як явище політичного життя 222
<i>В. В. Туренко</i>	СВІТОВІ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ДОКТРИНИ Лібералізм і неолібералізм 231 Консерватизм і неоконсерватизм 238 Соціалізм і сучасна соціал-демократія 247 Фашизм і неофашизм 256
<i>В. А. Коляденко</i>	ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ Теоретичне осмислення і типологія політичних конфліктів 263 Основні способи врегулювання конфліктних ситуацій 269
<i>В. П. Горбатенко</i>	ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ Виникнення і розвиток теорії модернізації 276 Зміст і основні характеристики політичної модернізації 279 Модернізаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення 285
<i>Є. Ф. Безродний</i>	МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА І СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН Місце і роль міжнародної політики в житті суспільства 292 Міжнародні організації та розвиток міжнародних відносин 297

А. І. Кудряченко	УКРАЇНА В СУЧАСНОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ	58 II
	Україна на тлі глобальних політичних трансформацій	304
	Україна в загальноєвропейському політичному процесі	308
А. І. Кудряченко	НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА І НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ	
	Основні виміри національної безпеки України	316
	Національні інтереси України	321
В. Т. Дорофей, М. Ф. Савченко	ПОЛІТИКА І ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	
	Основні вияви кризи людської цивілізації	327
	Політика і глобальні проблеми сучасності	332
В. П. Горбатенко, С. Г. Рябов	КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ	341
О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко	ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ І ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ З ПОЛІТОЛОГІЇ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	359

П 50 Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією О.В.Бабкіної, В.П. Горбатенка.—К.: Видавничий центр «Академія», 2000—368 с. (Гаудеамус)
ISBN 966—580—065—5

Посібник охоплює основну політологічну проблематику, включену до вітчизняних навчальних програм із політології для вищої школи. Видання розраховане на студентів, викладачів, аспірантів, прислужиться вчителям і учням середніх спеціальних навчальних закладів, а також усім, хто цікавиться науками соціально-гуманітарного циклу.

П 0801000000-007
ВЦ «Академія» - 2000 Без оголошення

ББК 66.01

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Серія «Гаудеамус»
Заснована в 1998 році

Політологія

**Посібник для студентів
вищих навчальних закладів**

Редактор
Г. В. ЛАТНИК
Технічний редактор
Т. І. СЕМЧЕНКО
Коректор
Т. В. ТИХОНОВИЧ

Підписано до друку
з оригінал-макету 16.03.2000 р.
Формат 84x108/32.
Папір друкарський №2.
Гарнітура журнальна.
Друк високий.
Умовн.-друк. арк. 19,32.
Умовн.-фарб. відбитки 19,73.
Обл.-вид. арк. 23,1.
Зам. № 0—83.

Видавничий центр «Академія»
254119, Київ-119, а/с 861.
Тел./факс 211-06-80, тел. 446-84-63

АТ «Київська книжкова фабрика»,
01054, м. Київ,
вул. Воровського, 24.